

L X X X V
2 0 0 3

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Néprajzi Értésítő

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Nagy Deák

Néprajzi Múzeum, Budapest 2003

LXXXV
2003

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Szerkesztőbizottság
Balázs György, Fejős Zoltán (elnök),
Gráfik Imre, Szacsvey Éva

Szerkesztette
Fejős Zoltán

Munkatárs
Árva Judit

Grafikai terv
Gerhes Gábor

Nyomdai előkészítés és kivitelezés
Art-And Design Studio

Az angol rezümét fordította
Antalfy Elayne

© Néprajzi Múzeum, Budapest, 2003

Felelős kiadó
Fejős Zoltán főigazgató

www.neprajz.hu

A címlapon: 1. kép A Fülöp-Pánczél család 1915-ben (Deim Pál reprodukciója)
2. kép Négy evangélista. Színezett fametszet. Hesdát, 19. század Néprajzi Múzeum,
ltsz.: Ny. 4997
3. kép Nagyobb füles fazék a diósgyári várból, 17–18. század Herman Ottó Múzeum,
ltsz.: 64.40.3 (Kulcsár Géza felvétele)

Megjelent a Néprajzi Múzeumot támogató 1%-os adófelajánlások
segítségével.

HU ISSN 0007-9699

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával.

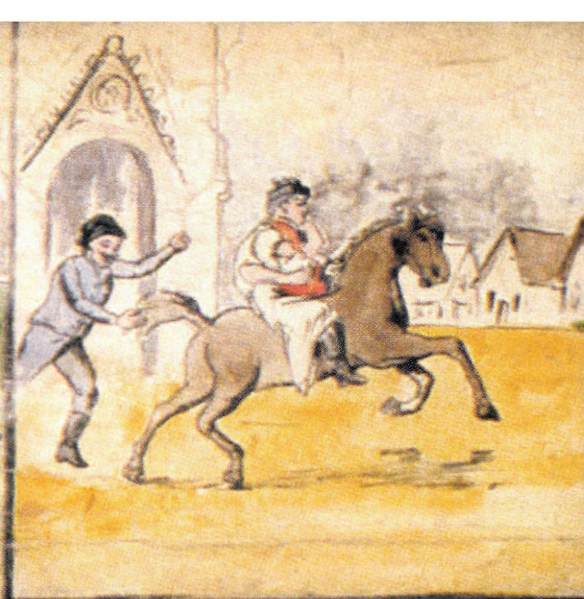

A Néprajzi Múzeum fenntartója a

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Tartalom

FEJŐS ZOLTÁN	Tisztelgés egy életmű előtt	9
HOFER TAMÁS	Emléktöredékek Csilléry Kláráról mint kutatóról	13
H. CSUKÁS GYÖRGYI	A bútorkészítésben közreműködő iparosok 17–19. századi árszábai	17
ZENTAI TÜNDE	A faddi ház a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban	31
NAGY VARGA VERA	Komáromi asztalosok a 17–19. században Tények és feladatok a komáromi asztalosság kutatásában	41

VIDA GABRIELLA	Használati és díszedények a 17–18. században Északkelet-Magyarországon, különös tekintettel Borsod megyére az árszabások, ásatási leletek és inventáriumok alapján	61
TÜSKÉS GÁBOR	Egylapos paraszti fametszetek a 18–19. században	93
SZOJKA EMESE	Parasztos és modern A Tolna megyei sárközi ház és berendezése a 19–20. században	115
G. SZABÓ ZOLTÁN	A dudásábrázolások elemzési lehetőségei	157
CONTENTS		175

Tisztelgés egy életmű előtt

A Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztálya és a Néprajzi Múzeum 2003. március 12-én egész napos tudományos ülést rendezett a 2002. június 25-én elhunyt K. Csilléry Klára emlékére. A Néprajzi Értesítő jelen számában közzétett első négy tanulmány az ezen a rendezvényen elhangzott előadás írott változata, melyekhez további négy értekezés kapcsolódik. Témaválasztásuk, feldolgozásmódjuk, szemléletük alapján az itt közreadott írások szerzői mind Csilléry Klára nyomdokain járnak, így az ő szellemében született munkákkal igyekszünk szerény eszközeinkkel megemlékezni tudományos munkásságának jelentőségéről.

Az alábbi sorok az emlékülés bevezetőjének némileg módosított, kiegészített változatát jelentik.

*

Csilléry Klárát 1993-ban köszöntötték kollégái, tisztelői, barátai hetvenedik születésnapján. Ebből az alkalomból a Néprajzi Értesítő *Történeti népművészet* címmel válogatott összeállítást közölt a *Barokk a magyar népművészetben* című, az évben rendezett konferencia előadásaiból. Tíz év múltán, idén már nincs módunk arra, hogy 2003. augusztus 30-án, nyolcvanéves születésnapján ismét felköszöntsük, s – önző módon – újabb, várva várt munkák befejezésére biztassuk. Ezt persze inkább csak jelképesen érthetjük, hiszen leginkább Ő volt az, aki minket biztatott újabb és újabb megoldatlan kérdések kutatására, s Ő maga cseppet sem szorult töretlen munkakedve megerősítésére. Mindnyájan tudjuk: érezte tudása átadásának felelősségét. Ha a nyolcvanéves születésnap ünnepségnek sajnos el is kell maradnia, terveink szerint a Néprajzi Múzeum 2004 folyamán egy kamarakiállításal és az ácsolt bútorokról írt munkáinak kiadásával emlékezik Csilléry Klárára. Ebben a kiadványban az 1947-ben, a Képzőművészeti Főiskolán készült publikálatlan szakdolgozatát s az annak háttéréként készített illusztrációit, művészi akvarelljeit is közzé tesszük. A mostani konferencia előadói első sorban néhány általa kezdeményezett kutatás eredményeinek ismertetésével próbálnak felidézni olyan kérdéseket, melyek Csilléry Klára számára fontos tudományos problémának számítottak, vagy még nem voltak kellően kutatottak, s ezek elkészítésére Ő biztatta a szerzőket.

A tíz évvel ezelőtti kötetben Hofer Tamás köszöntő szavai méltatták Csilléry Klára munkásságát. Elsősorban azokat a vonásait villantotta fel, melyek nyomán a népi kultúráról alkotott korábbi képünk megváltozott, s melyek számottevő hatással voltak a háború utáni magyar néprajz átalakulására. Összegzően a látókör társadalmi, földrajzi, történeti kiszélesítését hangsúlyozta, ezenfelül azt, hogy Csilléry Klára milyen nagy mértékben bővítette a földolgozott forrásanyagot, és milyen tökélyre fejlesztette a „kutatói mesterség” fogásait. Munkáit a történeti szemlélet és a művészettörténeti felkészültség kölcsönössége jellemezte, mely ugyanakkor érzékeny társadalmi látásmóddal ötvöződött.

Ma a sajnálatosan lezárt életmű már befejezett egészként áll előttünk. Így kell egyes témáihoz hozzászólni, az egyes általa kitűzött szakmai problémák megoldásához hozzákezdeni – biztató szó, megértő kritika és a hallatlanul gazdag tárgyi tudás önzetlenül felkínált ismeretei nélkül.

Mielőtt meghallgatjuk az előadókat, arra szeretném bátorítani az egybegyűlteket, hogy gondolkodjunk el azon, vajon miképpen lehetséges egy példaértékű tudományos pálya nyomdokait követni.

Úgy vélem, három jellemző módon viszonyulhatunk s viszonyulunk egy-egy lezárt tudományos életműhöz. Ezek kapcsolatban vannak egymással, következhet is egyik a másikból, de nem okvetlenül feltételezik egymást. Röviden: egy életművet vagy megbecsülünk, vagy megismerjük, vagy megítéljük azt, s ezek egymással többféle módon összekapcsolódhatnak. Olyannyira, hogy a három attitűd szinte egybeolvad, s alig vesszük észre, hogy három eltérő hangsúlyról van szó.

A *megbecsülés* egyaránt vonatkozhat az életmű tartalmára és az alkotó személyiségére. A megbecsülést leginkább a személyes ismeretség és kapcsolat alapozza meg. Klári néni tudását, egyéniségét az élénk szakmai beszélgetések, a egyszerű előadások, olvasmányok révén mind-

nyájan nagyra becsüljük. A Néprajzi Múzeum mai munkatársai különösen sokat köszönhetnek Neki, aki kifogyhatatlan türelemmel és ellenszolgálatást nem igényelve olvasta, lektorálta kiadványaink, kiállítászövegeink kéziratát, akihez bármikor fordulhattunk tanácsért, akár a múzeum valamelyik gyűjteményében lévő bármelyik tárgyról, akár a terepmunka szempontjából fontos, kutatásra érdemes tudományos problémáról volt szó. Tiszteltük, becsültük önzetlen személyiségét, a nagy tudású kutatót és ízig-vérig tanárt, de félek: nem mértük föl igazán, s nem tudatosodott bennünk, hogy mit is köszönhetünk Neki.

A megbecsülés, bármilyen őszinte legyen is, nem biztos, hogy egyenértékű az életmű ismeretével, másodszor tehát az életmű *megismerését* kell hangsúlyoznunk. Ez a viszonyulás tehát feladatot ró ránk: ismerjük meg, olvassuk újra, vegyük teljes egészében birtokba a lezárt életművet. Terjedelmes *oeuvre*-ről van szó, de ismét szerencsénk van, Csilléry Klára ehhez is megadta a kulcsot, hiszen a Néprajzi Értesítő említett, 1993. évi kötetében közreadott összegzése rá jellemző világossággal foglalja össze tudományos munkásságát. A bútorművesség, a lakáskultúra és a népművészet csomópontjai szerint elrendezett áttekintés jó kalauz a gazdag életmű felfedezéséhez. Ez ugyanakkor csak az egyik útvonalat rajzolja elénk, hiszen máshonnet kiindulva is bebarangolhatjuk ezt az impozáns, számtalan kérdésre nyitott, tudományos eredmények sokaságát tartalmazó – hogy az ismert fogalmat alkalmazzam – „sűrű leírást” a magyar népi kultúráról.

További lépés, hogy kellő ismertség után *megítélhetjük* az életművet, azaz elhelyezhetjük mind korában, mind a tudomány alakulásában. A kettő nem okvetlenül egymás folyománya, hiszen a kutatói munka indulása, majd jellemző vonásai egy-egy adott kor összefüggéseiben elhelyezve leginkább az alkotó személyiség szakmai pozícióját határozhatják meg, a szaktudomány változásában betöltött szerep pedig a kutatói közösség szemléletének, eredményeinek egésze felől ítéltető meg. E kettős szempontból Csilléry Klára életművét még nem elemeztük részletesen. Feltétlenül gondos újraolvasás, az egész munkásság alapos áttekintése szükséges ehhez. Ha mégis egyetlen mondatba szeretnénk sűríteni valamely ezzel kapcsolatos gondolatot, akkor bizonyára többen is úgy fogalmaznánk, hogy Csilléry Klára munkássága jól tükrözi a formáktól mint történeti hagyatéktól és esztétikai produktumtól való kiindulás és a társadalomtörténeti szemlélet kiteljesedése közötti nagy váltást, valamint az élő társadalmi környezet s az abban szerepet játszó tárgyak élete iránti intenzív érdeklődés előtérbe kerülését. Történeti látásmódja ott a legértékesebb, amikor formák, tárgyféleségek elterjedésében társadalmi mozgásokat tud megállatni, s szociális fogékonyságát akkor kamatoztatja legjobban, amikor a tárgyállomány vagy akár egy-egy tárgytípus használatának társadalmi differenciáltságát szemlélteti. Ezek a jegyek a tárgytörténeti, alaktani, technológiai szakismereteket előnyben részesítő korábbi néprajzkutatást jelentősen átalakították, miközben Csilléry Klára ezeknek is nagy tudású művelője maradt. A történeti és társadalmi látásmód alapján a történeti népi kultúra szétesését követő, a népművészet hanyatlási periódusában jelentkező jelenségekkel szemben sem volt elutasító, s nyitott maradt a társadalmi tárgyhasználat újabb változatai iránt is. Számunkra, az 1970–1980-as évek fordulóján a pályára lépő fiatalok számára talán épp ez a szemlélet volt az új, az igazán inspiráló: legyen szó a feliratos falvédők vagy a folklorizmus összetett folyamatainak értő bemutatásáról, mindenképpen szemléletformáló hatással volt ránk. S itt utalnom kell a kortárs lakáskultúra és a népies bútordívat terjedése kapcsán megfogalmazott kutatásra ösztönző gondolataira, melyeket két újabb kiállításunk – *Kalotaszeg – a népművészet születése* (1997) és a *„Parasztebédő”* (2001) – megnyitójakor nyújtott át útravalóul a mai nemzedéknek. Mindkét alkalommal személyiségének, kutatói alapállásának lényegét adta: a kezünkben lévő anyag távlatait úgy tudta biztos kézzel megrajzolni, hogy egyúttal magától értetődő kutatási feladatok egész sorára figyelmeztetett bennünket finom eleganciával, ám egyúttal az esetleges mulasztás felelősségét is érzékeltetve.

Itt többet nem is mondhatok, kötelezettségünk világos: vállalnunk kell s tovább kell vinnünk a Csilléry Klárától kapott tudományos-szakmai örökséget, a választott szakmánk iránti elkötelezettséget és a morális tartást.

Tribute to a lifetime achievement

On March 12, 2003 the Department of Material Culture of the Hungarian Ethnographical Society and the Museum of Ethnography held a full-day conference in memory of Klára K. Csilléry who died on June 25, 2002. The first four articles in this issue of *Néprajzi Értesítő* are written versions of papers presented at that conference, as well as four other pieces. In their choice of theme, its treatment and the approach taken, the authors of the writings published here are all following in the footsteps of Klára Csilléry; in this way with these articles reflecting her spirit we attempt, with the modest means at our disposal, to pay tribute to the importance of her scholarly work.

The following lines are a slightly amended and expanded version of the introduction to the commemorative conference.

In 1993 colleagues, admirers and friends greeted Klára Csilléry on her 70th birthday. On that occasion, under the general title of *Historical Folk Art* the *Néprajzi Értesítő* published a selection of writings on *The Baroque in Hungarian Folk Art* based on papers presented at the conference held that year. Ten years later, this year we are not able to greet her again on her 80th birthday on August 30, 2003 and – selfishly – to encourage her to finish new, long-awaited studies. Of course, this must not be taken literally because it was rather she who encouraged us to study more and more unsolved questions and she was in no need of being reinforced in her unabated enthusiasm for work. We all know that she felt her responsibility to pass on her knowledge. But if, sadly, there will be no 80th birthday celebration this year, the Museum of Ethnography plans to hold a chamber exhibition in 2004 and to commemorate Klára Csilléry with the publication of her writings on hewn furniture. Here, we are printing the unpublished thesis she wrote in 1947 at the College of Fine Arts, together with the illustrations and artistic watercolours done as background material. The authors of the papers presented at this conference attempt, mainly by presenting their results in a few areas of research she initiated, to evoke questions that were important scholarly problems for Klára Csilléry or which had not been properly studied and which she inspired the authors to examine.

In the volume published ten years ago Tamás Hofer wrote the words of greetings appreciating the work of Klára Csilléry. He concentrated on the aspects which changed our earlier picture of folk culture and which had a substantial influence on the post-war development of Hungarian ethnology. Summing up, he stressed the widening of the social, geographical and historical horizon, and the fact that Klára Csilléry greatly expanded the source material studied and perfected tools of the „researcher’s craft“. Her work was characterised by the fruitful combination of a historical approach and her thorough grounding in art history, together with the ability to see things in terms of society.

Today, the regrettably closed lifetime achievement stands before us as a completed whole. Now we must make our contributions to her different themes and begin to work on different problems she raised without the benefit of her words of encouragement, expert criticism and vast stock of knowledge. Before hearing the speakers, I would like to encourage everyone present to reflect on how we can follow in the steps of a scholarly career.

I believe that we can and do have typically three attitudes towards a closed scholarly life’s-work. These three attitudes are related to each other, can follow one from the other but do not necessarily suppose each other. Briefly: we either appreciate, or know, or judge a life’s-work and these can be linked to each other in different ways. So much so, that the three attitudes can be said to blend together and we hardly notice that they nevertheless involve three differing emphases.

The *appreciation* can refer to the content of the lifetime achievement and to the personality of the creator. It is mainly personal acquaintance and connection that underlies appreciation. We all greatly appreciate Klára Csilléry’s knowledge and personality through the lively professional discussions, the wonderful lectures and writings. The present staff of the Museum of Ethnography in particular owe her a great deal. With unfailing patience and without expecting anything in return, she read and revised the manuscripts of our publications and exhibition texts. We could turn to her at any time for advice, whether on an object in one of the museum’s collections or a problem of importance in the field today and worth studying. We respected and appreciated

her for her unselfish personality, as a learned researcher and a born teacher, but I fear that we did not really measure or give expression to what we owe her.

However sincere appreciation may be, it is not certain that it is commensurate with a knowledge of the lifetime achievement. So secondly, we must stress *knowledge* of the life's work. This attitude represents above all a task: we must get to know the work, read the writings again and take full possession of the closed achievement. It is a very extensive *oeuvre*, but here too, we are fortunate: Klára Csilléry has given us a key to this as well. In the overview published in the 1993 edition of *Néprajzi Értesítő* already mentioned she summed up her scholarly work with her usual clarity. The overview organised around the focal points of furniture, home furnishing and folk art is a good guide to the discovery of this rich life's-work. However, this traces only one route. We can also approach it from another direction and explore this imposing „thick description“ of Hungarian folk culture, open to countless questions and containing a host of scholarly results.

A further step we can take after acquiring sufficient familiarity, is to *judge* the oeuvre, that is, we can place it both in its period and in the development of the discipline. One does not necessarily follow from the other because the beginning of a research career and later its characteristic features placed in the context of a given period can define mainly the professional position of the creative personality, and the role of this person in the changing discipline can be judged from the angle of the attitude and results as a whole of the research community. We have not yet analysed in detail the oeuvre of Klára Csilléry from this dual viewpoint. A thorough rereading and a thorough overview of the whole work are essential for this. But if we wish to condense a thought in this connection into a single sentence, it is very likely that many of us would say that Klára Csilléry's work clearly reflects the great shift from the starting point of forms as historical legacy and aesthetic product to the full development of the social history approach, and the transfer of the main focus to the living social environment and the life of the objects that play a role in it. Her historical way of seeing things is the most valuable when she is able to show social movements in the spread of forms and types of objects, and she makes most fruitful use of her social sensibility when she is able to show the social differentiation in the stock of a particular object or even in the use of a particular type of object. These features significantly transformed her earlier ethnographic research based largely on a knowledge of the history of objects, their forms and technologies, although Klára Csilléry remained a very learned expert on these too. On the basis of her social and historical way of seeing things, following the disintegration of historical folk culture she did not take a negative attitude towards phenomena appearing in the declining period of folk art and also remained open to new variants in the use of objects within society. For us young people who entered the profession in the late 1970s and early 1980s it was perhaps precisely this attitude that was new and really inspiring: whether it was a question of splash-guards with inscriptions or the insightful presentation of complex processes of folklorism, she had an influence on the shaping of our attitudes. And I must refer here to her ideas encouraging research on contemporary home furnishing and the spreading fashion for folk-style furniture which she gave as advice for the present generation at the opening of two of our recent exhibitions *Kalotaszeg – the Birth of Folk Art* (1997) and „*Peasant Dining-room*“ (2001). On both occasions she gave the essence of her personality and her stance as a researcher: she was able to trace with clarity the perspectives of the material in hand while at the same time drawing our attention to a whole series of research tasks arising from that material, doing so with great elegance but at the same time making us aware of the responsibility entailed in any shortcomings.

I cannot add any more to this, our responsibility is clear: we must accept and continue the scholarly and professional legacy, the commitment to our chosen profession and the moral attitude of Klára Csilléry.

Emléktöredékek Csilléry Kláráról mint kutatóról

Csilléry Klára tudományos pályájának áttekintését megkönnyíti, hogy érdeklődési körében van egy olyan – mintegy tengelynek tekinthető – vezető téma, amely köré el lehet rendezni sokféle ágazó tanulmányait. Csilléry Klára ezt a központi témát korán meglegelte, még mielőtt a néprajztudományhoz megérkezett volna. A Képzőművészeti Főiskolán 1946-os gyűjtése alapján a Baranya megyei Sumony és Cserdi szökrönyeiről írt szakdolgozatot. Ahogy a Néprajzi Értesítőben megjelent visszatekintő összefoglalásában megírta, 1947 őszén ezen dolgozat alapján hívta meg Vargha László, hogy vállalja el a Néprajzi Múzeum bütorgyűjteményének kezelését. A szolgálat elvállalása után Csilléry Klára szükségét érezte, hogy néprajzi szakismereteket is szerezzon, és beiratkozott a Pázmány Péter, illetve hamarosan Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol az 1949-es év kezdetétől indult a néprajz szak. Itt kerültem kapcsolatba a kis létszámú néprajz szak hallgatói között Csilléry Klarával. Kapcsolatunk a későbbiekben is megmaradt, mivel 1952-ben én is a múzeum Magyar Osztályára kerültem, sőt évekig egy munkaszobában dolgoztam Csilléry Klarával és Kresz Máriával.

Erről a „régí múzeumról”, az 1950-es évekről Csilléry Klára a Bíró Friderika által készített interjúban, a Tékában így emlékezett 1988-ban: „Én nagyon jó közösségből jöttem, mi nagyon jól ismertük egymást, minden ebéd közben is tudományos problémákról beszélgettünk. Tehát ott olyan közösség volt, amiben természetesen érdeklődtünk egymás egyéni dolgai iránt, de nem ez volt a fő kérdés, hanem a fő kérdés a tudomány volt. Tehát ki mit kutat, milyen újabb gondolatok vannak. Lehetett beszélni.” Ez a közösség, a munkatársi eszmecserék a Kúria épületébe történő átköltözéssel végleg megszűntek. A múzeum munkatársai letették a Könyves Kálmán körúton még rendszeresen viselt munkaköpenyüket is, hiszen amint kiléptek munkaszobájukból, mintegy az előkelő palotában folyó „társadalmi életbe” léptek be.

Visszatérve a Könyves Kálmán körúthoz, az ottani éveknek egy mozzanatát emelem ki: Csilléry Klárának a kercaszomori ácsolt ágyról írt tanulmányát (K. CSILLÉRY 1954) és ennek megjelenése után Klári vitáját Cs. Sebestyén Károllyal (Cs. SEBESTYÉN 1956; K. CSILLÉRY 1956). Ez a vita mint éles vízválasztó megmutatja a korábbi nemzedékekben annak idején, érdemes munkára lehetőséget adó látásmód és a Csilléry Klára és az akkor munkába álló nemzedék által is jelentős mértékben képviselt új szemlélet közötti különbséget.

A kercaszomori ágyat – Kresz Mária közreműködésével – a magyarszombatfai kerámiagyár néprajzi szakkörének vezetője, Czugh Dezső hozta ajándékba a múzeumnak. Csilléry Klára fölismerete, hogy az ágy ugyanazzal az ácsolt technikával készült, mint amellyel egykor az ácsolt szökrönyöket készítették (K. Csilléry 1950; 1951). Az ágyat bemutató dolgozatban számos, az európai középkorból és különböző országokból származó adattal bizonyította, hogy ha ezek az ágyak nem is alkottak az adott időben és tájon kizárólagos fekvőhelytípust, sőt használatuk az egyes társadalmak előkelőire korlátozódott, de középkori ábrázolásai és fennmaradt példányai Skandináviától Német- és Franciaországon át Bizánc vonzásköréig megtalálhatók. Magyarországon Klári ötvennyolc, nagyrészt 14–15. századi fekvőhely-ábrázolás között kilencen talált ácsolt ágyat. Sem Csilléry Klára tárgyelemző cikkében, sem a vitában nem kapott hangsúlyt, de Csilléry Klára magától értetődő természetességgel kereste a kercaszomori ágy párhuzamait egész Európában, mintegy olyan föltételezéssel, hogy – hasonlóan a víz alá került kontinensrészekhez, ahol az egykori felszín a víz színe fölé nyúló néhány hegycsúcs jelzi – ezek a többé-kevésbé véletlenszerűen fennmaradt tárgyak egy egykori általános, összefüggő bútorkészítő gyakorlat és lakásmód emlékei. Csilléry Klára több lépcsőfokon át mutatta ki a Vas megyei bútordarab és az európai hagyomány összefüggését: „A kercaszomori ácsolt ágy értékes darab számunkra, mivel a múlt századi népi kultúra, nevezetesen a dunántúli, Vas megyei paraszti bútorkészítés jellegzetes alkotása. (Ehhez a kijelentéshez néhány év múlva a Lendvadedesről múzeumba került hat ácsolt ágy adott tárgyi igazolást.) Jellegzetes, mint az évszázados formákat megőrző, de egyúttal a helyi díszítőstí-

lusba kapcsolódó darab [...] Segítségével újabb kapcsolatokat láthattunk meg a magyar és az európai kultúra között. Megmutatta, hogyan nő ki ez a magyar népi alkotás a szerves európai fejlődésből [...], rávilágított a középkori és a múlt századi magyar kultúra összefüggésére is.”(K. CSILLÉRY 1954. 82–83.)

Ezzel szemben Cs. Sebestyén Károly¹ indokolatlannak tartotta az egyetlen tárgy elemzésére fordított fáradságot, és aránytalannak az egy tárgyra támaszkodó általánosítást: „Összegezve mondanivalónkat: az a véleményünk, hogy a kercaszomori ácsolt ágy nem egyéb, mint egy barkácsoló paraszt munkája, aki utánozni akarta a városban látott úri ágyat, és azt a szuszékról ismert szerkezettel, a rendelkezésére álló szerszámokkal és anyagokkal elkészítette.”(Cs. SEBESTYÉN 1956. 306.) Csilléry Klára, ámbár feszélyezte, hogy a részfoglalkozásban még akkor, nyolcvanéves korában is a múzeumban dolgozó Cs. Sebestyén Károly visszautasítására kényszerült, tisztelettel és udvariasan, de határozottan válaszolt. Válaszcikkében kifejezésre jutatta, hogy egy újfajta szemléletmód érvényesítéséről is szó van, nem csupán egyetlen tárgy értelmezéséről. A két évvel korábbi tárgybemutatóhoz képest sok új bizonyítékot sorolt föl, és összegezte véleményét: „[...] míg 25–30 évvel ezelőtt nem volt jelentősége egy egyedülálló magyar adaléknak, ma már, összehasonlító adatok birtokában, a magánosan felbukkanó tárgynak is megkísérelhetjük fölrajzolni az európai kultúrában elfoglalt helyét”. Csilléry Klárának nem volt kétsége már a tárgy bemutatása során sem, hogy „segítségével újabb kapcsolatokat láthattunk meg a magyar és az európai kultúra között” (K. CSILLÉRY 1956. 312; 1954. 82).

Csilléry Klára ezzel a megállapításával a magyar tárgyi néprajzban újszerű összehasonlítások lehetőségére mutatott rá. Az összehasonlítás korábban előszeretettel a földrajzi szomszédság szerint haladt, föltételezve – egyébként sokszor jogosan –, hogy a szomszédok egymástól tanulnak, és földrajzi elterjedési területeket keresett, „néprajzi atlaszokat” szerkesztett. Klári a kérdezés irányán változtatott: az időben, a múltban keresett párhuzamokat. Az európai középkor műveltségét mint egységes összefüggésrendszert kezelte. Feladatának azt tekintette, hogy a magyar bútortípusokat, egyes bútordarabokat, így a kercaszomori ágyat is belehelyezze ebbe az európai összefüggésrendszerbe, európai, nagyléptékű fejlődésmenetbe.² A dolgozata által bizonyítani kívánt tétel az volt, hogy Magyarországon is megvoltak az ácsolt technikával készített berendezési tárgyak, mint a szökröny, az ácsolt ágy. Akkor még zárójelbe tette a kérdést, hogy az Európán belül megkülönböztethető hagyományáramlatok közül pontosan hova is sorolhatók be a magyar ácsolt bútorok; például az ácsolt ládák az ékrovásos díszítésű nyugati vagy a vésett díszítésű, inkább keleti csoporthoz tartoznak?

Nem akarom túlzott mértékben kiemelni Csilléry Klára többi jelentős munkája közül az 1954-es kercaszomori dolgozatot, de élni szeretnék a lehetőséggel, amelyet Csilléry Klára egyéniségének, a kutatói mesterségben választott útjának megvilágítására ad. A kercaszomori ágy példa a tárgyak, illetve az egyes tárgy forrásértékének előtérbe állítására. Csilléry Klára későbbi munkásságában is több jelentős irány a tárgyaknak ebből a forrásként való megbecsüléséből, a bennük rejlő összes információ feltárására való törekvésből vezethető le, így a tárgyak felületének vizsgálata, a festett bútorok festési rétegeiből, a nevekből, évszámokból, kopásokból, javításokból

levonható tanulságok keresése. Az évszámos tárgyak kiemelésével igazolta a népművészet történetéről, korszakairól kialakított felfogást, így az általa rendezett 1971-es népművészet-történeti kiállításon is. A múzeum tudományos közösségében ezek a tárgyelemző törekvések ekkoriban virágoztak, a kercaszomori ágyról szóló cikkel együtt jelent meg például Kresz Mária tanulmánya a hódmezővásárhelyi évszámos cserépedényekről és azok évtizedenkénti statisztikai megoszlásáról (KRESZ 1954). A népművészetnek ugyanezt a korszakokra bontását, a „régí stílus” és a 19. századi „parasztstílusok” megkülönböztetését képviselte az akkoriban alapított Corvina Kiadó számára Fél Edittel és Hofer Tamással együtt írt népművészetkönyv (FÉL – HOFER – K. CSILLÉRY 1958. 85; 1969).

Külföldön is voltak ezekben az években törekvések a lakáskultúra történeti-időbeli távlatainak, belső összefüggéseinek feltárásában új kutatási utak megnyitására. Gustav Ränk könyve az észak-eurázsiai térhasználat fa-

1 Cs. Sebestyén Károly (1876–1956) rajztanári képezést szerzett, 1901-től Szegeden tanított. Horger Antal ösztönzésére fogott néprajzi gyűjtésbe. 1919-től a szegedi Városi Múzeum szolgálatába állt, néprajzi mellett régészeti, műemlékvédelmi, feladatokon is dolgozott. 1929-ben Szegeden doktorált, utóbb címzetes nyilvános egyetemi tanár címet is kapott. 1934–1936 közt a szegedi múzeum igazgatója volt. A népi építkezés, lakáskultúra témakörében végzett jelentős kutatásokat.

2 Ezt a széles ismeretanyagot nem lehetett kézikönyvekben megtalálni: a régészet, művelődés- és művészettörténet, történelem, nyelvészet számos kutatási ágának specializált kiadványaiból kellett összeállítani. Ennek a hatalmas ismeretanyagnak, ennek az „adathálónak” a felépítése tette lehetővé Csilléry Klára bútorértelmezéseit.

lusi rendszereiről, Fritz Krüger munkái a bútorművészet történetéről vagy Susanne Tardieu könyve a datált francia bútorokról nyelvileg könnyen hozzáférhetőek voltak Klári számára. Axel Steensberg 1949-ben kiadott könyve a dán parasztbútorokról azonban már embert próbáló feladat volt az ő számára is, de dán szótárral és nyelvtannal a kezében szorgalmasan végig lefordította – szobatársként tanúsíthatom. Általában az európai kultúra kutatóinak figyelme kinyílt az egykori és mai embercsoportok életéről a tárgyi világban megőrzött sokféle információ iránt.

Itthon a népművészet tárgyi emlékei közt a kutatás már nem csupán a készítőközpontokat, hanem a központokon belül az egyes műhelyeket, mestereket, sőt az egyes mesterek alkotói periódusait is megkülönböztette. Az egyik első ilyen kísérlet volt Domanovszky Györgynek a mezőcsáti kerámiáról írt könyve (DOMANOVSKY 1953). Az alkotóknak és az alkotásoknak ez az elemző megközelítése emlékeztetett a művészettörténeti vizsgálatokra. A népművészet és a művészettörténet kutatói gyakorlata éppen Csilléry Klára érdeklődési területén találkozott, például a falusi templomok mennyezetét, szőszékeit kifestő asztalosok jól dokumentált működésében (TOMBOR 1968).

A nyelvek és országok szerint rendkívül szétagagolt Európa művelődéstörténeti emlékeinek áttekintése igen nagy erőfeszítést kívánt a kutatótól, Csilléry Klárától. A kutatónak át kellett lépnie diszciplínák határain is. Klári tanulmányai az ácsolt ágyakról, ácsolt ládákról rengeteg ásatási jelentés, művészettörténeti forrásközlés, helyi néprajzi leírás, gyártástechnikai-faipari közlemény adatait foglalták össze és mélyítették el. A Szuhahután filmen is megörökített ácsoltláda-készítéssel kapcsolatban írta, hogy a korábbi kutatók Magyarországon, de külföldön is mind adatközlők elbeszélései alapján jegyezték le a készítési módot, ő az első, aki a közvetlen megfigyelés (majd filmen való rögzítés) alapján rögzítette a mesterség fogásait (K. CSILLÉRY 1955). Más esetekben a pontos, hiteles, közvetlen megismerésre való igény Csilléry Klárát arra indította, hogy a kutatómunkájában jelentős bizonyítékot, sarokpontot jelentő emlékeket személyesen megkeresse, megismerje. Hosszú utakat tett, hogy erdélyi falusi erődtemplomokban őrzött ládákat, tiroli, francia múzeumokban őrzött bútordarabokat közvetlenül láthasson. Halála előtt néhány héttel Bécsbe utazott, mert ott kiállították Paola Gonzaga kelengyelárait. Amikor híre jött, hogy 1992-ben egy ásatás során a Bodeni-tó közelében, Lauchheimben egy 702–703-ra datált Meroving-kori ácsolt ágy került elő, Csilléry Klára a helyszínre utazott. A lelet ismeretében az ásatások egyik vezetőjével beszélt meg a hazai emlékeket is érintő következtetéseket (K. CSILLÉRY 1996). Ez a lelet egyébként fényesen igazolta Csilléry Klárának a kercaszomori ágy kapcsán tett föltételezéseit az ácsolt ágyak múltjáról. A középkori elődön hasonló vésett technikával, körzővel kivitelezett díszítés volt található, mint a kercaszomori és a Délnyugat-Dunántúlon később megtalált ácsolt ágyakon, valamennyin – ezer évet átfogva – a fekete és vörös festés nyomaival.

Az ácsolt ágyak – melyekről korábban senki sem tudott Magyarországon – csak egy részét Csilléry Klára munkásságában. A Meroving-kori ácsolt ágy megtalálása és Csilléry Klára látogatása Németországba, a lelethez mégis jelzi egy végig érvényesülő, közös vezértéma (bútorművesség, lakáskultúra) meglétét életútjában. Clifford Geertz véleménye szerint a kutatói életút és a tudományos eredmény, siker a következő módon függ össze: szerinte a kultúra kutatásában a jelentős új eredmények nem az ismeretek halmozódásából születnek. A katonaságtól (Geertz harcolt a második világháborúban), sportból, természettudományokból vett erőszakos hasonlatokkal ír arról a „rohamról”, „kitörésről”, „erőbedobásról”, amivel az új kutatási terület meghódítója indul. „Nem ott folytatja a munkát, ahol elődei abbahagyták,” hanem „a pusztá kezdetektől” indul. Sikere azon múlik, meddig tart a lendülete, milyen messzire, mélyre jut (GEERTZ 1973. 24–25), mikor adja fel. Töredékes visszaemlékezések alapján is tiszteletet ébreszt Csilléry Klára életútjában az a morális elkötelezettség, etikai szigorúság, amellyel pályakezdőként kitűzött célját teljes erőbedobással követte, és sosem adta fel...

Irodalom

K. CSILLÉRY Klára

- 1950 Le coffre de charpenterie. Acta Ethnographica, I. évf. 235–330.
- 1951 Az ácsolt láda. MTA II. Osztályának Közleményei, 3. sor. I. köt. 2. sz. 231–284. XXXV–XXVIII. tábla
- 1954 A Néprajzi Múzeum új szerzeménye: A kercaszomori ácsolt ágy. Néprajzi Értesítő, XXXVI. évf. 71–86.
- 1955 Filmfelvétel a szuhahutai szökröny-készítéről. Néprajzi Értesítő, XXXVII. évf. 314–316.
- 1956 Válasz Cs. Sebestyén Károly megjegyzésére. Néprajzi Értesítő, XXXVIII. évf. 307–312.
- 1996 Meroving-kori ágyelet és az újkori magyar ácsolt ágyak. Ethnographia, 107. évf. 125–133.

DOMANOVSKY György

- 1953 Mezőcsáti kerámia. Budapest, Művelt Nép. (Magyar népművészet, 17.)

FÉL Edit – HOFER Tamás – K. CSILLÉRY Klára

- 1958 Hungarian Peasant Art. Budapest, Corvina.
- 1969 Magyar népművészet. Budapest, Corvina.

GEERTZ, Clifford

- 1973 The Interpretation of Cultures. New York, Basic Books.

M. KRESZ Mária

- 1954 Évszámos hódmezővásárhelyi cserépedék a Néprajzi Múzeumban. Néprajzi Értesítő, XXXVI. évf. 127–148.

Cs. SEBESTYÉN Károly

- 1956 A kercaszomori ácsolt ágy. Megjegyzések egy megjelent tanulmányra. Néprajzi Értesítő, XXXVIII. évf. 303–306.

TOMBOR Ilona

- 1968 Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Tamás Hofer

Klára Csilléry, the researcher

Klára Csilléry dedicated her whole life to exploring the history of village interior decoration and the history of different items of furniture. After graduating from the College of Arts, acquiring a sound knowledge of art history, she studied at the University Department of Ethnology and soon after began work in the Museum of Ethnography. She drew on an exceptionally wide range of cultural historical, ethnological, archaeological and linguistic sources in her different research topics. With her knowledge of the historical processes and unfailing judgement, she was able to place individual, isolated objects in the context of European development.

The author, for many years a colleague of Klára Csilléry in the Museum of Ethnography, analyses one of her early studies to show her historical-comparative method. In 1954 a bed of boarded construction (that is, not of sawn timber and not using carpentry techniques) from the village of Kercaszomor in Western Hungary came into the possession of the museum. This type of furniture had not been known previously in Hungary. Csilléry was able to identify nine similar beds on mediaeval panel paintings and found numerous foreign parallels in portrayals and written sources. She concluded that beds of similar boarded construction had once occurred throughout Europe but in the Middle Ages they were found mainly in prosperous households of rank. Csilléry's article aroused a debate; her opponent did not accept that such far-reaching conclusions could be drawn from a single piece of furniture. Csilléry's assumptions were later confirmed by six more beds of similar construction found in Hungarian villages and in 1992 a royal bed of boarded construction from the Merovingian period, dated 702–703, was unearthed in excavations at Lauchheim.

A bútorkészítésben közreműködő iparosok 17–19. századi árszabásai

Csilléry Klára egész életműve kiváló példa arra, hogyan lehet a tárgyak vizsgálatát összekötni az írott források vizsgálatával. Egy-egy tárgytípus elterjedésének, népviválásának felvázolásánál vagy egy terület lakáskultúrájának, bútorművességének bemutatásánál minden rendelkezésre álló levéltári adatot felhasznál, nagymértékben kiszélesítve így a lakáskultúra múltjára felhasználható forrásanyagot.¹ Ugyanakkor példászerű az az óvatosság, gondosság is, ahogyan forrásait kezelte, mindig lehetőleg pontosan meghatározva a nyert információk érvényességi körét. Csilléry Klára többször hasznosította azt a forrástípust is, amelyről a következőkben szó lesz, az árszabásokat, más néven limitációkat.

Limitációk a legkülönbözőbb – s ma már nehezen hozzáférhető – kiadványokban szép számmal jelentek meg, és a kutatás hasznosította is ezeket, többnyire egy-egy tárgytípus megjelenési időpontjának illusztrálására vagy egy-egy helyiség céhes iparának, egyes iparágak differenciáltságának jellemzésére.² Domonkos Ottónak a 16–19. századi soproni és Sopron vármegyei ár- és bérlimitációkat közreadó köteté még jobban ráirányította a figyelmet erre a még korántsem eléggé kiaknázott forráscsoportra, amely nemcsak az ipartörténet, gazdaságtörténet kutatói számára, de a fellendülő életmódkutatásokban is sokoldalúan hasznosítható (DOMONKOS 1980). A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottságában (VEAB) országos hatókörrel működő Kézművesipartörténeti Munkabizottság kezdeményezésére, hosszú előmunkálatok eredményeként 1986-ban megjelenhetett Domonkos Ottó, Kiss Mária és Nagybakay Péter szerkesztésében a hazai levéltárakban, múzeumokban őrzött árszabásoknak a lelőhelyét, jelzetét is tartalmazó katasztere (DOMONKOS–KISS–NAGYBÁKAY [szerk.] 1986).

Az MTA Néprajzi Kutatóintézete *A történeti etnográfia egyes forráscsoportjainak feltárása* című kutatóprogramjának részeként tervbe vette a még publikálatlan árszabások összegyűjtését és kiadását. *A Mesteremberek szervezetei, készítményei. Publikálatlan levéltári források feltárása, elemzése, közlése (16–19. század)* című kutatási program keretében a limitációkataszterben megadott jelzetek alapján az országos és vidéki levéltárakból, múzeumokból Flórián Mária, a program témavezetője összegyűjtött közel 4000 főlíó terjedelmű árszabást. A válogatásnál egyik szempont az ismétlődések kiszűrése volt, másfelől lehetőleg olyan árszabások összegyűjtése, amelyekben a legtöbb kézműves-foglalkozás szerepelt. Noha a kataszter alapján a lehető legszélesebb idő- és térbeli intervallum árszabásainak összegyűjtésére törekedtünk, az anyag eloszlása mégsem egyenletes.³ Az összegyűjtött árszabások tematikus rendben történő kiadása *Az Mester Emberek Műveinek árázása* című sorozatban Flórián Máriának az 1995-ben megjelent kötetével kezdődött, azóta évente egy kötet jelenik meg (FLÓRIÁN [szerk.] 1995; 1997; 1998; 1999; 2002; H. CSUKÁS [szerk.] 1996; 2001). Flórián Mária az öltözködéssel, lakástextíliákkal kapcsolatos árszabásokat adta közre, és ezek tanulságait számos munkájában feldolgozta. Rám a többi kézművesárszabás közlése és feldolgozása vár. Elsőként – épp Csilléry Klára ösztönzésére – a famunkák, az asztalosok,

1 Ilyen jellegű tanulmányainak felsorolása igen hosszú lenne, ezért a továbbiakban csak azokat a munkáit idézem, amelyekre a limitációk kapcsán is hivatkozom.

2 Közlésük különféle indíttatására, illetve az árszabások adatainak felhasználására vonatkozóan lásd DOMONKOS 1980. 7–8, 10.

3 Hiányoznak vagy csak egy korszakban vannak képviselve a mai országhatáron kívüli területek, minthogy a hazai levéltárakban őrzött anyagból válogathattunk. Így a mai Szlovákia, Ukrajna és Románia területére eső megyék csak a Magyar Országos Levéltár Thököly–Rákóczi-levéltárából származó árszabásokkal vannak képviselve. Mások a levéltári anyag megsemmisülése vagy feldolgozatlansága okozta a fehér foltokat. A már publikált limitációkra vonatkozóan a limitációkataszteren (DOMONKOS–KISS–NAGYBÁKAY [szerk.] 1986) kívül Magyarország kézművesipar-történetének válogatott bibliográfiája ad útmutatást (DOMONKOS–NAGYBÁKAY [szerk.] 1992).

esztorgályosok árszabásait gyűjtöttem össze, amit még ő is használhatott egyik utolsó művében (K. CSILLÉRY 2002). A soron következő kötetben is lesznek olyan kézművesárszabások, amelyek szorosan kapcsolódnak a bútorkészítéshez.

Először az árszabások összevetéséből leszűrt általános tapasztalatokat, forráskritikai észrevételeket ismertetem, ezt követően az asztalos-, esztorgályos- és a még meg nem jelent, bútorkészítéssel kapcsolatos árszabásokat. Végül néhány olyan, Csilléry Klára kutatásaihoz kapcsolódó következtetést és kérdést vázolnék fel, amelyek az árszabások vizsgálata során merültek fel bennem, amikor az árszabásokból kirajzolódó képet meglévő ismereteinkkel igyekeztem összevetni. E kérdéseket, hipotéziseket azzal a szándékkal ismertetem, hogy továbbgondolásra készítsem kollégáimat.

A nagy területeket reprezentáló, több mint két évszázad alatt keletkezett jelentős számú árszabás közreadása lehetőséget nyújt arra, hogy az egy-egy termék előállításában közreműködő iparosok árszabásait együtt vizsgáljuk, de arra is, hogy azonos időben nagyobb terület bútorművességéről nyerjünk képet, vagy éppen egy-egy szűkebb terület bútorművességének időbeni alakulását nyomon követhessük. Így a többfelől nyert információk összevetésével, ütköztetésével sokkal árnyaltabb képet kapunk, és elkerülhetjük azt a hibát, hogy csupán egy limitáció adatából vonjunk le messzemenő következtetést.

Már a levéltári szövegek leírásánál, illetve a kiadásra kerülő árszabások kiválogatásánál feltűnt, hogy mennyire eltérő a különféle iparágak esetén az ismétlődő, az árak kivételével majdnem azonos árszabások száma. Míg a fazekasoknál kevés akadt ilyen, addig a rézművesek, bádgosok, késesek árszabásai alig mutattak változatosságot. Az asztalosoké valahol a kettő között áll. Mindez arra figyelmeztet, hogy az árszabások tekintetében éppolyan szigorú forráskritikával kell élni, mint egyéb történeti forrásoknál. Az azonosságoknak meg kell keresni az okát: valóságos kapcsolat létezett-e a szóban forgó megyék közt, azonos piaci körzetet jelölnek-e ezek, netán a céhprivilegiumok átvételével járó kapcsolatokra utalnak, vagy egyszerűen a limitáció elkészítésének esetenként alkalmazott más-más gyakorlata magyarázza az egyezéseket, illetve eltéréseket. A közreadott köteteknél igyekeztünk erre oly módon felhívni a figyelmet, hogy jegyzetben megadtuk az azonos termék-skálát tartalmazó – épp ezért csak egy verzióban közölt – árszabások adatait is.

Az árszabások forrásértékének jellemzésénél röviden ki kell térni létrejöttük okaira, az árszabások készítésének körülményeire. A közölt árszabások az 1625. évi 40. törvénycikk érvénybelépése után jöttek létre, amikor a drágaság megakadályozására a megyék jogot kaptak az alapvető élelmiszerek és nyersanyagok, a kézművesek, mesteremberek készítményeinek árszabására, valamint a munkabérek megállapítására is.⁴ Ezeket az intézkedéseket az 1600-as évek elején Európa-szerte, így Magyarországon is érezhető monetáris válság, infláció megoldására hozták. A drágaságot a pénz-érték viszonyok felborulása, a pénzrontás következtében a magas nemesfém tartalmú pénzek eltűnése, a váltópénzek elértéktelenedése okozta, ami az árak felhajtását eredményezte. A pénz javítását, az árfolyamok stabilizálását, a nemesfém külföldre való kivitelének megakadályozását célzó intézkedésekkel egyidejűleg került sor az árszabályozásra (BUZA 1993). A törvény az 1659. évi 71. törvénycikkkel együtt a nemesi vármegye joghatóságára bízta az akkor még elsőrendűen szabad királyi városok céheiben előállított termékek árának szabályozását (BALOGH

1981). A későbbiekben is akkor került sor sok megyére kiterjedő árszabályozásra, amikor hadi események, rossz termés vagy egyéb okok következtében a pénzügyrendszer felborult. Ezért rendelkezünk a Rákóczi-szabadságharc korából, az 1723-as országgyűlés határozatát követően vagy az 1740-es évek közepéről nagyobb területekről, több megyéből fennmaradt árszabásokkal. Az árszabások hitelességéről eltérőek a vélemények.⁵ A levéltáraktól megkért árszabásoknak sajnos csak egy részében találni adatokat az árszabás indoklására, előkészítésére és az azzal kapcsolatos véleményekre, olykor szkeptikus megjegyzésekre. Az árszabások elkészítésénél rendszerint kikérték a céhek véleményét – legértékesebbek éppen azok az árszabástervezetek, amelyek a mesterek kalkulációit is tartalmazzák a felhasznált anyagokkal, munkabérekkel, vecturával –, és tekintetbe vették az aktuális piaci árakat is. Ahogy az lenni szokott, a megyei hatóság igyeke-

4 Korábbi is számos limitáció ismeretes, melyekben maga a céh vagy a városi magisztrátus szabta meg az élelmiszerek, termékek árait. A fejedelemségi Erdélyben a 16–17. században hét alkalommal országos érvényű limitációra került sor (SZÁDECZKY 1913. 110–119, 139–155, 162–163; FODOR 1993).

5 Domonkos Ottó is felhívja a figyelmet a sok azonos, másolás révén keletkezett árszabásra, azok csekélyebb forrásértékére (DOMONKOS 1980. 9; 1991. 707). A Magyar Országos Levéltár Thököly–Rákóczi-levéltárában található, 1705-ből, illetve 1706-ból származó, mintegy 24 limitáció terméklistáit, árait Heckenast Gusztáv hitelesnek tartja (HECKENAST 1998).

zett lejjebb vinni az árakat, a mesterek pedig próbálták feljebb srófolni. (Néha a mesterek által megadott, a limitált és a valóságos árat is tartalmazza az árszabás, amelyek jelentősen eltérnek egymástól.⁶) Így a limitált árak tekintetében lehetnek kétségeink a forrás valóságtartalma felől, az egyes termékek értékviszonyainak a hitelességében azonban nem kell kételkednünk. A kérdés azonban az, hogy egy megyényi területen, ahol esetleg több céh működött azonos iparágban, és a 19. század elejére egy-egy céh vidéken működő tagjainak, a „landmáiszterek”-nek és a mezővárosi céheknek a szaporodásával ezek gyakran az eltérő vevőkör igénye szerint más-más minőségű, jellegű termékeket készítettek, az árszabások készítésénél mennyire vették ezt tekintetbe.⁷ 1818-ban Heves vármegye árszabásának előkészítésénél az egri és gyöngyösi céhektől gyűjtötték be az információkat, az asztalosok esetében azonban csak az egri mesterek tervezetét tartalmazza az iratcsomó. Az árak beírásához a Pest megyei árszabás listáját mellékeltek. Más megyéknél is a korábbi vagy a szomszédos vármegyék árszabásait felhasználva készítették el az újat. Az egyeztetést a megyék főként a munkabérek miatt tartották fontosnak, nehogy a munkaerő átáramoljon a szomszéd megyébe.⁸ Az 1723-ban alakult Helytartótanács ezért is szorgalmazta, hogy lehetőleg több megyére, nagyobb területi egységre vonatkozóan készüljenek az árszabások, nehogy a vásároló iparosok az alacsonyabb árszintű megyéket elkerüljék, és a több nyereséggel kecsegtető megyék vásáraitra özőnlöjjenek (BALOGH 1981. 71). A Heves megyei árszabás elkészítésére kirendelt bizottság 1818-ban egyenesen megtagadta a limitáció elkészítését arra hivatkozva, hogy az inkább az árak emelkedéséhez fog vezetni, vagy teljesen eltűnnek majd az árak a megyéből, mert az árusok a nem limitáló megyéket keresik inkább fel. Ezért azt javasolták, hogy „az egyes megyék különös productumait” (Nógrádban a faeszközöket, cserépedényeket, Gömör vármegyében a vasat, Heves vármegyében a gyapjút) az illető megyék határozzák meg, mindhárom megyére érvényesen.⁹ Borsod vármegye 1813. évi limitációjának bevezetőjében hivatkozik történi az előző évben Kassán nyolc szomszédos vármegye küldöttjeinek részvételével kidolgozott limitációra, melyet „a’ Megyebéli szokásokkal, környüállásokkal, úgy szinte a’ T. N. Pest Vármegye által különösen kidolgoztatott Limitatióval is egybe-vetvén” készült el Borsod vármegye árszabása.¹⁰ A limitációkat a vásárokon kifüggesztették, és az azt áthágókat különféle szankciókkal, pénzbüntetéssel, áruik elkobzásával fenyegették. A limitációs törvénycikk többszöri megújítása és a céhek túlkapásai miatt állandósult panaszok azonban azt mutatják, hogy a limitációk árszabályozó hatása a gyakorlatban kevésbé érvényesült. A limitációban megadott ár alatt szabad volt árusítani, ezt azonban a helyi mesteremberek igyekeztek megakadályozni, nehogy a külső árusok olcsóbb termékei miatt vevőiket elveszítsék (EPERJESSY 1967. 60–61). A helyi céhek effajta visszaélései ellen III. Károly 1715. évi 79. törvénycikkében intézkedett. Arra, hogy mely megyék tartottak egymással állandó kapcsolatot, már abból is következtethetünk, hogy mely levéltárak őrzik az illető megye által kibocsátott árszabások másolatait. Mégsem beszélhetünk teljesen egyező árszabásokról: van, hogy a „másolás” (?), „egyezés” (?) egy árszabáson belül csak bizonyos iparágakra vonatkozik.

Hasonló problémát vet fel, amikor egy megye limitációja több évtizeden keresztül változatlan – nemcsak a termékeket, az árakat tekintve is. Ilyen esetekben joggal merül fel, hogy az elrendelt árszabást csak látszatra hajtották végre, lemásolva a korábbi árszabást. Ilyet tapasztaltunk épp a példaadó, sok megye számára mintául szolgáló Pest megye esetében. 1716-os árszabása a Heves és Külső-Szolnok vármegye számára kiadott árszabásban maradt fenn, ahol (a későbbi gyakorlatnak megfelelően) a helyi árakat a Pest megyei terméklista alapján szabták meg, külön rubrikába írva a Pest megyei és az egri árakat. Az 1743-ban kiadott Pest vármegyei árszabás ennek szó szerinti másolata, még az árak sem változtak (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 10–11, 85–86).

6 A Kiskun Kerület 1818. évi árszabása három asztalos árait tartalmazza, a 4. rubrikába pedig a limitált árat írták be, amely minden terméknel jóval alacsonyabb a mesterek által megadott árnál. Az 1818-as Heves és Külső-Szolnok megyei árszabásban az előző, 1813. évi árszabás és az 1818-as folyó árak alapján képezték az új, limitált árat (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 143–150). Fejér vármegye 1735-ös árszabásának a Tolna Megyei Levéltárban fennmaradt példányán az eladási árát és a limitált árat is feltüntették (H. CSUKÁS [szerk.] 2001. 125–126).

7 A céhek vonzáskörzetére, a céhfiliációkra, egy-egy céh vidéki mestereire, a „landmáiszterekre” vonatkozóan gazdag irodalommal rendelkezünk, arról azonban kevés fogalmunk van, mennyire hatott ki ez a kapcsolat magukra a készített termékekre (SZÁDECZKY 1913. 181–187; EPERJESSY 1967; DOMONKOS 1985; BODÓ 1875; NÉMETH 1985).

8 Számos limitáció elején a megyék épp erre hivatkozva kérik a szomszédos vármegye limitációjának megküldését.

9 Heves Megyei Lt. Nemesi közgy. ir. 1819:75. IV-1b/341.

10 Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár – Sátorlajúthely. V. Tállya körlevelek jkv. 143. currens. 1813.

Fontos az is, hogy az árszabások rendszerint a megyében működő iparosok termékeit sorolják fel,¹¹ így Pest megyében például hiányoznak a fazekasárszabások, Nógrádban a kádárok árszabásai. Ezek szerint az ott áruló, más megyéből érkező iparosok szabadon adhatták termékeiket. Ami az árszabásokban szereplő tételeket illeti, némelyik árszabás túl szűkszavúnak, a másik részletezőnek tűnik. Annyi bizonyos, hogy a mesterek érdeke azt kívánta, minél kevesebb árut vonjanak a limitáció körébe, az árszabásban nem szereplő termékek ugyanis szabad alku tárgyai voltak. Több árszabás eleve kitér erre, mint az 1704-es Heves és Külső-Szolnok vármegyei asztaloslimitáció: „Ezen mesterségben is sokféle eszköz és szükséges mív csináltatik, ki cifráb, ki aláb való, ára legyen munkájához képpeszt.” (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 77.)¹² Heves és Külső-Szolnok vármegye szép számban fennmaradt árszabásait vizsgálva feltűnik, milyen nagy a különbség a limitált termékek számát tekintve a Pest megyei árszabás alapján készült 1716-os, illetve a vélhetően önállóan összeállított 1706-os, 1724-es árszabások között (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 83, 85–86, 90–91). Az 1813-as árszabás terméklistája ugyancsak a Pest megyei alapján készült. 1818-ban, az újabb árszabás előkészítésekor azonban az egri céh vonakodott a Pest megyétől kölcsönzött lista alapján megadni az árakat. Az alapanyag beszerzésének nehézségei miatt az árakat eleve a megrendelő által biztosított anyagokból kalkulálták – vagyis csak a munkadíjat határozták meg –, a bőlcsőket, pohárszékeket, nyoszolyákat, tszába való ládákat, bőr alá való székeket és kanapékat pedig arra hivatkozva nem vették jegyzékbe, hogy azok „a sokféle formai veget a mely egyenyesen a Parantsolo Urnak Gusztussatul fűg és sokféle képen készíthetnek el azért ezek meg nem limitaltathatnak” (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 146–147). Az 1813. évi árak, illetőleg a Gyöngyösön és Egerben „mostanság folyó árak” alapján megállapított új árszabásban a gyöngyösi számoszlop kitöltetlen maradt, a Pest megyei minta alapján összeállított terméklistának pedig csak egy részét töltötték ki.¹³ A Heves megyei példák különösen érzékletesen mutatják, hogy az árszabások áruskáláját mennyire befolyásolhatta a kölcsönzött minta.

Még a másolásokat kiszűrve sem könnyű eldönteni, vajon mit tükröznek a limitált bútorok: csak a vásárra vitt holmit? Bizonyosan nem, hisz ezt néha külön jelölték, számos árszabásban pedig külön megadták a termék árát, ha az a megrendelő anyagából készült. Limitálni mindenesetre a jelentős mennyiségben készülő, az átlagostól nem nagyon eltérő, tipizálható, nem egyedi darabokat kellett.¹⁴ A limitációkban nem szereplő tárgyak nem jelentik egyértelműen azt, hogy az illető megyében ezek nem is készültek. Készülhettek, de csak szűkebb vevőkörnek, megrendelésre, kialakított árért. (A vagyonleltárak épp ezért a bútoroknak, díszítési eljárásoknak mindig szélesebb skáláját tartalmzták, mint az egykorú limitációk.) Az újabb bútortípusok, -formák, -díszítésmódok megjelenése az árszabásokban viszont arról tanúskodik (amennyiben nem egy másik árszabás szolgai átvételéről van szó), hogy ezekre már jelentős kereslet volt, hisz a korábban még egyedi, presztízstárgyként készülő bútoroknak csak a tipizálható, nagyobb számban készülő változatait lehetett limitáció alá vonni. Jó példa erre épp az idézett 1819-es Heves megyei árszabás.

A felmerülő kérdésekre egyedül az árszabások alapján nem lehet feleletet adni. Az ország minden részéből egyre nagyobb gazdaságban rendelkezünk azonban olyan adatokkal, amelyek segítenek e kérdések megválaszolásában. Számos olyan forrás ismert, amelyből az asztalosok értékesítési módjára, sőt termékeire is következtethetünk. Az 1785–1786-os Széchenyi Ferenc-féle összeírásból tudjuk, hogy Tolna mezőváros akkortájt működő nyolc asztalos termékeit a helyi és környező vásárokon árusította. A legügyesebb mesterek azonban nem jártak vásárokra, őket – feltehetőleg mívesebb bútorokért – műhelyükben keresték fel a megrendelők (T. MÉREY 1993. 53). Egy jómódú szegedi asztalos a 19. század elején négy társával együtt boltot tartott fenn (JUHÁSZ 1998. 36, 48). A nagy számban publikált hagyatéki leltárok közt asztalosok inventáriumai is találhatók, amelyekből több esetben pontosan körvonalazható nemcsak az illető műhelye, felszerelése, de az is, hogy milyen anyagból, milyen

11 Nincs pontos megfelelés a megyében működő céhek és az illető iparágak árszabásai közt. Számos működő céhről tudunk, amelynek termékeit adott időpontban nem limitálták, amint arra Domonkos Ottó a céhkataszter és a limitációkataszter adatai alapján rámutatott (DOMONKOS 1980).

12 Az 1743. évi Nógrád megyei lakatosárszabásban a következő megjegyzés olvasható: „Pléh, fegyver s lakatok körül való munkák mivel külön külön félék, nem limitáltathatnak – ha nem lehetne megalkudni vilek, Birák eleibe vitessék, s azok decidalyak az árrát.” Heves Megyei Levéltár IV.1/b. Közgylési iratok 1723–268., továbbá K. CSILLÉRY 1997. 361–362.

13 A kiadványban a számoszlopok sajnálatosan elcsúsztak: a 728–729. tételnél szereplő gyöngyösi árak Egerre vonatkoznak (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 147–150).

14 Csilléry Klára a fennálló szekrények elterjedését vizsgálva épp abból következtet elterjedésük korlátozott voltára a 18. század végéig, hogy az egykorú dunántúli limitációkban még nem szerepelnek (K. CSILLÉRY 1997. 361–362).

termékeket készített (BÁNYAI 1979–1980. 429–430, 445; BENDA 1988. 244–251; JUHÁSZ 1989a; 1989b; 1998; BENCsik 1993). Az Oláh Sámuel tokaji asztalosmester műhelyéről 1819-ben felvett leltárban a dió-, tiszta-, cseresznyefa deszkák, az öt „kommótra” való „fejér szerszám”, ugyanakkor a fenyődeszkák, a „közönséges koporsó”, a festéktörő kő arra mutatnak, hogy a mester éppúgy készített rangos, keményfa bútort, mint egyszerűbb festettet, sőt koporsót is (BENCsik 1993. 109–117). Fligler Károly asztalosműhelyében a szokásos felszerelésen kívül furnérvágó fűrész, esztergát és rajzolószerszámot is összeírtak 1829-ben. A dió-, cseresznye-, körte-, gertyán-, vörösfenyő deszkák, tőkék mellett politúros diófa nyoszolyákat, nyoszolya-, szeszle- és egyéb formákat, egy kanapénak és hat széknak a fáját, 22 darab szilfából kifaragott nyoszolyalábat találtak az összeírók 1829-ben (BENCsik 1993. 165–173). Luzenpacher Pál módos szegedi asztalos műhelyében egyebek mellett 217 darab ágylábat, ugyanannyi deszkát és egy rakás karszéklábat írtak össze, vagyis tömegárut is készített (JUHÁSZ 1998. 48). August Valeta keszthelyi ötvös 1819-ben összeírt hagyatékában feljegyezték a Kern József tislélnél megrendelt, 150 forint összértékű bútorokat, köztük a furnérozott, háromfiókos sublótót, a diófából és tölgyfából készült hat zeselt, melyekre ötven forint foglalt adott (BENDA 1988. 298, 301).

A városi, mezővárosi és falusi társadalom szinte minden rétegét reprezentáló hagyatéki leltárak képet nyújtanak az adott korban használt bútorokról, az újabb bútortípusok, díszítési eljárások elterjedtségének mértékéről (HOFFER 1957, RÁCZ 1984; BENDA 1988; BENCsik 1993; KOCsis A. 1997; KOCsis Gy. 1997; GRANASZTÓI 2001).¹⁵ Ha ezekkel is összevetjük a nagy szériában közzétett árszabásokat, sokkal nagyobb eséllyel tudjuk megállapítani, mit reprezentál az adott árszabás, és sokkal jobban kiszűrhetők a valós felmérést nélkülöző másolatok. De kirajzolódnak azok a területi egységek is, amelyek közt a hasonló, egyeztetett vagy teljesen azonos árszabások alapján bizonyos időszakban kapcsolatot feltételezhetünk (például az északi megyék 17. századi, 18. század eleji egyeztetett árszabásai, Zala és Vas megye hosszú időn át egyező árszabásai, a Pest megyei árszabások hatása Heves megye, majd a 18. század végétől Csongrád, Komárom és Győr megye árszabásaira). Az árszabások vizsgálata alapján felvetődő kérdésekre csakis az egyéb források bevonásával (céhes iratok, vásári, piacörzetekre vonatkozó adatok,¹⁶ osztálylevelek, hagyatéki és vagyonleltárak adatai) és nem utolsósorban magának a fennmaradt tárgyi emlékanyagnak a vizsgálatával remélhetünk választ: olyasfajta komplex szemléletmóddal, mint amilyenrel Csilléry Klára vizsgálta a lakáskultúrát.¹⁷

A bútorok előállításában szereplő iparosok közül természetesen az asztalosoké a fő szerep. A *molnárokat* mint bútorkészítőket csak egy 1724-es Veszprém megyei limitációban említik meg (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 6, 12), a bútorkészítéssel háziiparszerűen foglalkozó faművesek pedig csupán az északi megyék (Nógrád, Hont, Heves) 17. század végi, 18. század eleji limitációiban fordulnak elő, ahol a famunkákra specializálódott kézművesek nagy számban értékesítették termékeiket. A zsindey, deszka, hordó, szuszék, szekércsináló és kerégyártó mesteremberek műveit együtt limitálták. A felsorolás eszünkbe juttatja a Csilléry Klárától is idézett 1333-as csütörtökhelyi vásárt, ahol hasonló faművesek árulták portékáikat (K. CSILLÉRY 1991. 486). A szuszékokat tölgyfa és bükkfa változatban is felsorolták, árukat kilaszámra határozták meg. Az ár függött attól is, hogy a szuszékot helyben adta-e el, vagy távolabb vitte-e a faragó. Hont megye 1706-os árszabásában a szuszék mellett szekrényt is felsorolnak három méretben, valamint bölcsőt (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 51–62).

Rendszerint hiányoznak az árszabásokból a nem céhes keretek közt működő bútorkészítők, háziiparosok, specialisták kéziművelei is, mint például az inventáriumokban gyakran előforduló szalmaszékek, dikók.¹⁸ Kivételesek az olyan árszabások, mint a 18. századi Csongrád megyei, ahol külön hangsúlyozzák,

15 A vagyonleltárak, hagyatéki leltárak közreadói, feldolgozói a bútorokat, a lakásfelszerelést elsődrendű fontosságúnak tartják a vagyoni-társadalmi rétegződés, életmódbeli, kulturális különbségek vizsgálatánál (RÁCZ 1984. 11; JUHÁSZ 1985; BENCsik 1993. 32–33; GRANASZTÓI 1998). Van feldolgozás, amely épp a bútorhasználat alapján próbálja elhatárolni a társadalmi-vagyoni rétegeket (BENDA 1989; GRANASZTÓI 2000). Kocsis Aranka a Vajkai szék nemeseinek leltárait elemezve a nemesi életre, az úrbéres jogállásúaktól való elhatárolódásra utaló jegyeket keresi a házra és felszerelésére vonatkozó leltárakban (KOCsis A. 1997. 94–111).

16 A vásárok vonzáskörzetére vonatkozóan számos jelentős feldolgozással rendelkezünk, hogy konkrétan a bútorok esetében ez mit jelentett, ma még kevésé feltárt (DANKÓ 1974; 1991; BÁCSKAI-NAGY 1984).

17 Csilléry Klára a tárgyak stíluskritikai vizsgálata alapján, a tárgyakból kiindulva vázolta fel több bútorkészítő központ termékeinek elterjedését, stílusának kisugárzását. A legfontosabb, komáromi központ esetében magának a szállításnak a módja, útvonala is ismert (K. CSILLÉRY 1987; 1991. 509–515).

18 A céhes mesterek, a háziiparosok és a barkácsolók által készített bútorok megkülönböztetésére Csilléry Klára minden munkájában nagy súlyt fektetett. Fényes Elek Pozsony iparosairól szólva megemlíti, hogy a városban öt szalmaszékkészítő asztalos is működött céhes kereteken kívül (FÉNYES 1837. 522).

ha a bútór céhes mestertől való, megkülönböztetésül az olcsóbb, vásári „tót” ágyaktól és bölcsoéktól (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 120).

A már megjelent asztalos- és esztergályos-árszabások összefoglaló értékelése nem lehet e rövid írás feladata. Itt is inkább a források kritikus, azokat egymással, az egyéb írott és tárgyi anyaggal összevető használatára hívnám fel a figyelmet. Az *asztalosárszabásokból* ritkán lehet egy-egy bútortípus pontos formájára, díszítettségére következtetni. Csak azokat a jellegzetességeket adják meg, amelyek az árra befolyással voltak, és amelyekre megkülönböztetésül szükség volt: az enyves festést például csak akkor említik, ha mellette másfajta – olajos, diószínű, dióhéjas festésű – bútorok is szerepelnek. Amikor viszont nincs ilyen megkülönböztető jegyeket igénylő áruválaszték, kénytelenek vagyunk a „közönséges festett, közönséges fehér” (vagyis festetlen) minősítéssel megelégedni.¹⁹ Hogy a festés szó mit takar (virágozott-e, vagy egyszínű), a legritkábban említik meg.²⁰ Ahogy a hagyatéki leltárakban, itt is előfordulnak nehezen azonosítható tárgytipusok, mint az 1666-os Sáros megyei és az 1696-os Abaúj megyei limitációban szereplő (zöld festett láda mellett felsorolt) „paraszt öreg szekrény láda”²¹ vagy az 1724-es Veszprém megyei árszabásban említett „almáriumos kerek Asztal esztergált lábakkal”.²² Máskor a felsorolt tárgyak egymáshoz viszonyított árai segítenek megfejtetni, mit is takar valójában például a „karszék” megnevezés (háts széket, karszéket, padot, locát?), aminek eldöntése viszonyító adatok híján egyéb forrásokban sokszor nehézkes.²³ Néhol épp az árszabások átvétele, másolása során jutunk egy-egy tárgyra vonatkozóan többletinformációhoz. Az 1812-es Tolna megyei árszabásban említett „kecskelábú asztalt” könnyen vélhetnénk a mai értelemben vett egymást keresztező lábú, egyszerű asztalnak. A nyoszolyáknál és bőrszékek-nél is megjelenő kecskelábú példányokat viszont egyes árszabások „antik lábúként” jelölik, és az egyenes lábúakkal állítják szembe.²⁴ A kecskelábú nyoszolyát vésett cífrasággal is készítették kemény- és lágyfából egyaránt. A barokk, rokokó ívelt lábú bútorok Tolna megyei elterjedését – természetesen csak módos polgári, nemesi környezetben – hihetővé teszik az ozorai asztalosok 18. század végéről fennmaradt hagyatéki leltárai. Ezekben a nagyszámú gyalu, pártázógyalu, véső mellett különféle cirádák sablonjait is felsorolták (BÁNYAI 1979–1980. 445). Az ívelt lábú bútorok felbukkanását az idézett árszabásokban szereplő egyéb presztízsbútorok is hitelesítik, mint a sublót, az almárium, a kanapé és az „antik lábú”, illetve „kecskelábú bőrszék”.

19 Az inventáriumokban szereplő tárgyak kapcsán ugyanezt a problémát vizsgálja Gráfik Imre. Ott is többnyire akkor látják el az anyagára, nagyságára, állapotára – és legritkábban díszítettségére – utaló jelzőkkel a tárgyakat, ha az a tárgy azonosításához, a másik tárgytól való megkülönböztetéséhez vagy az ár indoklásához szükséges (GRÁFIK 1992).

20 Csilléry Klára a megmaradt emlékekanyag alapján próbál választ adni a problémára. Valószínűnek tartja, hogy reprezentációs célú kelengyebútorok esetén a kéknek minősített bútor is virágozott, a kék csupán az alapszínt jelzi (K. CSILLÉRY 1990. 115–116). A „fehér” bútor is lehet virágozott, ilyenkor a virágozást a fa természetes fájára festették (Cs. TÁBORI 1979. 276).

21 A tárgy meghatározására a források aprólékos elemzésével és széles körű tárgyismeretével Csilléry Klára tett kísérletet (K. CSILLÉRY 1997. 345).

22 Talán a református úrasztalokhoz hasonló asztalok lehettek.

23 A vagyonleltárakban a bútorok egymáshoz viszonyított értékének megállapítása nem mindig lehetséges, mivel azt nagymértékben befolyásolta a tárgy kora, állapota is.

24 Az 1781-es Csongrád megyei árszabásban: „Födélfa nélküli ágy festve kecske lábál; Játszó asztal kemény fából kecske lábára ki rakva; Bőr székek szegletesen munkálva a lábait maga kemény fájával; Kanapé kecske lábokkal” (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 116). A kötetben nem szereplő, hasonló termékskálát tartalmazó 1794. évi Bács-Bodrog megyei árszabásban: nyoszolya és bőrszék „antique lábokra”.

25 Az esztergált lábú asztalok korlátozott köznépi elterjedéséről az Acsalagról származó példány alapján írt CSILLÉRY Klára (1970. 107–108).

Az asztalosárszabásoknál egyedileg kell vizsgálni, hogy az abban felsorolt termékek köre milyen fogyasztói rétegre terjedt ki. Mindennek megállapításához ma már bőseges anyaggal rendelkezünk az országnak csaknem minden részéből. Legtöbb limitációban együtt fordulnak elő a kisnemesi, módos polgári, sőt helyenként köznemesi használatra szánt bútorok a köznépi, paraszti bútorokkal. A megkülönböztető jegy vidékenként, korszakokként más: a mindenki által használt bútoroknál (asztal, ágy, láda) elsősorban annak az árban is tükröződő nemesebb anyaga, kivitelezése, díszítésmódja, megmunkálása, az újabban megjelenő presztízsbútoroknál már annak megléte is rangjelző lehet. Az árszabásokban ezért gyakran találunk olyan bútorokat, amelyek az ország legnagyobb részén sosem váltak általánosan elterjedt, köznépi bútorrá, mint az olasz lábú, esztergában metszett lábú és a kerek, ovális asztalok, párnázott bútorok, noha számos 18. századi árszabásban megtalálhatók. Paraszti használatba ritkán kerültek,²⁵ annál gyakoribbak a városi, mezővárosi polgárságnál, nemességnél, honorációrrétegnél. Más bútorok több-kevesebb időeltolódással – esetleg módosult formában, funkcióval – bekerültek a paraszti lakáskultúrába, mint az ország egyes vidékein a pohárszék (K. CSILLÉRY 1997. 372–374) vagy a 19. század végén általa-

nosan népszerűvé váló deszkakanapé, amelynek karrierjét Csilléry Klára egyik utolsó munkájában vázolta fel (K. CSILLÉRY 2002). Akadnak olyan limitációk is, amelyek egyértelműen a köznép által használt bútorokat tartalmazzák. Ilyenek a Sopron megyei asztalosárszabások, amelyekben a soproni polgárságnak a 18. századból ismert bútorféleségei (almáriumok, írószekrények, komódok) nem szerepelnek (D. ASKERCZ 1976). A terület polgárosultságát, fejlettségét tekintve ez magyarázatra szorul. Másutt, így Csongrád megyénél viszont épp az a feltűnő, hogy a lakáskultúrának a limitációkból kirajzolódó szintje meghaladja azt, amit egyéb források és a megmaradt bútorok alapján váránk (JUHÁSZ 1985; 1989a; 1989b; K. CSILLÉRY 1983; 1990). Csongrád megye 18. századi, 1765., 1793. és 1803. évi árszabásaiban hiányzik a ruhásláda, ugyanakkor a felsorolt bútorok (almárium, pohárszék, játszóasztal, bőrszék, kecskelábú kanapé, „közönséges Schreibe Tíss”) még csak a civistársadalom leggazdagabb rétegénél jelentek meg (JUHÁSZ 1985), vagyis korántsem lehettek olyan mértékben elterjedtek, amint azt a limitáció alapján sejteni lehet. Ezek az ellentmondások további vizsgálódásokra ösztönöznek. Elképzelhető, hogy a limitáció készítői csak a rangosabb bútorokat készítő szegedi céhektől gyűjtött információkra támaszkodtak, és nem vették figyelembe épp azokat a vidéki mestereket, akik a múzeumokban szép számmal fellelhető, paraszti használatra szánt festett ládákat készítették.²⁶

A bútorok elkészítésében a fő szerepet játszó asztalosok mellett részt vettek a lakatosok és esetenként, bizonyos bútortípusoknál az esztergályosok, nyergesek, üvegesek is.

A reneszánszban meghonosodott és 16–17. századi főúri, gazdag polgári hagyatéki leltárakban gyakran előforduló esztergált lábú asztalok, továbbá a fedeles ágyak a 18. század elejétől a megyei limitációkban is megjelennek (D. ASKERCZ 1976; VADÁSZI [1988] 104; VOIT 1993. 186, 198; K. CSILLÉRY 1997. 401). Esztergályos-árszabások csak 1744-től szerepelnek gyűjteményünkben, de az asztalosárszabásokban már 1716-tól feltűnnek esztergált lábú asztalok Pest és Heves vármegye árszabásában.²⁷ Elsősorban a kerek és ovális asztalokat készítették esztergált lábbal, gyakran több darabból álló, 12–18 személyes változatban. Jellemző, hogy azokban a megyékben, ahol hosszú időn át működött esztergályoscéh, ott a 18. század folyamán és csökkenő mértékben a 19. század elején is gyakoriak az esztergált elemeket tartalmazó bútorok (például Veszprém és Zala megyében). Elterjedésük azonban nem korlátozódik azokra a megyékre, ahonnan egyidejű *esztergályos-árszabásokkal* is rendelkezünk. Az esztergált bútorelemek jóval szélesebb körben elterjedtek: Heves, Bihar, Fejér, Esztergom, Pest-Pilis-Solt vármegyének, Jász-Nagykun, Csongrád, Csanád vármegyének a 18. század második feléből és a 19. század elejétől származó limitációiban is előfordulnak, az asztalokon kívül elsősorban a fedeles ágyak, fedél nélküli ágyak és bölcsök alkatrészeként. Mindegyik jóval drágábbak voltak a pusztán asztalosmunkával készült példányoknál. Az asztal- és ágy-lábakon kívül készültek szekrénylábak is, továbbá kuglik, gombok az ágyak oszlopaira, a bölcsök pilléreire. Az esztergályosok termékeiket – köztük a bútoralkatrészeket – vásárokon is árulták.²⁸

Az esztergában metszett bútorelemeket nem feltétlenül csak esztergályosok készíthették. Fligler Károly tokaji asztalosmester hagyatékában esztergált is összeírtak 1829-ben (BENCsik 1993. 167). Valószínű, hogy némelyik asztalosmester maga is elkészítette a szükséges bútoralkatrészeket. Az esztergált lábú asztalok divatja, valamint a fedeles ágyaké is a 19. század elején leáldozik. Érdekes, hogy Veszprém és Zala megye asztalosárszabásai épp az esztergált tartozékokkal készült bútorok megjelenésétől mutatnak nagyfokú hasonlatosságot, míg a korábbi Zala megyei árszabások a Vas megyeiekkel egyeznek.

A bútorok előállításában fontos részt vállaltak a ládák, szekrények vasalását készítő lakatosok. Sokféle tárgyat készítettek, ennek megfelelően több megyében specializálódtak: külön céhbe tömörültek a puskamívesek és a sarkantyú-, zablakészítők. A lakatosok sem készítették azonban a teljes áruskálát. Ha a nevük nem is jelzi, gyakran bizonyos szakosodás figyelhető meg közöttük. Bútorvasalatok még azokban a lakatosárszabásokban sem mindig szerepelnek, ahol széles skálája található az ajtó- és ablakzáraknak. A limitációk adatai szerint sokkal kevesebb helyen állítottak elő tehát bútorvasala-

26 Azokon a helyeken, ahol nem volt céhszervezet, az asztalosok törvényesen működhettek, nem minősültek a törvények szerint kontárnak. A vásárokon azonban a céhes mesterek mindenféle eszközzel akadályozták, különféle jogtalan díjakkal nehezítették árusításukat. Nem tarthattak legényt sem. Így a 18. század végétől számos mezőváros asztalosai több más iparág képviselőivel társulva próbálták céhprivilegiumot szerezni (SZÁDECZKY 1913. 163; EPERJESSY 1967. 26; FEJÉR 1989. 185–186).

27 A szabad királyi városok limitációiban már jóval korábban szerepelnek esztergált lábú fedeles ágyak, például az 1668-as Pozsony, Nagyszombat, Modor, Bazin és Szentgyörgy számára készült árszabásban (VADÁSZI 1988. 100).

28 Debrecen országos vásárain a 18–19. század fordulóján a helyi esztergályosokon kívül kassai és késmárki esztergályosok is árusították termékeiket (DANKÓ 1974. 149–156).

tokat, zárat, mint bútorokat. (Fejér és Somogy megyénél például nem szerepelt egyik lakatosárszabásban sem bútorvasalat.) Talán ennek is köszönhető, hogy számos helyen az azonnali beavatkozást jelentő láda- és ajtónyitás szerepel csak tételként, a pléhek, kulcsok gyártása viszont nem. Akadnak lakatoscéhek, amelyek a limitációk tanúsága szerint csak kulcsokat készítettek (azt viszont írószekrényhez is), zárat viszont nem. Írószekrény zárja egyetlen árszabásban sem szerepel, pohárszék felvasalása is mindössze az 1812-es Bihar megyei limitációban, mégpedig igen magas, hétfőforintos összegért. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a tárgyalt korszakban még luxustárgyaknak az igényes vereteit, kulcspajzsait, zárjait megrendelésre, alku szerint készítették.

Az asztalosok helyi, de olykor távolabbi vásárokon vagy a lakatos műhelyét felkeresve szerezheték be a bútorokhoz szükséges *pléheket*, kulcsokat, amelyekből bizonyos mennyiséget tároltak – amint azt a hagyatéki leltárak is mutatják. A Tolna mezőváros iparosairól készült, Széchenyi-féle összeírás szerint az öt lakatos többsége helyben árusított, egy a környékbeli vásárokat is felkereste (T. MÉREY 1993. 53). A fennmaradt vásári vámkönyvek alapján a vásárokon helyi és távolabbi vidékekről érkező lakatosok is árultak, a debreceni vásárokon például kassaiak (DANKÓ 1974. 149–156).

A lakatosok árszabásai olykor többet árulnak el a bútorokról, mint az asztalosoké: A 18. századi (1725–1765 között keletkezett) Csongrád megyei árszabás például a ládavasalatok kapcsán a három különböző méretű láda mellett még egy kis „piperés ládáról” is megemlékezik. Az 1803-as és 1811-es árszabás pedig a „közönséges ládához való pléh” mellett felsorolja a fiókos ládára való pléhet is. Mindez azért fontos, mert az egykorú asztalosárszabásban ruhásláda egyáltalán nem szerepel, a háromfiókos „kihúzó almárium” is csak 1803-tól. Így nehéz eldönteni, hogy a lakatosárszabásban említett tárgy sublótot vagy a sublótok mintájára készített fiókos ládát jelent-e. A tárgyi anyag ismeretében mindkét verzió elképzelhető. A lakatoslimitáció egyben felhívja a figyelmet az asztaloslimitációból kirajzolódó kép korrekciójára is.

Almáriumra való pléhek, kulcsok, sarkok az 1660-as évektől előfordulnak, különböző kivitelben (feketére festett, ónozott, önnal megfuttatott, rezes pléhek, közönséges és dupla vagy francia pléhek szerepelnek az árszabásokban). Az almáriumoknak a lakatoslimitációkból kirajzolódó elterjedése nem fedi az asztalos limitációkból kirajzolódó elterjedését, amin nem csodálkozhatunk: a lakatosok jóval nagyobb területet láttak el termékeikkel. A „közönséges pléh” mellett 1724-ben megjelennek és a század közepétől egyre gyakoribbak lesznek a lakatoslimitációkban a francia vagy dupla pléhek. Először almáriumokon, de a 18. század végétől Csongrád, Bács-Bodrog, Békés, Csanád és Tolna vármegyében már ládákban is. Tolna vármegyében 1811-ben a „közönséges francia vagy dupla zárt” már egyetlenként sorolják fel a ládáknál. Érdemes lenne a ládákat, almáriumokat a vasalatok, záruk szempontjából is megvizsgálni, már csak azért is, mert ezek kiállítások és publikációkban is a legritkábban láthatók.²⁹ Pedig a lakatoslimitációk olykor a pántos, hevederes vagy síma sarkos kialakításról is beszámolnak. A limitációkban kivételesen olyan, eddig ismeretlen vasalatok is előfordulnak, mint az északi megyék (Szabolcs, Bihar és Szatmár) 1706-os, egyeztetett limitációjában szereplő nyírbeles sark, amely feltehetően a fedél gúzsos felerősítésére utal. A nyírbeles sarkat mindössze 18 denárra limitálták, szemben a ládára való, 75 denárra megállapított egy pár sarkkal.

Talán furcsának tűnik, hogy a bútorkészítők közt a nyergesek is helyet kapnak, pedig századokon át ők készítették a reneszánszban kedveltté vált és az egész vizsgált korszakban használt párnázott bútorokat (RADVÁNSZKY 1879–1896. I: 21; VADÁSZI [1988.] 97). Jártasságukat a nyeregvasalatok készítésével, majd a kocsik, hintók bőr- és textilborításával szereztek. Az asztaloslimitációkban gyakorta előforduló *setzel*, *setzli*, *söllye*, *sellye*, *bőrszék* néven szereplő, párnázott ülőalkalmatosságokat ők borították be bőrrel, posztóval vagy nemesebb kárpittal. A 17. századi, 18. század eleji Zemplén, Sáros, Abaúj megyei árszabások kordovánnal és szattyánnal borított *setzel* székekről tudósítanak, karsfás és karfa nélküli kivitelben. Az 1720-as években a Győr, Sopron, Vas megyei, majd a Pozsony, Moson megyei árszabásokban is mindenütt szerepelnek, lószőrrel tömött drágább és egyéb szőrrel készült olcsóbb kivitelben. Megemlítik magas és alacsony támlás, valamint támla nélküli változatait is, az álomszék elnevezés pedig a ritkán előforduló fotelszerű kárpitozott bútorra utalhat (1781, Csongrád vármegye).

A másik párnázott bútor, az árszabásokban *kanapénak*, *hosszú párnaszéknek*, *nyugvószéknek* nevezett bútor darab 1765-ben jelenik meg először a Csongrád megyei limitációban, ettől kezdve számos asztalos- és nyergeslimitációban szerepel.

Nyergesek kevesebb helyen működtek, mint ahol ilyen bútorokra igény volt – a párnázott bútorok széles el-

²⁹ A komáromi ládák kapcsán Csilléry Klára külön utalt a kapcsok, pántok, vasalatok rangjelző szerepére (K. CSILLÉRY 1984).

terjedtségéről jól tanúskodnak a városi, mezővárosi rangosabb réteg, valamint a nemesek hagyatéki leltárai –, ezért a favázat, bőrt vagy textilt rendszerint a megrendelő adta, a nyergesnek csak a munkadíj járt, esetleg a szőrt, vásznat, pántokat, szögeket biztosította. Más esetben a favázat a nyerges az asztalostól vette, amint arról egy korai, 1633-as kassai adat tanúskodik (VADÁSZI [1987]. 97). A felsorolt bútorok igen gyakran nemesfából készültek, az 1812-es Szatmár megyei limitáció például bőr vagy posztó karszékeket dió- és cseresznyefurnérral is felsorol (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 132). A kanapét és a setzlit (széket) az 1812-es Bihar megyei asztalosárszabás említi először garnitúráként: a hat darabból álló, egy rendbeli setzlinek és egy kanapénak dió- vagy cseresznyefából készítve 41 forintban állapítja meg az árát (H. CSUKÁS [szerk.] 1996. 134). Hasonlóképpen együtt limitálták a kanapé és a hat székek kárpitozását a Pest megyei *székbortók* is 1812-ben (BÁRTH 1987. 164). Ezzel az összeállítással gyakran találkozunk az inventáriumokban is.³⁰ A nyergeseknek további, az ágybútorhoz kapcsolódó terméke a bőrpárna, bőr derékalj, amelyet egy- és kétszemélyes változatban is készítettek.³¹ Végül a nyergesek kezdték el készíteni a 18. század végétől a matracokat. A már kizárólag párnázott bútorra szakosodott kárpitosok székbortító néven először Pest megye 1812-es és Heves vármegye 1813-es árszabásában jelennek meg, és a nyergeseknél megismert munkákat végzik: kanapék és székek borítását, párnaszások és matracok készítését (BÁRTH 1987. 164). 1828-ban már számos városban működtek kárpitosok (BÁCSKAI-NAGY 1984. 337).

Az *üvegesek* is részt vettek egyetlen bútortípus, a pohárszék készítésében. Csongrád megye 1765-ös árszabása említi először külön tételként a pohárszék ajtájába való első és oldalsó üveget, illetve a Jász kun Kerület 1780. évi árszabása a pohárszék ajtájába való egy pár üvegtáblát (H. CSUKÁS [szerk.] 2001. 74–75).

Még a *kötélgyártók* egyik-másik árszabásában is találtunk bútorra utaló adatot. A hevederből készült *tábori ágy* például az egyik keszthelyi inventáriumban is előfordult: Pach Ferenc szappanfőző 1793-ban felvett hagyatéki leltárának 217. tétele egy „ágy, melynek kötélgyártó munkából áll a feleke” (BENDA 1988. 113).

Végül befejezésül egy-két kiragadott példát említve szólnék ama legérdekesebb kérdésről, mennyire felelnek meg az árszabások annak a képnek, amely bennünk a szakirodalom, a hagyatéki leltárak, a tárgyi anyag tanulmányozása során előzőleg kialakult.

Ha a szép sorozatban fennmaradt Nógrád megyei árszabásokra gondolok, csodálni tudom Csilléry Klárának a palóc bútorok múltjára vonatkozó következtetéseit. A Nógrád megyei árszabásokban egyáltalán nem jelennek meg az újabb bútortípusok, igen szerény tárgylistát sorolnak fel. Bizonyos években a bútorokat nem is limitálták, vagy az árat a bútorok sokfélesége miatt szabad alkura bízták. Mindez arra mutat, hogy nem alakult ki széles vásárlóréteg sem a mezővárosi polgárság, sem a módosabb parasztság részéről. A palóc bútorról írt munkájában Csilléry Klára épp azt emelte ki, hogy a kedvezőtlen természeti feltételek közt élő, visszamaradott fejlődésű Nógrád megyei falvakban az asztalosbútorok elterjedése korai megjelenésük ellenére korlátozott maradt, a 20. századig fennmaradtak kelengybútoroként az ácsolt ládák, használatban maradtak a cövekélbű lócák, a specialisták által és házilag készített bútorok. A 20. századig nem terjedt el a fennálló szekrény, és nem vált általánossá az egyes székek. Olyan, országsszerte általánosan elterjedt bútortípusok, mint a klasszicista jellegű asztal, hiányoznak, sőt, az azt megelőző, gótikus szerkesztésű asztal is ácsok, molnárok készítette formában terjedt el a módosabb parasztságot körében. Hiányzott ugyanis az a szélesebb paraszti vásárlóközönség, amely ezeknek a felsőbb társadalmi rétegekben már idejétmúlt bútoroknak a készítését fenntarthatta volna (K. CSILLÉRY 1989a; 1997. 394, 397, 400–401).

A limitációkkal ugyancsak jól adatolt Bihar vármegyéjén is abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a kirajzolódó képet összevethetjük az asztaloscéhre vonatkozó, jól feldolgozott forrásokkal (VARGA 1990; DELI 1989), és az ugyancsak gondosan feldolgozott bútoranyaggal (STERNEGG 1960; VARGA 1990; Cs. TÁBORI 1979; DELI 1989; K. CSILLÉRY 1991. 498, 520–521). Mindaz, amit a debreceni asztaloscéh működéséről, a mives bútorok készítésére való áttéréséről, a civis polgárok életéről, környezetéről inventáriumai és megmaradt bútorai alapján megtudhatunk (ZOLTAI 1936; RÁCZ 1984), szinte kiolvasható a limitációkból is.³² A Bihar megyei árszabásokban a nemesfából készült új bútortípusok

30 Juhász Antal a vagyonleltárakban előforduló, azonos anyaggal bevont kanapé és hat vagy tizenkét szék alapján a szalongozók meghonosodására következtet a szegedi legmódosabb családoknál (JUHÁSZ 1985. 455).

31 Egy ilyen tárgy a székesfehérvári szőlőhegyről, rangos városi polgár hagyatékából került a Szabadtéri Néprajzi Múzeumba (FLÓRIÁN 1984).

32 Néhány fennmaradt mives bútor készítőit, használóit is sikerült azonosítani. Így nemcsak a vagyonleltárakban szereplő tárgyak konkretizálhatók, hanem az egykori használók származásáról, életútjáról, életmódjáról is képet alkothatunk (NAGYBÁKY 1936; STERNEGG 1960).

éppúgy megtalálhatók, mint a falusi, mezővárosi szegényebb réteg bútora is, amelyeket a 19. század elejétől már egyre inkább a mezővárosi, falusi filiális mesterek, kontárok készítettek (DELI 1989. 146–147; K. CSILLÉRY 1991. 521).

Talán nem leszek ünneprontó, ha befejezésül a Nógrád és Bihar megyei példákkal ellentétes tapasztalataimra is kitérnék. Épp Komárom vármegye 1813-as, egyetlen ismert árszabásáról van szó, amelyben az országosan olyan jelentős, meghatározó bútorközpont asztalosaira, azok bútoraira reméltem jelentős adalékokat találni. Ezzel szemben Komárom megye árszabása szinte szó szerint a Pest-Pilis-Solt vármegyei 1812-es árszabást követte,³³ az utolsó két tételt kivéve. A Pest megyei árszabásban nem szereplő utolsó két tétel a szeredi szegletes asztal és a szeredi láda volt. Szeredi szekrények és ládák a Vajkai szék nemeseinek hagyatéki leltáraiban fordulnak elő,³⁴ a néprajzi szakirodalom azonban mindeddig nem foglalkozott Szered faiparával. Szered forgalmas, több céhvel rendelkező Pozsony megyei mezőváros volt Nyitra megye határán, a Vág jobb partján. A Vágon átívelő hídon felül volt az Árvából, Liptó megyéből leúsztatott deszkák, szálfák lerakóhelye, ahonnan azokat a többi vidékre széthordták. A mezővárosnak népes országos és helyi vásárai voltak (FÉNYES 1837. 540; WOLF é. n. 312; BÁCSKAI-NAGY 1984. 147, 370).

Hogy a komáromi ládások munkái miért nem kaptak kitüntetőbb helyet a limitációban, talán azzal magyarázható, hogy termékeiket elsősorban a megyén kívül értékesítették.

Kutatnivaló tehát akad még bőven. Előadásomban a fellendülő életmódkutatásokban kiválóan hasznosítható, még nem eléggé kiaknázott forráscsoportra, az árszabásokra szerettem volna felhívni a figyelmet, s egyúttal arra is, hogy a felmerült kérdésekre csak a különböző levéltári források és a fennmaradt tárgyi anyag-együttes komplex kutatásával remélhetünk választ. Olyan-fajta kutatásokkal, amelyekre Csilléry Klára egész életműve példa

---

33 Megismételve a Pest megyei árszabás végén található megjegyzést is, miszerint „A' Tóth Ládák és egyéb Kézművek ezen árszabás alá nem értetődnek azért, mivel a fentebb limitált munkák által olyanok értetődnek a' mellyek jól és igazán vannak készítve, úgy, hogy tartóssak is légyenek” (BÁRTH 1987. 173).

34 Már egy 1751-es inventáriumban is előfordul „kisdéd szeredi asztal”. Az 1830-as, 1840-es évekből származó leltárakban különböző méretű szeredi szekrények és láda szerepelnek – minden esetben kamrában, megkülönböztetve a szuszéktól (Kocsis A. 1997. 145, 243, 319, 393, 407).

Irodalom

- D. ASKERCZ Éva
1976 Pogári otthonok a 17–18. századi Sopronban. Arrabona, 18. sz. 89–143.
- BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos
1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest, Akadémiai.
- BALOGH István
1981 Megyék és városok harca a limitáció körül a XVI–XVII. században. In NAGYBÁKAY Péter (szerk.): IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1980. december 1–2. Veszprém, MTA VEAB. 69–73.
- BÁNYAI Irén
1979–1980 Ozorai iparosok vagyonleltárai a XVIII. század végéről. A Szekszárdi Béri Balog Ádám Múzeum évkönyve, 425–448.
- BÁRTH János
1987 Pest-Pilis-Solt vármegye 1812. évi ár- és bérszabása. Cumania 10. 155–205.
- BENCsik János
1993 Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774–1849). Sátoraljaújhely, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.
- BENDA Gyula
– 1988 A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai. I. köt. Keszthely 1711–1820. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Fontes Musei Ethnographiae, 1.)
– 1989 A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790–1848. In NOVÁK László – SELMECZI László (szerk.): Építészeti az Alföldön II. Nagykőrös, Arany János Múzeum. 133–161. (Az Arany János Múzeum közleményei, 6.)
- BENDA Gyula – KIRÁLY Ferenc
1989 Iparosok egy kisváros társadalmában. In NAGYBÁKAY Péter – NÉMETH Gábor (szerk.): VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1988. november 15–16. Veszprém, MTA VEAB. 31–45.
- BODÓ Sándor
1975 Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Észak-Magyarországon. Ethnographia, LXXXV. évf. 537–551.
- BUZA János
1993 XVII. századi limitációs törvénycikkek monetáris háttere. In NAGYBÁKAY Péter (szerk.): VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1992. november 9–11. Veszprém, MTA VEAB. 9–18.
- K. CSILLÉRY Klára
– 1970 A Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény gyarapodása. A Néprajzi Múzeum 1969. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő, LII. évf. 107–117., 154–160.
– 1983 A hódmezővásárhelyi bútor. In DÖMÖTÖR János – TÁRKÁNY SZÜCS Ernő (szerk.): Kiss Lajos emlékkönyv. Hódmezővásárhely, Városi Tanács. 273–293.
- 1984 Komáromi láda 1799-ből. Ház és Ember 2. sz. 203–212.
– 1987 A komáromi láda és hatása a sárközi „bútor virágzásra”. Múzeumi Műtárgyvédelem, 17. sz. 47–74.
– 1989 Bútor. In BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. III. köt. Termelés és a javak felhasználása. Eger, Heves Megye Múzeumok Igazgatósága. 817–881.
– 1990 Bútorművesség. In JUHÁSZ Antal (szerk.): Csongrád megye népművészete. Budapest, Európa. 105–154.
– 1991 Bútorművesség. In DOMONKOS Ottó (szerk.): Magyar néprajz III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség. Budapest, Akadémiai Kiadó. 482–523.
– 1997 Lakáskultúra. In BALASSA Iván (főszerk.): Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód. Budapest, Akadémiai Kiadó. 327–415.
– 2002 A kanapé és a köznépi lakás modernizálása a 19. századi Magyarországon. Ház és Ember 15. sz. 59–84.
- H. CSUKÁS Györgyi (szerk.)
– 1996 Az Mester Emberek Míveinek árazása 2. Építőiparosok, famunkák, építőanyagok, asztalok és esztergályosok árszabásai (1626–1820.) Budapest, MTA.
– 2001 Az Mester Emberek Míveinek árazása 6. Fazekasok, üvegesek, pintérek, fémművesek, szítások árszabásai (1626–1820.) Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- DANKÓ Imre
– 1974 A debreceni vásárok vonzáskörzete a XVIII–XIX. század fordulóján. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, I. évf. 135–158.
– 1991 A magyar vásárok néprajza. In DOMONKOS Ottó (szerk.): Magyar néprajz III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség. Budapest, Akadémiai Kiadó. 637–702.
- DELI Edit
1989 Lakásbelső, bútorok. In GAZDA László – VARGA Gyula (szerk.): Hajdú-Bihar megye népművészete. Budapest, Európa. 133–161.
- DOMONKOS Ottó
– 1980 Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XVI–XIX. század). Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. (Előmunkálatok a Magyarság néprajzához, 8.)
– 1985 A főcéhek vonzáskörzetei. In NAGYBÁKAY Péter (szerk.): V. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1984. november 20–21. Veszprém, MTA VEAB. 191–21.
– 1991 Ár- és bérszabályzatok. In DOMONKOS Ottó (szerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség. Budapest, Akadémiai Kiadó. 705–726.

DOMONKOS Ottó – KISS Mária – NAGYBÁKAY Péter

(szerk.)

1986 A magyarországi árszabások forrásanyagának kataszttere (1463–1848). I–II. köt. Budapest, [Veszprém] MTA VEAB.

DOMONKOS Ottó – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)

1992 Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

EPERJESSY Géza

1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Budapest, Akadémiai.

ÉRI István – NAGY Lajos – NAGYBÁKAY Péter (szerk.):

1975–1976 A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának kataszttere I–II. Budapest, k. n.

FEJÉR Gábor

1989 Asztalosok a makói társadalomban 1824-ben. In NAGYBÁKAY Péter – NÉMETH Gábor (szerk.): VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1988. november 15–16. Veszprém, MTA VEAB. 191–216.

FÉNYES Elek

1837 Magyar országnak s' a' hozzá kaptsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben II. Pest, Trattner – Károlyi.

FLÓRIÁN Mária

1984 Bőr derékalj Székesfehérvárról. Téka, 2. sz. 11–14.

FLÓRIÁN Mária (szerk.)

- 1995 Az Mester Emberek Míveinek árazása 1. Csapók, gubások és szűrszabók, süvegesek és kalaposok árszabásai (1597–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1997 Az Mester Emberek Míveinek árazása 3. Szűcsök és kesztyűsök árszabásai (1597–1821.) Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1998 Az Mester Emberek Míveinek árazása 4. Váltó- és vásármíves magyar szabók, német szabók és zubbonyosok árszabásai (1626–1820). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1999 Az Mester Emberek Míveinek árazása 5. Timárok, kordovánosok és irhások, bocskorosok, magyar és német vargák, csizmadiák és kapcakötők árszabásai (1597–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2002 Az Mester Emberek Míveinek árazása 7. Takácsok, festők, gombkötők és gombcsinálók árszabásai (1626–1820). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

FODOR László

1993 Az erdélyi árszabályzatok. In NAGYBÁKAY Péter (szerk.): VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1992. november 9–11. Veszprém, MTA VEAB. 191–216.

GRÁFIK Imre

1992 Tárgyi kultúra a levéltári források tükrében. (Elemzés bináris oppozíción alapuló szemiotikai állandó megkülönböztető jegyek alapján). In Uő.: Jel és hagyomány. Etnoszemiotikai tanulmányok. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék. 213–224. (Folklor és etnográfia, 59.)

GRANASZTÓI Péter

- 1998 Eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyak tükrében. Kiskunhalas 1760–1850. Tabula, 1. évf. 1–2. sz. 25–59.
- 2001 Az ágyszéktől a selyem kanapéig. A kiskunhalasi lakáskultúra változása 1760 és 1850 között. In Ö. KOVÁCS József – SZAKÁL Aurél (szerk.): Kiskunhalas története 2. Tanulmányok Kiskunhalasról a 18–19. századból. Kiskunhalas, Kiskunhalas Város Önkormányzata. 471–494.

HECKENAST Gusztáv

1998 Limitációk a Rákóczi szabadságharc levéltárában. In SZENDE Katalin – KÜCSÁN József (szerk.): „Isten áldja a tisztas ipart!” Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Sopron, Soproni Múzeum Alapítvány. 31–34.

HOFER Tamás

1957 Jobbágy hagyatéki leltárak és becsük a keszthelyi Festetics uradalomból 1785–1847. Agrártörténeti Szemle, 1. évf. 3–4. sz. 285–327.

JAKÓ Zsigmond

1957 Az otthon művészete a reneszánsz Kolozsváron. (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához.) In BODOR András et al. (szerk.): Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest, Tudományos Kiadó. 361–393.

JUHÁSZ Antal

- 1985 Az életmód és tárgyi ellátottság. In FARKAS József (szerk.): Szeged története. II. köt. 1686–1849. Szeged, Somogyi-könyvtár. 439–483.
- 1989a Szegedi kézművesek vagyoni helyzete és életmódja a hagyatéki leltárak alapján (1780–1828). In Nagybakay Péter – Németh Gábor (szerk.): VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1988. november 15–16. Veszprém, MTA VEAB. 117–125.
- 1989b Szegedi parasztok hagyatéki leltárjai 1784–1824. In FILEP Antal – ÉGETŐ Melinda (szerk.): Történeti-néprajzi források a XVIII–XIX. századból. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoportja. 139–174. (Documentatio Ethnographica, 13.)
- 1998 Szegedi kézművesek hagyatékei. In SZENDE Katalin – KÜCSÁN József (szerk.): „Isten áldja a tisztas ipart!” Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Sopron, Soproni Múzeum Alapítvány. 35–55.

Kocsis Aranka

1997 A vajkai szék nemesei. Hagyatéki leltárak a 17–19. századból. Pozsony, Kalligram. (Csallóközi kiskönyvtár.)

- Kocsis Gyula
1997 Hagyatéki iratok Cegléd 1755–1820. Cegléd, Kossuth Múzeum. (Ceglédi füzetek, 33.)
- T. MÉREY Klára
1993 Tolna mezőváros iparosainak beszerzési forrásai és áruik piaca a XVIII. század végén. In NAGYBÁKAY Péter (szerk.): VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1992. november 9–11. Veszprém, MTA VEAB. 49–59.
- NAGYBÁKAY (RICKL) Antal
1936 Simonffy Sámuel, a Debreceni Nemes Kalmár Társulat kiváló tagja, debreceni főbíró élete, munkássága, családjá és kora (1754–1821). A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának kiadványai VI. kötet 5. füzet. Debrecen, Stúdió Könyvkiadó R.-T.
- NÉMETH Gábor
1985 Céhek és céhfiliációk a Hegyalján a 16–18. században. In NAGYBÁKAY Péter – NÉMETH Gábor (szerk.): V. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1984. november 20–21. Veszprém, MTA VEAB. 217–224.
- RÁCZ István
1984 Debreceni vagyonleltárak 1717–1848. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei levéltár. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai, 9.)
- RADVÁNSZKY Béla
1879–1896 Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. köt. Budapest, Franklin.
- STERNEGG Mária
1960 Íróalmáriumok Debrecenből. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve, III–IV. sz. 35–48.
- SZÁDECZKY Lajos
1913 Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. Oklevéltárral 1307–1848. I. köt. Budapest, Iparegyesület.
- Cs. TÁBORI Hajnalka
1979 A Déri Múzeum XVII–XVIII. századi asztalosbútorai. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1981. évf. 273–280.
- VADÁSZI Erzsébet
[1988] A bútor története. [Budapest], Műszaki Könyvkiadó.
- VARGA Gyula
1990 Adatok a debreceni asztalos céh és a népi bútor történetéhez. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1988. évf. 93–161.
- VOIT Pál
1993 Régi magyar otthonok. Budapest, Balassi Kiadó.
- WOLF Gerő
é. n. Ipar, kereskedelem és közlekedés. In BO-ROVSKY Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye. Budapest, Apolló Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. 308–335.
- ZOLTAI Lajos
1936 Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. A lakóház belseje. Debrecen, Déri Múzeum.

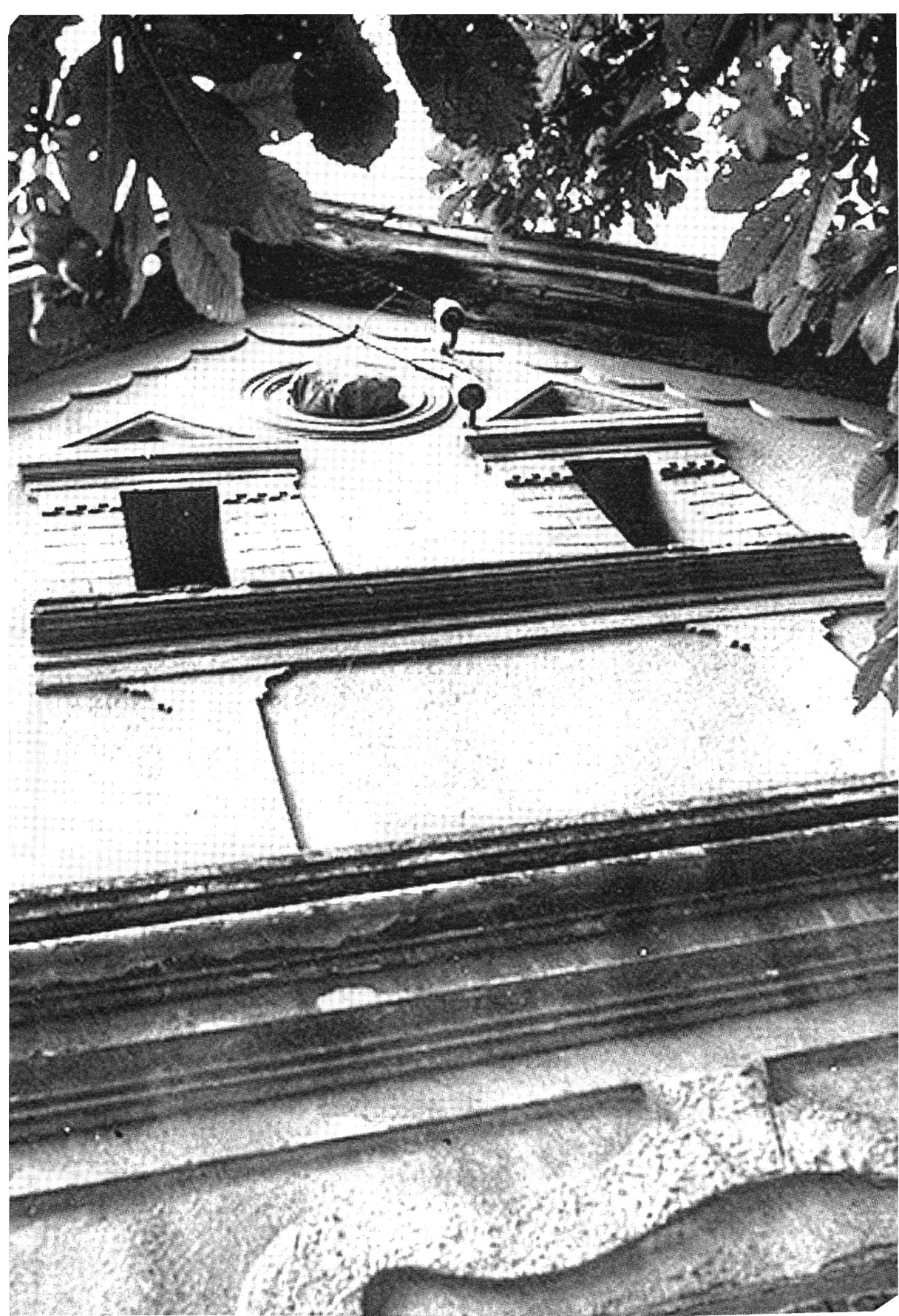
Györgyi Csukás

17th–19th century price lists of tradesmen participating in furniture-making

The Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences has collected close to 4000 folios of official price lists from archives in Hungary. It is publishing them grouped by crafts, chronologically and by counties. The present article, in conjunction with research by Klára Csilléry, presents the conclusions drawn from the official price lists of tradesmen participating in the production of furniture (joiners, turners, locksmiths, glaziers, saddlers, rope-makers).

Act No. 40 of 1625 orders the limitation of prices and wages to prevent price-raising tendencies caused by inflation, and under Act 79 of 1659 entrusted its implementation to the jurisdiction of the counties. The list of products falling under the limitation in the different trades and their prices were set on the basis of information obtained from the local tradesmen and market experiences. However, in many cases they set prices on the basis of earlier lists or lists from other counties, at the most amending the prices.

The official price lists covering a wide territory and time span prove to be a really useful source if their data are compared with each other and other sources (guild documents, inventories), and with the surviving objects. Klára Csilléry's work provides outstanding examples of this. An examination of the limitations throws light not only on the spread of new types of objects, methods of production and ornamentation, but the prices also give information on the hierarchy of the objects and allow us to draw conclusions on the differing use of furniture in the different wealth and social strata.

A faddi ház a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban

A múzeum faddi háza és berendezése sok szállal kötődik K. Csilléry Klára hatalmas életművéhez, mindenekelőtt népibútor- és lakáskultúra-történeti kutatásaihoz, a Néprajzi Múzeum és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek gyarapításához, kiállításaihoz.

K. Csilléry Klára munkásságával iskolát teremtett. Az említett kutatási területeken az ő nyomdokain járunk, eredményei a következő tudósgenerációk számára is mértékadóak lesznek. Előadásom témájával kapcsolatban mindenekelőtt fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a Szabadtéri Néprajzi Múzeum berendezési elveit Csilléry Klára alakította ki. Az általa létrehozott botpaládi enteriőr mind a hitelesség, mind az életszerűség szempontjából példaként áll előttünk. A 2002-től épülő dél-dunántúli tájegység kilenc lakóépületének a berendezésében én is az ő útmutatásait követem: konkrét épületekhez, családokhoz és tárgyi világukhoz tartozó életképeket jelenítünk meg a rekonstrukció eszközeivel elérhető lehető legnagyobb hitelességgel.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum a faddi ház létét is jelentős részben Csilléry Klárának köszönheti. Az Új utca 9-es számú házat 1972-ben Hofer Tamással, a dél-dunántúli tájegység akkori felelősével együtt választották ki. Csilléry Klára elsődleges célja a faddi népi bútor bemutatása volt. A bútorkészítés központjait kutatva Csilléry Klára már egy bő évtizeddel korábban meghatározta a komáromi asztalosasság hatására a 19. század első felében kibontakozó faddi alközpont festett asztalosbútorait (K. CSILLÉRY 1963. 122–126; 1979. 6). 1962–1972 folyamán meg is vásárolt három festett szobaberendezést, kettőt a Néprajzi Múzeum, egyet, a legutolsót már a Szabadtéri Néprajzi Múzeum számára (vö. K. CSILLÉRY 1963. 122–126). Faddról – szokatlan módon – előbb volt bútorunk, mint épületünk.

A faddi telekkel és berendezésével tájegységfelelős muzeológusként 1975-től foglalkozom. A lakóépületet 1979-ben vettük meg, bontására és múzeumba szállítására 1981-ben (BÍRÓ 1981), újraépítési tervezésére 1982-ben (ZENTAI SZNME 119), kiviteli tervezésére 2001-ben (BÁLINT SZNME 119), fölépítésére 2002-ben került sor. Berendezéséhez – amely még mintegy 15 százalékos kiegészítésre szorul – eddig 579 tárgyat gyűjtöttem Faddon, és rendelkezésünkre áll a ma már pótolhatatlan, K. Csilléry Klára által vásárolt hús, nagyrészt festett asztalosbútor és fatárgy, valamint a Flórián Mária által beszerzett tizennyolc szőttes (Néprajzi Múzeum 72.104.1–72.104.39 leltári számú műtárgyak, a Szabadtéri Néprajzi Múzeumnak átadva). Ezenkívül számos, a helyszínen ma már föllelhetetlen műtárgyat a Wosinsky Mór Múzeum ajánlott fel tartós letétként.

Az Új utca 9. számú házat a 20. században Fülöp János és családja lakta. Nagyszülei, a faddi Fülöp József és Pánczél Erzsébet közvetlenül a házasságkötésük után, 1901-ben vásárolták, Pánczél Erzsébet örökségéből. Még ebben az évben följújtották az épületet, ekkor alakították ki a szépen tagolt eklektikus, bontáskori és jelenlegi utcai homlokzatot, lepadlásolták a szabad kérményes konyhát, és a hátsó szobai kemence szája elé *vindófnit*, azaz kamint építettek. A vert falú, szoba, konyha, szoba, kamra, istálló beosztású, oszlopos tornácú, téglaboltozatos pincéjű épületnek az 1908. évi tűzvészig faszindely födele volt.

A házhoz ekkor erős, tizenhat holdas középparaszti gazdaság és nyolcszáz négyszögöl szőlő tartozott. Kiegészítő foglalkozásként ezer négyszögölon dohányt termesztettek. A szalagtelken, a ház mögött árnyékszék, ezt követően dohánypajta – szénás pajta – polyvas funkciójú, cölöplábú, részben nádfalú épület állt, az udvar elején, a házzal szemközt veteményeskert, annak sarkánál deszkakávas, hajtókaros kút, hátrébb pedig disznóól foglalt helyet. A telket mind az utca, mind a szérűskert felé kapukkal ellátott kerítés határolta. A múzeumban az 1908. évi átalakítás előtti állapotokat rekonstruáltuk.

Múzeumi bemutatás

Célunk a Duna mente és a Mezőföld déli szögletében elhelyezkedő mikrotáji kultúra megörökítése, az Árpád-kori településű Fadd, egykori mezőváros (1475-től; CSÁNKI 1896. III/408) népi építészete keretében, különös tekintettel a 19. században kialakult helyi festett asztalosbútorra, az alföldi hatásokat tükröző, oszlopos tornácú, kemencés háztípusra és a Virginia dohány 18. század elejétől ismert faddi termesztésére (TAKÁCS 1964. 15). Mindezek bemutatására konkrétan az Új utca 9-es számú házban lakó család életének és gazdálkodásának földézésével teszünk kísérletet.

A kiválasztott időpont 1907. december 24., mely lehetővé teszi, hogy visszaállítsuk a Tolna megyében sokáig fennmaradt, 1891-ben még a házfödelek 9,4 százalékát alkotó fazsindely tetőt (ÉPÜLETSTATISZTIKA 1893. 62), amely Faddon az 1930-as években tűnt el, és a Duna mentére jellemző, a tájegység más épületeinél ugyancsak hiányzó kaminos tüzelőberendezést, a 19. és 20. század fordulójának újítását.

A bemutatás konkrét dátuma a családi eseményekkel összhangban lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk a gyermekágyas anya ágyát és a karácsonyi asztalt.

A telek elhelyezkedése

A faddi telek a múzeumi tájegység bal szélső portája. A ház szép, oszloplábas tornáca a látványtervnek is fontos eleme, hiszen az idelátogatót ezt pillantja meg elsőként. Az épületegyüttes eredeti helyének megfelelően sík terepre kerül.

Telekbeépítés

A ház rövid főhomlokzattal az utcavonalra épült, saját téglakerítésével és kétszárnyú deszka nagykapujával. Előtte az utcán földdel borított gerenda kocsibehajtó híd, ezen belül nagyméretű téglából lerakott járda van. A konyhai bejárat előtt hátrafelé egyszerű, kétsoros téglajárda húzódik egészen az árnyékszélig.

A telek botkerítéssel két részre, *első udvarra és sérűs- (később csalamádés-) kertre osztott*. Az istálló mögött, annak végfalához tapadva áll a deszka árnyékszék. Ezt követi a háromrekeszes dohány- és szénáspajta, úgy hogy utolsó, polyvás egysége már a hátsó kertben fekszik. A polyvafészer végéhez szalmakazal támaszkodik, mögötte gyümölcsöskert és dohányültetvény terül el.

A telek bal oldalán, a házzal szemközt, az első udvaron belül egy vegyes, zöldseges és virágos házikert van három sor szőlővel, amely a kamrával átellenben lévő kútig tart. Az istálló végével szemközt található a kétfiókos tölgyfa hidas ól. A Somos utcában Antus Antaltól vásárolt – korábban a Samai család tulajdonát képező – műves, zsilipelt ácsszerkezet a legszebb disznóól a tájegységben: ajtószemöldökeit vésett virágornamentika díszíti, 1866-os évszámmal datált. Mögötte pár méterre helyezkedik el a trágyadomb 3,5?4 méteres, 50 centi mély, béleletlen gödre.

A telek külső oldalát a múzeumban hiányzó szomszéd ház helyén rekonstruált deszkapalánk szegélyezi az első udvar végéig, ettől hátrafelé fonott sövény határolja. A hidas porta felől, az istálló végfalától a telek aljáig nádkerítés húzódik, amit egy szakaszon a pajta nádból készült hátfala vált ki.

A telkek 20. század eleji elrendezése, beépítettsége, épületeik szerkezete az előző száz év alatt alig változott Faddon. Legalábbis erre következtethetünk az 1827. évi tűzkárbecslésből. Miután Szabó Istvánné és Parti Rozália március 15-én följújtotta a falu egyik régi utcáját – amely majd az újjáépítés után az Új utca nevet kapja –, a leégett javak összeírásában azonos arányban szerepelnek az egy- és a kétszobás, konyhával, kamrával, istállóval rendelkező házak. Mindenütt van *fülesekre* emelt (ágas cölöplábú) pajta vagy *fészer* és keményfa *hidas* ól stb. Mivel a károsultak közt ismerős neveket találunk – például a háztulajdonos családdal azonos Pánczél és a *tisztaszoba* bútort készítő Telegdit –, az ő kárjegyzékükből idézek:

„3. Pánczél Józsefné

Két Szoba, Konyha, Kamara, Istálló, mintegy 11 öll hoszaságu, 6 esztendőš épület, fenyő fa gerendák és Szalu fákra...

Az Udvarba Keményfa fülesekre fészer, hidas ól és más baromfi ólak egy fedél alatt, 8 öll hoszaságu, erdei fedélfákra [...]”.

1. kép. A faddi ház oromfala
Szabó Jenő felvétele, 1975

2. kép. Faddi utcaszélet
Zentai Tünde felvétele, 2002

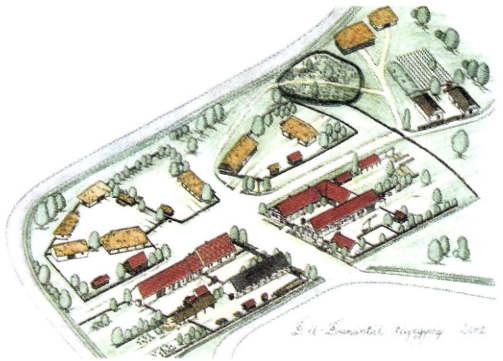
3. kép. Holt-Duna-ág Faddnál
Zentai Tünde felvétele, 2002

4. kép. A faddi ház utcai homlokzata
Szabó Jenő felvétele, 1975

5. kép. A faddi ház tornáca

6. kép. A faddi ház és melléképületei a Szabadtéri Néprajzi Múzeum telepítési tervén: balról az első telek, 2001.
Terv: Zentai Tünde, szerkesztés: Buzás Miklós,
rajz: Sabján Tibor
Deim Péter felvétele

7. kép. A faddi ház építése a múzeumban
Zentai Tünde felvétele, 2002

8. kép. Az újra felépített ház homlokzata
Zentai Tünde felvétele, 2002

9. kép. A faddi disznóól
Zentai Tünde felvétele, 1979

10. kép. A faddi disznóól évszáma (1866)
Zentai Tünde felvétele, 1979

11. kép. A Fülöp-Pánczél család 1915-ben
Deim Péter reprodukciója

12. kép. A lakószoba
Szabó Jenő felvétele, 1975

13. kép. Tulipános faddi ágy (1874)
Deim Péter felvétele, 2003

14. kép. Faddi láda
Deim Péter felvétele, 2003

15. kép. A tisztaszoba festett asztala
Deim Péter felvétele, 2003

17. kép. Tálasfogas a tisztaszobában
Deim Péter felvétele, 2003

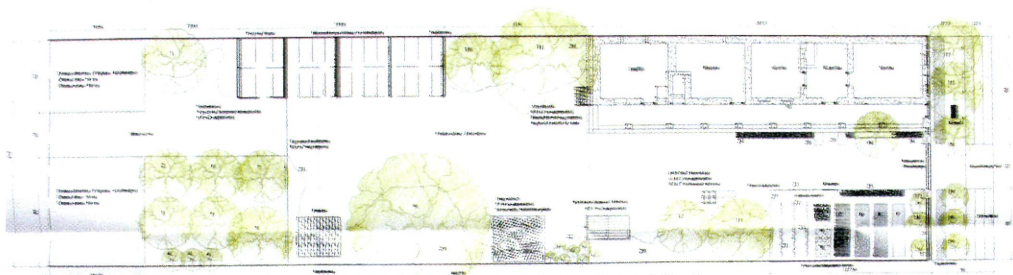

16. kép. Festett sarokpad
Zentai Tünde felvétele, 2003

18. kép. Kamrabelső vőládával
Szabó Jenő felvétele, 1975

19. kép. Növénytelepítési terv. Zentai Tünde – Kövesdi Tímea, 2002
Deim Péter felvétele

„5. Telegdi Páll

egy Szoba, Konyha, Kamara, Istálló, Széna paja egyarányos földélre, 14 öll hosszasságu, 5 Esztendő épület, erdei szalufákra, fenyő fa gerendákra [...]

Az Udvarba lévő keményfa fülesekre 5 öll hoszaságu uj fészter, egy keményfa hidas óll, 2, baromfiókkal [...]”. (TML Tolna vm. Tv. 1828. L. u. iii. 1126.)

Berendezés

A berendezés családra szabott, mely ugyanakkor megörökíti a tipikus faddi középparaszti, egyszerű hagyományos népi és polgárosodó lakáskultúrát, életmódot. A család ősei, a Pánczélók, a Keszérűk a legrégebbi tősgyökeres református faddiak közé tartoznak. Az ugyancsak faddi Fülöpök római katolikusok voltak.

A család összetétele a ház berendezése idején

Az 1898-ban megözvegyült református Pánczél Erzsébet (1878–1962), Pánczél András és Pánczél Erzsébet leánya 1901. február 7-én férjhez megy a katolikus, szegény Fülöp Józsefhez (1879–1916), s még ez évben megveszik az Új utca 9. számú házat abból a pénzből, amit apja halála után Pánczél Erzsébet örökölt. Házasságukból négy gyermek születik: Erzsébet (1901–1902), József (1903–1915), János (1907–1959) és Erzsébet (1913–1972). Tekintélyesebb anyjuk után mindegyik gyermeket reformátusnak keresztelik.

1907-ben a házban négyen laknak: a 29 éves Pánczél Erzsébet, a 28 éves Fülöp József, a négyéves ifjabb Fülöp József és a csecsemő Fülöp János, aki december 13-án jött világra. Az első leány már meghalt, a második még nem született meg. Idős családtag nincs, mert a Fülöp házaspár elköltözött az anyai házból (ahol idősebb Pánczél Erzsébet második férjével, Vas Sándorral lakik).

Lakáshasználat és tárgyi világ

A *második szoba* a lakóhelyiség. Benne alföldi típusú, alul négyszögletes, fölül kónikus kemence áll, az ajtó fölül hozzáépített takaréktűzhellyel. Gyakorlatilag egész évben itt sütnek és főznek, bár Pánczél Erzsébet számos ételt a kaminba foglalt kemenceszáj előtti tűzhelyen készít el. Mindenki ebben a szobában alszik: a hátsó fal menti ágyon a szülők, az ajtó mögötti pihenőágyon a gyermek József. János megszületésekor változik a helyzet; a házastársi ágyat Pánczél Erzsébet számára „gyerekágyak” rendezik be a legszebb ágyneművel, e mellé kerül az újszülött János bölcsője. Az apa beköltözik az első szoba egyszerű, ajtó mögötti ágyába. A berendezés ezt az állapotot tükrözi.

A lakószoba sarokra rendezett, az udvar felőli szögletben, az ablaknál áll a sarokpad a mély fiókos asztallal. A padot az esküvőt követő évben csináltatták, rá is írták az 1902-es évszámot és Pánczél Erzsébet meg Fülöp József nevét. E rendes asztalosbútor-darabot egyszínű barnára festették, „ahogy lakószobába való”. A sarokpad és a főágy között, szorosan a pad végénél foglalt helyet – 1975-ig – Pánczél Erzsébet felírtos menyasszonyi ládája, fölötte tükör függött, a láda és az ágy között még elfért a Singer varrógép. A sarokpad másik végénél egy alacsony konyhai kiskredenc állt. Az ágy előtt lévő két bekötött széket a bölcső miatt áthelyezték: az egyik az asztal végéhez, a másik az ágy és a kemence közé került. Volt továbbá még egy támlás, bekötött *kisszék* a heverőágy vége előtt és egy bevert lábú gyalogszék a sarokpad alatt. Az ajtó és a takaréktűzhely között hasonló *kisszék* állt, rajta mosdóteknővel. A falon, a pad jobb oldali szára fölött református *házi áldás*, az ágy fejénél Mária szíve témájú bekeretezett olajnyomat lógott. Az ajtó háta mögött volt a fogas, ráaggatott használóruhákkal, szoknyákkal és a külső fogakon három házivászon törülközővel. Az ajtónyílás oldalfalának pici fülkéjében tartották a gyufát és szükség esetére a mécses. A takaréktűzhely sütője fölött a megszokott, polcos *kicsi téka* függött, mellette sótartó, fűszertartó, kanáltartó stb. A szobában egyszerű, asztal fölé akasztott petróleumlámpával világítottak. Ekkor még mindegyik helyiség földes volt, meszes agyaggal mázolva, és a szobákban rongyszőnyegekkel szinte teljesen beborítva, hogy a föld ne törjön föl. Ez az a berendezés, amit hitelesen, főbb elemeiben az említett családi bútorokkal be tudunk mutatni, számos, itt föl nem sorolt

egyéb, az életmódhoz szükséges tárggyal kiegészítve. Egy jelentős bútordarabot kell idegen tárggyal pótolnunk, Pánczél Erzsébet ládáját, amit pár évvel a ház vétele előtt eladtak.

A bemutatás idejének két rendkívüli mozzanatát érzékelteti, hogy az asztal karácsonyi abrosszal van leterítve, amit erre az alkalomra évente csak egyszer vesznek elő. Rajta szegetlen kenyér, mákos, diós és üres kalács, a gazda fekete ünneplője egy inggel és a kalapja. Alatta, az *asztal hídján* egy kis köteg széna, a földön kosárában kukorica, fokhagyma, rongyba kötött só.

A házastársi ágy Pánczél Erzsébet számára gyermekágyának van berendezve, vendégfogadáshoz illően fehér csipkebetétes párnákkal, fehér damasztdunyhával. És, bár már nem nagyon hisznek a babonákban, még fölfüggesztik a díszlepedőt a mennyezetre *supellat* gyanánt. A menyasszonyi ládán ott látjuk a *komakosarat*, benne a *komapohárba* tett húslevessel, egy üveg borral, egy kerek tepsi rétesel, díszesen szótt *komaruhával*. (Karácsony lévén nem az asztalra teszik.)

Az *utcai szobabelső* hivatott emléket állítani a festett faddi bútornak. Ennek a berendezése komoly gondot jelentett, mert az 1940-es évektől itt már a következő generáció, Fülöp János és Beda Anna „modern” hálószobabútora állt, és a családi emlékezet nem terjedt ki a régi *tulipános* berendezés részleteire. A nehézséget segítette áthidalni az a szerencsés körülmény, hogy a Csilléry Klára által a dél-dunántúli tájegység számára 1972-ben megvett komplett faddi szobabútor sarokpadján és ládáján Kesorú Erzsébet neve szerepel. Pánczél Erzsébet nagyanja is Kesorú Erzsébet volt. Így ennek alapján – más megoldás nem lévén – ezt a kék alapú, festett-virágozott bútort állítjuk be a „vendégszobába”, mintha örökölték volna, hiszen Kesorú Erzsébet 1907 októberében meghalt.

Az elrendezés meglehetősen kötött, erre a mai idősebbek még jól emlékeznek. A fő sarokban áll a sarokpad – fölötte tálasfogással –, közrefogva az ugyancsak virágozott, mély fiókos, klasszicista vonalú szaltal. A hátsó fal mentén két ágy kap helyet, a hagyományoknak megfelelően úgy, hogy a koszorúval díszített és datált (1872, 1874) lábvégeik jól láthatók legyenek, és köztük elég hely maradjon az oda való tulipános ruhásládának. Az ágyak előtt két-két festett, „hegedűhátú” szék áll. A sarokpad és az első ágy között, az utcai fal mentén helyezkedik el a menyasszonyi láda, fölötte „aranykeretes” tükörrel. A sarokpad külső végénél dísztorlúköző lóg esztergált falitartón. Az ajtó mögött még egy kékre festett, de virágózás nélküli ágy húzódik meg használos ágyneművel, török mintás, festett vászon ágýterítővel. Az ajtó másik oldalán ruhafogas függ. A két díszágy hat-hat fehér, csipkés végű párnával és ugyanolyan dunnával berendezett, ágýterítő nélkül. Az első ágy fölött, mennyezetre erősített rúdon hat rúdra való szótteskendő ékesíti a berendezést. Az ágyak oldalánál lévő falon – a reformátusokhoz illően – hazafias témájú képek láthatók: az elsőnél *A sebesült Rákóczi*, a másodiknál *Rákóczi búcsúja*, a harmadik fölött *A magyar nemzet vezérei*. A hátsó fal közepére, a láda fölé kerül a szekéres keretbe foglalt menyasszonyi koszorú. Karácsonyest lévén a fő sarokban, a tálasfogason fenyőág függ, almával, dióval, mézes süteménnyel földíszítve. Ezenkívül a szobában számos, helyhiány miatt itt föl nem sorolható tárgy kap helyet.

A *konyhában*, a bejárati ajtó fölött dísztelen fazekaspolc húzódik, balra ruhafogas és állványra tett gyermekfürdető teknő, jobb oldalon egy támlás szék és a falon egyszerű tükör látható. A bal sarok és az ajtó közti polcos falifülkében különféle edényeket tartanak. A kamin végénél, a hátsó szoba ajtajánál elfér a vizespad. A kamin külső oldala mellett egy gyalogszék áll, szemközt vele a konyhakredenc. Számos, sütéshez és nyílt tűzön főzéshez szükséges eszköz található a kamin belsejében, amiket elrejt a kamin szép nagy, zöldre festett, csuklós ajtaja. A kaminajtótól hátrafelé a falon a helyiség három oldalán, nagyjából szemmagasságtól fölfelé, több sorban tányérok és tálak függnek, köztük egy sor színes virágos, úgynevezett babliszt tányér (keménycserép), ezek alkotják a konyha díszét. A hátsó fal előtt van a helye a konyhaasztalnak és két bekötött széeknek. A negyedik helyiség terjedelmes élés- és gabonáskamra. Bal hátsó sarkában négyyszögletes beugró van, mert innen veszi el a helyet a tornácról nyíló, körbefalazott padlásfeljáró. A beugró óriási, kétrekeszes gabonáshombár tölti ki. A hátsó fal mellett deszkára tett, liszttel és gabonával teli zsákok állnak két sorban. Az ajtóval szemközt helyezték el a már rangját veszített, szép, festett, datált *vőládát*. Körülötte a falon rengeteg különféle tárgy látható, köztük konyhaeszközök, szépen faragott mosósulykok, mángorló stb. Az ajtótól jobbra esik kézre a stelázsi a befőttekkel. A mennyezeten a „fűstölt disznóságnak való” rudak függnek. A kamrában tárolják még a szapulókádát (a bal sarokban), számos teknő, szakajtót, kosarat, a vajköpülőt, a dézsát, a méretes *féregcsapdát* (patkányfogót), két falipolcon a gyalukat, fúrókat, különféle apróságokat, a bal első sarokban a húsvágo székét, a használaton kívüli állókát stb.

Az utolsó helyiség *istálló*, ami ugyanúgy a tornácról nyílik, mint a lakás és a kamra. 1907-ben még egy pár szürke magyar ökör is állt benne, meg két ló és két tehén, valamint a szaporulat.

Eredetileg valószínűleg nagyobb volt, mint ahogy a múzeumi rekonstrukció mutatja. Az 1950-es években ugyanis – a magángazdálkodás és vele együtt az igásállattartás megszűnése után – az istállót az épület végének lebontásával kisebbé alakították. Pontos korábbi méretét – nyomok híján – sem a bontás során, sem a volt tulajdonosok eltérő visszaemlékezései alapján nem sikerült megállapítani. Ez a helyiség a faddi hagyományoknak megfelelően beépített fajaszlakkal, széna-tartó ráccsal, szénaledobó nyílással, téglalásokkal és hídlással, téglázott trágyalégyűjtővel, a ló- és marhaállás közti deszkapalánkkal, illetve strejfával készül. Helyet kap benne minden állatgondozáshoz, fogatoláshoz és trágyakezeléshez szükséges eszköz. Az ajtó jobb oldalán elfér egy pricc is, amit itt csak borjú vagy csikó születése idején használ a gazda. Ennél a kis létszámú családnál ugyanis senki nem aludt az istállóban.

A kocsit, az ökrös szekeret, a lovas szánt, az ekét, a *fogast* (boronát) és a földművelés egyéb eszközeit a *pajtában*, illetve a *polyvásban* tárolják. A szénás-, augusztustól januárig dohánypajtában kapnak helyet a dohánytermesztéshez szükséges tárgyak is, a nagy dohánysimító asztal, a bálafák, kampók stb. A dohányszárító rudak a pajta válaszfalain – közel a tetőcsúcsig – egész évben fönny maradnak. Augusztus végétől–szeptember elejétől tele vannak aggatva száradó dohányfüzerekkel, a dohányt ugyanis decemberben kezdik – kalákában, a lakószobában – simítani és bálákba kötözve leadni a helyi dohányfermentáló üzemből.

Alternatív berendezés

A vázlatosan ismertetett 1907. december 24-i berendezés a ház és telek alapberendezését képezi. Mivel azonban szeretnénk a dohányfűzést is bemutatni, és ennek augusztus végi, szeptemberi ideje nincs összhangban a karácsonnyal, egy második berendezési változatot is megvalósítunk. Ennek ideje 1908. augusztus vége. Ekkor történik a megtermelt dohány felfűzése és felaggatása a pajtában, ami egyben múzeumi „közművelődési program” is lesz.

A bemutatási idő változtatása szükségszerű módosításokat von maga után a lakásban: rak-tárba kerülnek a karácsonyi kiegészítő tárgyak. A gyermekágy visszaváltozik a szülők ágá-vá, bevetjük és letakarjuk az első szoba használoágán lévő kékfestő ágyterítővel, arra pedig piros bécsi ágytakarót terítünk. Kikerül a szobából a komakosár, Jánoska viszont továbbra is a nagyméretű bölcsőben alszik.

Mivel meleg évszakban járunk, a tornácon fölállíthatjuk a *szúnyoghálós ágyat*, ami egy lécvá-zas bekötött ágy, fölé boruló, mennyezetre függesztett szúnyoghálóval. Ágyneműje mindössze egy durva lepedőből, két pokrócból, egy szalma- és egy tollpárnából áll.

A berendezés átalakítására minden évben nyár végén kerül sor, dohányfűzés idején, amikor a telek végében lévő ültetvényen kezdenek leszáradni az első dohánylevelek.

Végezetül szeretném megjegyezni, hogy faddi ház áttelepítése és berendezése érdekében végzett kutatások és különösen azok „tárgyasulása” a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban nagyban hozzájárulnak egy olyan település jobb megismeréséhez, amelynek a népi kultúrája eléggé föltáratlan.

Az elhangzott beszámoló szerény tájékoztatást nyújtott arról a múzeumalkotó munkáról, amely a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban éppen folyamatban van, és remélhetőleg az is kitűnt belőle, hogy K. Csilléry Klára tudományos alapvetése nem volt hiábaváló.

Irodalom

BÍRÓ Friderika

1981 A faddi lakóház. Téka, 81. sz. 1–3.

CSÁNKI Dezső

1894–1896 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III. köt. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

K. CSILLÉRY Klára

- 1963 A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő, LXV. évf. 122–129.
- 1979 Faddi bútor. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon II. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó. 6–7.

ÉPÜLETSTATISZTIKA

1893 A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eseményei. III. rész. Épületstatisztiika. Magyar Statisztikai Közlemények. Új évfolyam III. kötet. Budapest.

MOLNÁR Mária

1965 Faragó specialista műhelye Faddon. Néprajzi Értesítő, LXVII. évf. 329–336.

TAKÁCS Lajos

1964 A dohánytermesztés Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ZENTAI Tünde

- 1990 A Dél-Dunántúl tájegység. Téka, 1. sz. 9–27.
- 1991 A parasztház története a Dél-Dunántúlon. H. n. [Pécs], Pro Pannonia Kiadó.
- 2002 A faddi ház és telek. Téka, 2. sz. 1–14.

Tünde Zentai

The house from Fadd in the Open Air Museum Szentendre

The author first outlines the research by Klára K. Csilléry on the history of furniture outstanding by European standards and which created a school, also shaping the conception for the furnishings in the national Open Air Museum Szentendre.

The paper deals with a peasant house moved to the museum and its furnishings which Klára K. Csilléry chose for the permanent exhibition of local painted peasant furniture. The author presents the museum environment of the house from Fadd, the village of Southern Transdanubia comprising nine plots, the museum's Regional Unit No. VII under her care. She then presents the architectural characteristics of the house from Új utca 9, Fadd, and the history of the family that owned it. She gave a detailed picture documented with objects, of the state of the house and the life of the family on December 24, 1907, the time when the house and the plot were furnished. At that time a four-member family farming 16 „hold“ (= 9 hectares) of land lived in the building comprising a room, kitchen, room, storeroom and stables. The front room was furnished as a guest room for display with furniture made by a cabinetmaker, painted and decorated with tulips. The family lived in the back room where the specially set up, so-called childbed can be seen because a son had been born eleven days previously, as well as a „Christmas table“ laden with objects regarded as fertility charms.

From the 18th century Fadd was renowned as a tobacco-growing village and the family living in the house also had 3500 square metres of tobacco and a tobacco barn. For this reason the tobacco barn was also erected on the plot in the museum and filled with rows of drying tobacco leaves. The author also mentions the other structures on the plot and the ethnobotanical plans made in 1907 which include a tobacco plantation at the back of the plot.

Komáromi (révkomáromi) asztalosok a 17–19. században

Tények és feladatok a komáromi asztalosság kutatásában

K. Csilléry Klára munkásságában a magyarországi népművészeti kutatások eredményeinek összefoglalása és kutatási feladatainak kijelölése megtörtént.¹ Jórészt még ma is a népművészet-kutatás elvégzendő feladata, amit 1977-ben megfogalmazott: a név szerint megismerhető és a stílusazonosság alapján kikövetkeztethető jelentősebb egykori alkotó személyiségek felkutatható műveinek lehetséges esztétikai értékelése és hatásvizsgálata (K. CSILLÉRY 1977. 15).

A megjelölt cím arra utal, hogy a tőle 1986-ban kapott feladat megoldásáról röviden számot adok. K. Csilléry Klára fontosnak tartotta, hogy a komáromi ládás asztalosok által készített datált példányok dokumentációját összegyűjtsen; az úgynevezett évszámos korpusz a néprajzi muzeológia és a népművészet kutatását segítő tárgykatalógusként szolgáljon.² Ennek megjelentetése változatlanul időszerű, mert több, a 18. században feltűnő bútorkészítő műhely (és későbbi központ) – elsősorban Duna menti településeken – a komáromiak hatására jött létre (K. CSILLÉRY 1987a; 1987b; 1979b; 1991), a legújabb kutatások pedig azt a tendenciát jelzik, hogy a 19. században a komáromi asztalosmesterek falusi településekre költözve a helyi stílus formálóiává váltak.

A komáromi kézművesipari asztalosközpont kutatásában többféle módszert alkalmaztam. Kiindulási pontként a K. Csilléry Klára által alkalmazott stíluskritikai módszer szolgált. A tárgyi adattár létrehozásában a K. Csilléry Klára közleményeiben (1971–1987) leírt és körülhatárolt komáromi I–IV. stílusperiódust jellemző készítési technikára és ornamentikára (K. CSILLÉRY 1987a; 1987b; BALOGH J. 2000. 158) voltam figyelemmel.³ A múzeumi bútorgyűjteményeket a helyszínen áttekintve választottam ki a különböző funkciójú komáromi készítésű vagy komáromi típusú festett ládákat.⁴

A ládák méretének rögzítéséhez egy komáromi asztalos hagyatéki leltárában (1868) szereplő félkész áruk mérete adott támpontot.⁵ Az anyaggyűjtés során tekintetbe kellett vennem azt a fontos körülményt, hogy a révkomáromi céhes asztalosság (1699–) monografikus feldolgozása nem áll rendelkezésemre. Ebből következően a komáromi asztalososság témakörében kézműipar-történeti adattárát is szükséges volt létrehozni. A fellelhető történeti forrásokon kívül az asztalosmesterek működésére vonatkozó adatokat kezdtem gyűjteni. Mintegy kétszáz komáromi (révkomáromi) és újszónyi asztalosmester személyi adatait írtam ki a felekezeti anyakönyvekből.⁶ Az anyakönyvi adatgyűjtés nem tekinthető befejezettnek; mivel a révkomá-

---

1 Nem feladatomban a kutatástörténet összefoglalása, csupán a lezárt életmű jelentőségére kívántam utalni a magyarországi népművészeti kutatásokban.

2 Több kisebb előadást tartottam. Legutóbb Szabadkán (Jugoszlávia) 1997-ben a Magyar Néprajzi Társaság néprajzi szemináriumán, *Migráció és tárgytörténet: a komáromi láda a Duna mentén* címmel. Megjelenés alatt a *Komárom és Baja kapcsolata* című tanulmány.

3 A tárgyfotót és leírókartont tartalmazó tárgyi adattárban több magyarországi, szerbiai (Újvidék, Belgrád) és horvátországi (Zombor, Eszék, Vörösmart) múzeumi gyűjtemény festett ládájáról vannak adatok.

4 Köszönettel tartozom Bihari Józsefnek, a Pest Megyei Múzeumok igazgatójának, aki a megyén kívüli munkámat támogatta. Ez alkalommal is megköszönöm minden múzeumi munkatársam segítségét, akikkel a tárgyfotózás megvalósítása érdekében levelet váltottam. Köszönöm a figyelmet, a tárgykartonok válogatását és a másolatok megküldését.

5 Dunamenti Múzeum (Komárom). A múzeum gyűjteményéből származó adatokért Fejérváry Magdának tartozom köszönettel.

6 Az anyakönyveket a nyitrai, megyei levéltár vágsellyei intézményében volt lehetőségem kutatni 1986-ban. Mindkét felekezet legkorábbi anyakönyvei a II. világháborúban megsemmisültek, amint erre a későbbi anyakönyvben egy bejegyzés utal. A komáromi református gyülekezetnek 1683-tól nem volt lelkesze. A komáromi keresztelések (házasságkötés és temetés) bejegyzése vagy a helybeli római katolikus anyakönyvben, vagy az ószónyi és csallóközarányosi református anyakönyvekben található.

romi református gyülekezet a 17. században úgynevezett árva gyülekezet volt, a komáromi egyházmegyéhez tartozó más gyülekezetek anyakönyveiben remélhetünk további adatokat. 1689-ben Szőnybe és Mocsára jártak istentiszteletre a révkomáromiak (THURY 1889). Csallóköz aranyos református gyülekezete is fogadott be református híveket (EDELÉNYI SZABÓ 1927. 295). A mátyusföldi vagy komáromi egyházmegye 17. századi történetében Révkomáromról nincs adat (KÚR 1993. 139). A kutatást nehezítő körülmény, hogy az asztaloscéh 1755-től vezetett jegyzőkönyve nem található. A komáromi történeti és régészeti egyesület tájékoztatója szerint a céhjegyzőkönyv az asztalosok céhládájával együtt került a Dunamenti Múzeumba (ALAPI 1913). A tárgyi emlékek között a révkomáromi asztalosok által készített templomi mennyezetek és templomi bútorok is vannak; az ezekre vonatkozó adatokat is gyűjtöttem. A Néprajzi Múzeum bútorgyűjteményében lévő 17–18. századi festett, kisméretű ládák (nem feltétlenül kelengyészládák) ornamentikája a templombeli munkákkal rokonítható. Györgyi Erzsébet meghatározása, majd K. Csilléry Klára ezt megerősítő véleménye (K. CSILLÉRY 1991. 510) alapján ezeket a tárgyi adattárba felvettem.⁷

A látszólag szerteágazó adat- és tárgyhalmaz egymásra vonatkoztatható adataiból, a kevés írott forrással megközelíthető komáromi asztaloságról néhány részletkérdéshez szólhatok hozzá. A komáromi műhelyhez kapcsolható tárgyi emlékekről közölt néhány új adat a további kutatásokat (másokét is) feltétlenül elősegíti. Lényegében az évszámok katalógushoz összeállított egységekből közlök néhányat, amelyeknek új adatai új összefüggések átgondolására indíthatják a népművészet kutatóit.⁸

Személyi adattárak, mesternévjegyzékek

A mesteradattárak összeállításának gyakorlata a művészettörténeti, a népi építészeti és kerámiakutatásban is szokásos és eredményes gyakorlat. A művek és mesterek összekapcsolása, valamint áttekinthetővé tétele adattár formájában jelentősen lerövidíti a tájékozódást egy újabb adat felbukkanása esetén.

Balogh Ilona 1941-ben közzétett francia nyelvű tanulmánya mellékletében az erdélyi középkori faragóácsok névjegyzékét közli (BALOGH I. 1941.; idézi BALOGH I. 1944. 497). Mikecs László a 17. század végéről közli mesterek nevét (MIKECS 1941. 171.; idézi MIKECS 1943. 494).

VOIT Pál (1942) és TOMBOR Ilona (1968) munkáiban a templomfestő asztalosok műveinek és alkotóinak adattára a néprajztudományban gyakran hivatkozott neveket és műveket tartalmaznak. B. Nagy Margit művészettörténeti tanulmánykötete mellékletében Kolozsváron dolgozó művészek és mesterek nevét és rövid életútját adja közre (B. NAGY 1977. 177–260). Batári Ferenc a veszprémi asztalosok személyi adattárát (BATÁRI 1963), Zlinszkykyné Sternegg Mária pedig a debreceni asztalosok adattárát állította össze (ZLINSZKYKYNÉ STERNEGG é.n.). A pécsi asztalosmesterek névjegyzékét Mendöl Zsuzsa közölte (MENDÖL 1975–1976).

Mándoki László új tárgyi emlékeket fedezett fel, és vidéki ácsok és asztalosok nevét közli (MÁNDOKI 1975–1976). Dobossy László a Gömör megyében működő mesterekről számos új adatot közöl (DOBOSY 1992; 1993). Több népi építészeti kutatással foglalkozó szerző készített adattárakat; például a Felső-Tisza-vidéken kizárólag magyar nevű asztalos festőt regisztráltak Tóth János és munkatársai (GILYÉN–MENDELE–TÓTH 1975. 147, 198). A Felső-Tisza-vidék és Kárpátalja református templomaiban dolgozó mesterek jegyzékét kéziratos forrásokból Balassa M. Iván közölte (BALASSA M. 1994).

Kós Károly a vargasi festett bútorról írt tanulmányában a Sütő család 14 nemzedéken keresztül folytatott bútorkészítő gyakorlata utolsó 170 évének hagyományozását tekintette át. A 17. századtól működő asztalos dinasztia családban megőrzött és hagyományozott munkamódszereket sikerült rögzíteni. Esettanulmányának tapasztalatai nyomán a néprajzi kutatásban a bútorfestő asztalosok⁹ kataszterének elkészítésére és az ebből következő feladatokra hívja fel a figyelmet (Kós 1968; 1972). Az erdélyi magyar és más nemzetiségű asztalosközpontokról vannak ismereteink Kós Károly és tanítványai munkájából. K. Csilléry Klára összefoglalásában (1991) úgy véli, még nem rendelkezünk elegendő ismerettel a kapcsolatokról, amelyek a műhelyek és mesterek kölcsönös egymásra hatásában jelentős szerepet játszottak (K. CSILLÉRY 1991. 522–523).

7 A komáromi munkaként azonosított tíz ládáról Györgyi Erzsébet szíves közléséből értesültem.

8 Terjedelmi korlátok miatt választottam ezt a megoldást. A komáromi asztalosok személyi adattárát szintén ezért nem közölhetem ez alkalommal.

9 Az elnevezés a szakterületen, művészettörténészek és néprajzosok szóhasználatában a jogos kifogások ellenére már eléggé egyértelmű. Nem változtat azon a tényen, hogy gyakran maguk az asztalosok festették bútoraikat, bár arra is van példa, hogy ezt szakképzetlen személyek végezték.

Komárom szabad királyi város (1745–)

Komáromújváros helyén állt Révkomárom, melynek nevét később a Duna túlsó partján fekvő Nagy-Komárom vette fel.

Anton Spiesz, a felső-magyarországi kézművesipar kutatója Komáromot a 17. században kiemelkedő kézművesipari központként írja le (SPIESZ 1972). Természetesen más kézművesipari ágak fejlettségének is kedvező lehetőséget biztosított Komárom (Révkomárom) kedvező geopolitikai helyzete.

Komárom vonzása érvényesült a 18. században Túróc, Zólyom, Hont és Bars megyék területén. A dunántúli megyék közül Moson, Sopron, Győr és Vas megyék is kereskedelmi kapcsolatban álltak Komárossal. A 18. század elején Nyitra megyében Komárom mellett Szered is kereskedelmi központként működött (BÁCSKAI-NAGY 1988. 81–83). Bél Mátyás Pozsony megye leírásában megemlíti Szeredet, mint az építkezési anyagot szállító tutajok kikötőjét (HADIK 1926. 96). Borovszky Samu Pozsony vármegyéről összeállított monográfiájában szerepel az adat, hogy Szered az Ausztriából a Vágon leúsztatott puhafának is ismert piaca volt. A komárom vármegyei késztermékek limitációjában szerepel a szeredi láda (H. CSUKÁS 1996. 141).¹⁰ A festett ládák, más felső-magyarországi központjainak készítményei is eljuthattak Komáromon keresztül déli területekre. Ezt a feltételezést az újvidéki és belgrádi gyűjtemények egyez, még nem azonosított készítési helyű festett ládái megengedik (MILUTINOVITY 1959).¹¹

A 19. század elején Komáromnak 17 782 lakosa volt. Bácskai Vera és Nagy Lajos besorolása szerint a közepes erősségű piacközpont funkciót betöltő központok közé tartozott. A gyűjtő és elosztó központok közül egyedül Komárom kapcsolódott be közvetlenül a nyugatra irányuló gabonakereskedelemben (GRÁFIK 1992. 71). Forgalmát elsősorban kedvező földrajzi fekvésének köszönhette, mint a Dunán és tengelyen érkező szállítmányok továbbítója, szállítója. A Vágon leúsztatott fával országos méretű kereskedelmet folytatott; fakereskedőinek számos városban voltak lerakodóhelyei és megbízottai. A Vágon lefelé haladó tutajoknak Szered volt a végállomása. Ezt követően, jelentős fapiaccal rendelkező kikötői voltak még: Komárom, Esztergom és Buda (HADIK 1926. 96).

A komáromi fakereskedők 32 társasága a 19. század folyamán a Duna mellett a török határig fatelepeket és -árusító helyeket hozott létre (FÉNYES 1857. 289); a komáromi hajóvontatók a Dunán felfelé Ulmig vontatták lovaikkal a hajókat, és lefelé is rendszeresen eljutottak ugyanilyen távolságokra. A 19. század közepén 190 fő foglalkozott vontatással (FÉNYES 1847. II/28). FÉNYES Elek megítélése szerint az épületfa-kereskedés méreteit illetően a következő sorrend alakult ki a Duna menti települések között: Komárom, Szered, Esztergom, Párkány, Vác, Dunaföldvár, Mohács (FÉNYES 1857. 263).

Felső-Magyarországon a 19. század elején Zsolnán és Liptón jelentős favásár volt (BÁCSKAI-NAGY 1988. 221).

Régió túlmutató kereskedelmi forgalmához, valamint ahhoz képest, hogy mint megyeszékhely magasrendű igazgatási funkciókat is ellátott, Komárom tiszta környezete csekély maradt (BÁCSKAI-NAGY 1988. 21, 29, 42). A szerzőpáros összefoglaló véleményét elsősorban az 1828-as összeírás kérdéseire adott válaszokra alapozta, amelyek mezőgazdasági termelvényekre vonatkoztak (BÁCSKAI-NAGY 1988).

Több kereskedelmi csomópont (köztük Baja, Komárom) kereskedőinek szakosodásáról nem rendelkezünk adatokkal, például mindössze a komáromi kereskedők 15 százalékaról van adat (BÁCSKAI-NAGY 1988. 239, 248). FÉNYES Elek (1847) által már jelentősnek minősített vásártartó hely, gabonavására Győrt követően a második legjelentősebb (BÁCSKAI-NAGY 1988. 221). HORVÁTH Mihály (1868) jellemzése szerint Komárom a 17 legfontosabb bel- és külkereskedelmi központ között van (idézi BÁCSKAI-NAGY 1988. 237). A piacközponti funkció erőssége és a kézműveseknek a népességhez viszonyított aránya között nem mutatható ki szoros összefüggés. A kézművesek népességhez viszonyított aránya nem megbízható mutatója a kézművesipar fejlettségének (BÁCSKAI-NAGY 1988. 150–151). Felső-Magyarország kézművesipari céheinek adatait ilyen szempontok szerint tárgyalja Anton Spiesz (SPIESZ 1972).

¹⁰ Domonkos Ottó szíves szóbeli közlése, 1988.

¹¹ Továbbá a szerző által gyűjtött adatok Újvidék és Belgrád gyűjteményeiben (1989).

Adatok a komáromi (révkomáromi) bútorkészítő asztalosközpontról

A festett kelengyészláda világhírű készítőközpontjáról, Komáromról és a ládakészítő asztalosokról is egyre több konkrét ismeretünk van.

K. Csilléry Klára a *Magyar néprajz* 3. kötetében (Kézművesség) az asztalosközpontokról írt összefoglalásában az első helyen ismerteti a komáromi bútorkészítő központot (K. CSILLÉRY 1991. 509–515). A komáromi központ jelentősége egyrészt abban állt, hogy ellátta a kiterjedt hazai piacok területét festett bútortal, másrészt abban, hogy az egyes komáromi stíluskorszakok voltak a legnagyobb hatással a magyarországi bútorkészítő központokra (K. CSILLÉRY 1991. 514–515). A komáromi festett láda vásárlói között parasztokat és kismeseket egyaránt találunk. A komáromi asztalosok készítményeinek térnyerése szintén a 17. században kezdődött, akárcsak a németországiaké. Mind a magyar, mind a német (thüringiai) asztalosközpontok létrejöttében azonos vonás volt, hogy előnyösen jutottak megfelelő fához, és szintén vízi úton: az áru szállítására olyan nagy folyók biztosítottak lehetőséget, mint a Duna, az Isar és a Majna. A vásárláda-készítés komáromi központjának létrejöttében az előnyös földrajzi elhelyezkedés és ennek kapcsán két fontos vízi út bírt döntő jelentőséggel: a Vág és a Duna összefolyása, melyek közül az előbbi folyón érkezett a jó minőségű fenyőfa, az utóbbi pedig lehetővé tette a készáru viszonylag gyors szállítását (K. CSILLÉRY 1992. 510). Komáromba a hradeki fűrészmalomból szállították a fát; a Komárom megyei – 18. század végi – árszabásban szerepel a hradeki deszka (H. CSUKÁS 1996. 139). Hradec (Újvár) a Vág és Béla folyók torkolatában elhelyezkedő település. A település mai neve: Liptovský Hradok).

A K. Csilléry Klárától idézett megállapításokat kiegészíthetjük azzal, hogy a sóút a Szilágyságon keresztül Bécsig, Révkomáromon keresztül vezetett. 1684-ben Marosi István egrespataki református lelkész versben énekelte meg Szilágy nevezetességeit a Topica Descriptio Sylvania című művében. Az utakról: „Az aknákról a Szilágyon keresztül hordják a sót Zilahra, Zsibóra, Debreczen felé, kihordják Margitára, onnét Szolnok felé, Pestre, Budára, hajókon vontatják a Dunán Rév-Komárom, Győr felé Pozsonyig és Bécsig, nemkülönben szekeren a Mátyus földre viszik.” (PETRI 1901. I/626, 755; KECSKÉS 1978. 216.) Ezen az útvonalon többféle, még nem eléggé feltérített kapcsolat is létrejöhetett az említett területek között.

Komárom már a 17. század végén fontos kereskedelmi és ipari központ volt, erre mutat az ebben az időszakban megalakult, esetleg újjáalakult céhek magas száma (SPIESZ 1972. 84). Az asztalosok céhének szabályzata 1686-ban kelt (KECSKÉS 1978. 158). Tombor Ilona hivatkozik az 1753-as magyar nyelvű céhszabályzatra, az asztalosremek készítését idézi (TOMBOR 1968. 13; DOMANOVSKY 1981. I/115).

A céh korai megalakulása ellenére az asztalosok száma a 18. század elején, 1715-ben hat fő, majd 1720-ban tíz főre emelkedett. 1753-ban lecsökkent négy főre, és 1770-re ugrásszerűen megnövekedett harminc főre. A csizmadiák után az asztalosok céhe volt a legnépesebb (SPIESZ 1972. 143–145). Ezt aényt jelképesen is kifejezi az 1766-ban készült céhláda, amelyet a Dunamenti Múzeumban (Komarno) őriznek (KECSKÉS 1978. 160. 65. sz. kép; TOK 1981; 1986). A mind formájában, mind díszítésében is késő barokk céhládáról rövid ismertetést adott TOK Béla (1981). Ezt a céhládát 1888-ban a vármegyei régészeti egyeletnél helyezték letétbe. Tartalmazta a „Ferenc császártól nyert piros bársonyba kötött privilegiumot, egy 1797-től vezetett jegyzőkönyvet és két pecsétnyomót”. Az egyik, 1686-ból való körirata: „rev-komáromi asztaloscehe pecseti”, a másik 1718-ból való, körirata: „Insigel der Tishler Hentweg.”¹²

A komáromi asztalosok céhkorsója 1751-ben készült, a Néprajzi Múzeum gyűjteményében őrzik. Az 1745-ben szabad királyi városi rangra emelt Komárom 18. századi ipari fejlődéséről meg lehetősén keveset tudunk. A 18. század végén Pozsony, Kassa és Komárom tanácsai arról panaszkodtak, hogy iparosaik csak úgy tudnak megélni, ha földet vagy szőlőt is művelnek. Az iparosok agrártevékenysége (szőlőművelése) országosan elterjedt jelenség volt ugyan, de még így is jelzi számunkra a komáromi ipar nem túl magas fejlettségét.

A város határa nagyon kicsi volt, így az említett idézet valószínűleg a nagyszámú más iparágban működő iparosra vonatkozik, és extraneus szőlőbirtoklásukra utal (KECSKÉS 1978. 28). 1828-ban a szabad királyi városok közül Komáromban írták össze a legtöbb nemesi származású személyt a lakosság körében. Kiegészítő jövedelemként a lakó tartása volt jellemző ezekre a háztartásokra.¹³ A korszak történetének összefoglaló munkája Komárom

12 A Komárom vármegyei és Komárom városi történeti és régészeti egyelet 1888. évi jelentése. II. évf. Komárom, 1889. A céhpécsek a Dunamenti Múzeum (Komarno) történeti gyűjteményében megtalálhatók.

13 A komáromi asztalosok húsz százaléka nemes a 19. században. (Személyi Adattár).

iparát kifejezetten jelentéktelennek tartja, míg kereskedelméről a következőket állapítja meg: „Komárom az ország határon túlra szánt gabonakereskedelmének régóta egyik legfontosabb kikötőhelye volt. Fejlődése a 18–19. század fordulóján, leginkább a francia háborúk éveiben volt gyorsabb ütemű. Gabonakereskedelmének méreteit a Baján tartott lerakóhely is érzékelteti. Figyelemre méltó mennyiségű állat, gyapjú és – a Vágon érkezett fa – forgalmat bonyolítottak le a város kereskedői [...]” Kereskedelmi központ szerepét kiemeli, hogy Töltési István 1705-ben komáromi lakosként Magyarországon elsőként kapott szabadalmat kalendárium kiadására. A kalendárium 1705–1712 között a komáromi nyomda termékeként folyamatosan megjelent, népszerűségét a benne megtalálható országos vásárok jegyzéke biztosította. A komáromi vásárok időpontját is tartalmazta.

A 18. század elején Liptó, Árva, Túróc megye lakosai vásznat, cserépedényt, „faszereket” hoztak a komáromi vásárba. Gyulai Rudolf idézi a kéziratoss történeti forrást 1723-ból: „A haszon, amelyet ezen cserekereskedés hajtott, oly nevezetes volt, hogy a komáromiak, annak ingerétől indítván, hogy az ilyenű szerek, midőn a Vágon leszállítottak, gyakran letartóztatták. De midőn e végre néha erőszakhoz is nyúlának, s így a felső vidéki; egyébként is szűk élelmű lakosokat jövedelmeikben igen megkárosítanak, ezeknek többszöri panaszaikra a törvényhozás is eltölt a komáromiakat ily igazságtalan elővételtől vagy letartóztatástól.”

Az idézett szöveg nem ad pontos felvilágosítást arra nézve, hogy az említett fából készült termékek mik voltak; nem lehet teljesen kizárni, hogy festett láda is volt köztük.

A felső-magyarországi megyék művelődés- és bűtortörténeti kutatásai még alig kezdődtek el (ERDÉLYI 1983). Néhány gömői festettláda-készítő központról Viera Valentová tanulmányából vannak értesüléseink (VALENTOVÁ 1973). Fillér és Tiszolc szomszédos települések; Tiszolcon (Ratkói völgy) két fűrészmalom is működött, az asztalosok céhlevele 1828-ban kelt. A 18. századi Fillér (Rima völgye) lakosainak nagy része asztalosmester volt; főleg szekrényeket és „cifra ládákat” szállítottak nagy távolságokra. Zólyomi József Nógrád megye bútorairól írott összefoglalásában Losoncon készített ládát említ (ZÓLYOMI 2000). K. Csilléry Klára a palócok bútorai között Balassagyarmat környéki készítőközpontot valószínűsít a tárgyi emlékek alapján (K. CSILLÉRY 1989b). Az ország kézműveseinek 1771–74-ben végrehajtott összeírásában Zólyomlipcsén három olyan asztalos élt, aki csak ládák készítésével foglalkozott (K. CSILLÉRY 1972). A kis szlovák néprajzi lexikonban nyugat-szlovákiai asztalosközpontok települései szerepelnek (KLIMENT 2003. 99).

A 18. századi Liptó megye urbéri bevételei történeti néprajzi szempontból értékes adatokat tartalmaznak: a Vágon és a Dunán tutajokon leúsztatott más termékekkel együtt az itt készült ládákat és szuszékokat is árusították (HUSKA 1972. 142–162. idézi UDVARI-VIGA 1994. 277). Udvari István és Viga Gyula valószínűsíti, hogy az Árva megyei faipar termékei is ezen a kereskedelmi útvonalon terjedtek el déli irányban (UDVARI-VIGA 1994. 277).

A fentebb jellemzett időszakban Komárom inkább kereskedelmi, mint ipari központ volt. Régóta az országhatáron túlra szánt gabonakereskedelem egyik legfontosabb kikötőhelye volt. Fényes Elek is a város kereskedelmét emeli ki – gabona-, liszt-, épületfa-, deszka-, lécs- és „talpkereskedőket” említ – a 19. század közepén. Ekkor a lakosság tíz százaléka foglalkozott iparral (FÉNYES 1857). Alapi Gyula a 19. századi Komáromról írja, hogy „Tótországból felülről érkező tutajon itt rakodtak ki az óriási fatelepeken, ahonnan az épületfát Budára, Bajára és Belgrádba vitték.” (ALAPI 1913.)

Adatok a komáromi ládás asztalosághoz

A komáromi asztaloscéh egy helybeli fazekasmestert máshol készített bútorok árulásától kívánt eltálatni 1820-ban. Linner Peregrin válaszában a parasztbútorokat említi: „Tudva van az, hogy ezen városi asztalos mesterek többnyire vásári munkáktul, az is csak parasztládákból, ágyokból ‘s fogasokból s a t. illyféleikből élnek, már pedig én ilyeneket nem árulok.”¹⁴ Az eredeti levéltári forrás más részleteit idézik és értelmezik Eperjessy Géza (EPERJESSY 1988.72) és K. Csilléry Klára (K. CSILLÉRY 1991. 517).

Az asztalosok a Helytartótanácsnak adott válaszukban arra hivatkoznak, hogy viszonylag nagy számukhoz képest kevés megrendelést kapnak, ezért többen kénytelenek vásári munkát készíteni. „Igaz ugyan, hogy vannak nagyobb városokban is mobilia letévé helyek, de amellyek csak asztalosmesterektől állítattak.”¹⁵ 1828-ban a vásároló kézművesek a királyi városokban – a kortársak véleménye szerint – a kézművesek lefelé csúszó, szegényebb, kevésbé megbecsült rétegéhez

14 OL C 49 Helytartótanács Dep. Civ. 1820/17.

15 OL C 49 Helytartótanács Dep. Civ. 1820/17.

tartoztak (BÁCSKAI-NAGY 1988. 214). Komáromban a ládás asztalosok helyzetére ez a megállapítás nem vonatkozik. A távolsági kereskedelem előnyeit kiaknázó asztalosok a vásárlóik igénye szerint díszítették bútoraikat (K. CSILLÉRY 1987b; KECSKÉS 1978). Egy komáromi asztalosmester hagyatéki leltára, mely a század hatvanas éveiben keletkezett, jómódról tanúskodik.¹⁶

A 19. századi Komáromra visszaemlékezve Alapi Gyula a következőket írja: „A ládás asztalosok gyönyörűen tarkázott tulipános ládáikkal Belgrádig kereskednek a vásárokon.” (ALAPI 1913.) Ennek az értékesítési körzetnek a korai kialakulására utal, hogy 1728-ban Belgrád egyik üzletének leltárában a komáromi láda elnevezés szerepel.¹⁷ A 19. század közepén Sumadijában (Erdővidék) még tudják, hogy az „annós ládák”, a pesti ládák tulajdonképpen komáromi ládák. Vera Milutinovity idéz irodalmi adatot (1834) a komáromi láda ismertségéről: „...a ruháinkat és ládáinkat pakolták... Ezek pesti ládák, illetve komáromi ládák voltak, amelyen fehér színnel volt felírva, hogy ANNO 1829, és nem értettük, hogy mit jelent.”

A Duna melletti, szerbiai és horvátországi kikötővárosokba, Belgrádba és Batinára (Kiskőszegre) hajón szállították a tulipános ládákat. A „rác ládákat” viszonteladóknak adták el Eszéken, akik továbbszállították és árusították. Egyes komáromi mesterek festett ládáit Fiumébe vitték eladni (KECSKÉS 1978. 161; K. CSILLÉRY 1987b. 47, 60-61).

A Komáromhoz közeli településekre a káposztaárusokkal közösen bérelt hajókon vittek ládát (K. CSILLÉRY 1987b. 60). A csallóközi és mátyusföldi településekre szekéren is szállították a ládákat. Komáromi asztalosok a váci piacon árultak 1756-ban. A komáromi asztalosoknak 40–50 dénárt kellett fizetniük a helyért, mivel nagyobb helyet foglaltak el, mint más kézművesek (JAKUS 1987. 24). A Pest megyei bútorkiállításon a váci múzeum gyűjteményéből 17 komáromi láda volt, a legkorábbi a II. stílusból, egy datált példány.

A pesti piacon árusítottak a komáromi asztalosok, 1808-ban „egy öltül 6 krajcárt” fizettek.¹⁸ Hegyeshalmi Fischer Elemér megállapítása szerint a pesti piacon sokat eladtak a komáromi „tulipános” ládából (HEGYESHALMI FISCHER-SZENDE 1907. 237).

Gönyey Sándor szobabeli bútorok hagyatéki leltárát közli Szokolyáról (1789). A leltárban szereplő hársfa asztalnak és a „fekete, kopott komáromi ládának” ugyanaz a becsára, 0,75 Ft. A fenyőfa padot és a hársfából készült hosszú karszéket egyaránt ennek az árnak az egynegyedére értékelték (GYÖNYEY 1938. 277). A hagyatéki leltárban egyelőre egyedüli adatként értékelhetjük a komáromi láda előfordulását; az árszabásokban komáromi láda nem szerepel (H. CSUKÁS 1996).¹⁹ Mindenképpen azt látszik megerősíteni, hogy a komáromi láda a 18. században már ismert márka és tárgy volt.

Tárgyi adattáramban a komáromi II. stílusból 15 datált példány van a közvetlen Duna menti és távolabbi településekről.

Domanovszky György a komáromi III. stílus példányainak gyakoriságát említi Felső-Magyarországon (DOMANOVSKY 1981. I/116). Malonyay Dezső egy 19. század elején Komáromban készült ládát – helyi készítésűnek véelve – a gömöri Ajnácskőről származóként közöl (MALONYAY 1922. V/514. ábra, idézi K. CSILLÉRY 1989b. 843–844).

¹⁶ A tanulmányban a későbbiekben idézett példa: Egy komáromi asztalosmester inventáriuma, 1868.

¹⁷ HAN 1959. 142. 36. sz. jegyzetét idézi K. CSILLÉRY 1987b. 49; 1991. 509–510

¹⁸ PmL. IV. PPS vm. Szabályrendelet és árszabásgyűjtemény.

¹⁹ MTA Néprajzi Kutatóintézet. Történeti Etnográfia Gyűjtemény. TS-4/2. Flórián Mária gyűjtése 1992–1993.

Komáromi képírók, asztalosok (17–18. század)

A legkorábbi komáromi felekezeti anyakönyvekben szereplő mesterek:

Római katolikus házassági anyakönyv, I. k. (1629–)

1685. augusztus 26. Copulatus est Lucas képíró and Helena Kovács

1711 Stephanus Szabó asztalos

Római katolikus keresztek anyakönyve, I. k. (1625–)

1693 keresztszülők Stephanus Asztalos felesége Catarina Kiss

1693 keresztszülők Stephanus Asztalos és Anna Márton

1700 Stepha Asztalos és Judit Nemes Stephan fia

1712 keresztszülő Stephanus Asztalos és Judit Nemes

1712 keresztszülő Michael Asztalos Judit Matyus

1717 keresztszülő Michael Asztalos és Katarina Kiss

Római katolikus halotti anyakönyv, I. k.

1708 Catharina filia Joannis Leidtner városi rénden asztalos

1709. február 5. Catharina filia Joannis Laitner Arculary

1770. október 4. Josephus filius Leopoldi képíró”

A győri asztalos- és puskművescéh legénykönyvében két komáromi asztaloslegény neve szerepel (BATÁRI 1967. 118, 122).

1675 Clement Prambtmair, Komárom

1699 Joannos Német, Komárom

A kolozsvári polgárkönyv IV. kötetébe (KvP Jegyz. IV/ 31.; hiv. B. NAGY 1977. 220) Komáromi János lengyel asztalosmestert jegyezték be.

1690. XII. 6-án lengyelként írják be Komáromi, Joannes, alias Asztalos de Komárom asztalosmestert. Révkomáromban 1715-ben az összeírt 715 családfő többsége magyar; 45 német és 15 szláv. Öt év múltán a német nemzetiségű családfők száma megkétszereződött, a szláv nemzetiségűeké pedig háromszorosára növekedett (EDELÉNYI SZABÓ 1927. 321). A felső-magyarországi bányavárosok és a szepességi városok tanácsai ebben az időszakban még akadályokat gördítettek a nem német anyanyelvű betelepülők elé (DEMKÓ 1890).

Sárospatakon 1657-ben, Lorántffy Zsuzsanna lengyel származású asztalosnak, Stanislonak adott megbízást régi kályhacsempe lerajzolására és a forma elkészítésére (GYURICZA 1992. 9).

Révkomáromi asztalosok templomi munkái

K. Csilléry Klára a közelmúltban elemezte az asztalosok templomi munkái és a festett ládák stíluskorszakai közötti összefüggéseket (K. CSILLÉRY 1987b). A továbbiakban csak azokról a templomi munkákról szöveg a készítés időrendjében, amelyeknél új kutatási szempont merült fel.

Szentsimon, 1650

A 17. század közepén készült a szentsimoni római katolikus templom épségben fennmaradt festett mennyezete. Információs deszkájának latin nyelvű felirata szerint 1650-ben készítette Léway István és Comáromy István.

A vonatkozó szakirodalomban Komáromi Istvánt a vezetékneve alapján révkomáromi asztalosnak, társát, Lévai Istvánt pedig lévai mesternek tartják (VOIT 1942. 133, 137.; hiv. TOMBOR 1968. 47, 195, 12–13.; DOMANOVSKY 1981. I/259–260, II/354; K. CSILLÉRY 1987a; 1987b. 47–48).

A szószék fölött a református templomokban szokásos hangvető korona volt pelikánnal, melyet a felújítás alkalmával, 1948-ban eltávolítottak (DOBOSSY 1992. 43–45).

Dobosy László, a gömöri templomok kutatója hívta fel figyelmünket arra a jelenségre, hogy a szomszédos Bolyok falu lakóinak oly mértékben megnyerte tetszését a szentsimoni templom festett mennyezete, hogy hasonlókat készíttettek (DOBOSSY 1992. 21).

Felhősné Csiszár Sarolta a református gyülekezeteknél hasonló jelenséget írt le a szatmári templomok vizsgálata során a 19. századból: főleg a közeli református templom, a nekik tetsző minta után fogadták fel az építőmestereket (FELHŐSNÉ CSISZÁR é. n.)

Nagykőrösön a történeti források adatai szerint 1630-ban helyi templomfaragók dolgoztak a református templom építkezésénél. A nagykőrösi Mátyás mester a mennyezetet és a tetőzetet készítette 1635-ben. A mennyezet festéséhez Budán vásárolták meg a festéket. A templomi berendezés készítésében közreműködött a szintén helybeli Hímös János; B. Bobrovsky Ida a mennyezet festőjének tartja. Sajnos azt nem tudjuk, hogy milyen volt a festett mennyezet (B. BOBROVSKY 1972. 170; 1980; NAGY VARGA 1997).

A református templom bővítése során 1686-ban, a toldaléképület és az öreg templom összekapcsolása (egybeépítése) után a templom mennyezetét révkomáromi asztalosokkal, Szőke Andrással, Kolosvári Jánossal és Kolosvári Istvánnal megújították. „Az ecclesiának templomának egészben padlásolására és festésére százhatvan rénes forintokban és harmincz komáromi mérő búzában...” egyeztek meg.

A festett famennyezet helyett 1805–1806-ban készítettek új mennyezetet. Az orgonakarzat egyik festett fatábláját Gaál József ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak 1902-ben, amelyet Tombor Ilona 18. század eleji famunkának tart. Alapszíne világosbarna, az indadíszek fehérek, a többi díszítmény vörös, kék és zöld színű volt.

A nagykőrösi templom orgonakarzatának 18. századi festett ajtaja a református történeti kiállítás (1934) tárgyjegyzéke szerint a Nemzeti Múzeum tulajdonában volt (KATALÓGUS, 1934. 25). A kazetta elveszett, egy rajz fénymásolata maradt fenn, egy részarányos csokorminta egyik oldaláról készült. Csavarodó levelei és tulipánjai a művészettörténész véleménye szerint a 18. század eleji díszítőstílusra jellemzőek (TOMBOR 1968. 44, 172; KOVÁCS-FEKETE-B. BOBROVSKY 1964. rajzmelléklet). Tombor Ilona adattárában a *révkomáromi festőasztalosok neve még nem szerepelt*.

Fennmaradt egy rajz a nagykőrösi református templom szószékéről és a szószékkoronáról. A 'fiatit vérevel tápláló pelikán' ábrázolás kétszer is megjelenik a templomi berendezésen.²⁰ Többeknek az volt a benyomásuk, hogy a kolozsvári Farkas utcai református templom szószékével (ENTZ 1986. 58. rajz; BALOGH J. 2000. 224. fénykép) mutat hasonlóságot, ugyanúgy mint a hódmezővásárhelyi ótemplom és a kabai templom szószéke (KOVÁCS-FEKETE-B. BOBROVSKY 1964. 29). A hasonlóság abból fakad, hogy a barokk formájú szószéken reneszánsz elemeket alkalmaztak.²¹ A szószékkorona csúcsán 'a fiatit vérevel tápláló pelikánt' ábrázoló faragvány van (KOVÁCS J. 1942. I/249; ENTZ 1986. 28).

A munkácsi református gyülekezet úrasztali terítőjén a pelikánt fiókaival és magányosan is ábrázolták; három és négy fiókájával körbe foglalva és magányosan sormintaként (K. CSILLÉRY 1981. 225; FELHŐSNÉ CSISZÁR 2002. 179–180, 380. 17–18. rajz). Ez alkalommal nem társzimbólumokkal együtt jelenik meg, amint arra sok példa van az úrasztali terítőkön (FELHŐSNÉ CSISZÁR 2002. 179). A nemes Bósházi Erzsébet által adományozott úrihímezés a 18. század elején készült.

A kőből készült, reneszánsz szószék és a fából faragott hangvető követendő mintaként szolgált több református gyülekezet számára még a 18. század közepén is.²²

A komáromi református egyházmegyében, Madaron a református templomban az úrasztalt komáromi asztalosmester készítette. Az úrasztala felirata szerint „Ez asztalt készítette az Úr Dicsősségére Komáromban Lakozó Szőke Asztalos András a madari Reformata Ekklesiának számára. Tisz. Szent-Péteri Márton Uram Predikátorságában Anno Domini 1681.” A madari egyház anyakönyvében fennmaradt bejegyzést egyháztörténeti munka idézi (KÜR 1993. 235). A művészettörténeti adattárakban sem Szőke András, sem Asztalos András révkomáromi asztalos nem szerepel, aki azonos a Madaron és Nagykőrösön is dolgozó mesterek egyikével.

A Kolozsvári név a magukat révkomárominak valló asztalosok esetében utalhat a származási helyre, aminek megerősítése a további kutatásoktól várható.²³

A nagykőrösi megrendelő és befogadó közösség szempontjából néhány adatot szeretnék hangsúlyosabbá tenni. A 17. században a lakosság döntő többsége református; a templomot közösen használják a katolikusokkal. A református egyház világi gondnoka és vezetője a főbíró volt; az egyház adminisztratív és anyagi kiadásai a várost terheltek (MAJLÁTH 1943. 149–150). 1686-ban

20 Fügedi 1989. 150. Erdélyben a pelikán a cíksomlyói katolikus templom stallumán jelenik meg (1530–1540).

21 Az áttört, fából faragott és festett szószékkoronát Sztaniszlaiszki lengyel faragó készítette 1647-ben. A kolozsvári asztaloscéh mestere, Régen János kötött vele szerződést ugyanúgy, mint a szószéket készítő Kőfaragó Benedekkel.

22 Vö. a révkomáromi asztalosok által készített szentesi szószékek.

23 Nem szerepelnek sem Voit Pál, sem Tombor Ilona asztalosnévjegyzékében. B. Nagy Margit mesterjegyzéke szerint a Kolozsvári nevű asztalosok csak a 19. század elejétől működtek Kolozsváron.

Nagykőrösön a főbíró Tergenyei Mihály és a másodbíró Muslai György volt. Az 1652–1679 közötti években az egyik jegyző Tergenyei Mihály volt, 1682-ben Muslai György pedig második bíró (GALGÓCZY 1896. 164, 172; NOVÁK 1994. 180). Nagykőrösön a 17. század végi vagyonos nemes vezetőréteg kulturális kapcsolatai erősödtek Pozsonnyal, körükben megnőtt a jogi végzettséget szerző, az országgyűléseken részt vevő személyek száma (MAJLÁTH 1943).

Kiskunhalasi református templomok

Első református templom, 1698

A kiskunhalasi református gyülekezet 1679-ben a pestisjárvány idején meghalt hívei „testamento-mai” által hagyományozott javakból gyűjtött az új temploma építéséhez (NAGY SZEDER 1923. I/17–18). A jászkunsági bélyeges (JK 1680) téglából épített templomukat 1699-ben fejezték be. Az úrbéri összeírás szerint 93 adófizető gazdát írtak össze (a település lélekszáma 465 fő volt); prédikátoruk volt. A templom deszkamennyezetét és a berendezést komáromi asztalosokkal készítették. Az asztalosok vezetője Komáromi Szőke Asztalos András volt; az ő munkája volt a „prédikáló szék, templomi padok és a festett deszkatáblákból álló mennyezet” (NAGY SZEDER 1923. I/17–19).

Kiskunhalas történetében az 1693-as esztendő a mezővárosi közösségi identitás forduló-pontjának tekinthető. A vármegyei fennhatóságtól való szabadulás és a Kunsághoz (kiváltság-levéllal való) csatlakozás éveben új, bővített címert készítetttek. A köriratban is jelzett városi címerben a halak száma egyről háromra emelkedett; a középen álló nagyobb ponty mellett két oldalon egy-egy kisebb hal látható.

A három halat a református gyülekezet a templom mennyezetére is fölfestette a komáromi asztalosokkal. Gáspár János notárius feljegyzéséből a három halat ábrázoló kazettán szerepelt az 1698-as évszám és az „Insigna Oppidi Halas” felirat (KOZICZ 2000. 384). A városi telexkönyv címloldalán (1754) az egymást keresztező három halat tulipánokból álló koszorú keretezi.

A városi jegyzőkönyv címloldalán a református és katolikus lakosok csoportjára utaló címerek is szerepelnek; a három hal és az „Isten szeme” ábrázolás (KOZICZ 2000. 385).

A templom mennyezetén a mecénást jelölő halas címer a keresztény Szentháromság képi megfogalmazásán keresztül a későbbi időszakban a kiskunhalasi református gyülekezetet jelképező emblémává vált. A halas szimbólum az egyházi és világi kontextusokban is megőrizte többes jelentését (HOFER–FÉL 1981. 16). A közigazgatásra gyakorolt egyházi hatás a komáromi asztalosok alkotásain keresztül valósult meg.

A madoccai református templomban megörökített ponty a mecénásra és a templom építésére fordított jövedelemre utal. A református gyülekezet tagjai közül „többen óhajtották, hogy egy kőbe metszett ponty helyeztessék valahova a Templom falába, hogy ez a maradékot emlékeztesse ezen különös isteni kegyelemre” (HOFER–FÉL 1981. 32).²⁴

A korai kereszténységben a hal Krisztusnak is szimbólumává vált, az IKHTÜSZ feloldható akrosztichonként (TAKÁCS 1986. 39). Az X és I betűket gyakran egymást fedve ábrázolták, a kiskunhalasi emblémán a három halból alakított ábra Krisztus-monogram (Ieszousz Chrisztosz).

Bod Péter a vonatkozó biblia hely – Mt 13, 47–48 – magyarázatában a tudatlanság tengerén (evilági lét) uszkáló halakat (embereket) említi, akik Isten beszéde által fogatnak/térittetnek meg (idézi HOPPÁL–JANKOVICH–NAGY–SZEMADÁM 1990. 314). A tiszabereki református gyülekezet reneszánsz úrasztali aranyozott ezüstpoharán a felirat alatt egy álló hal van (TAKÁCS é. n. 35. fénykép).

Takács Béla a hal szimbólum előfordulását nem tartja túl gyakorinak a református egyházművészetben (TAKÁCS 1986. 48).

A Duna-Tisza közén az abonyi református templom legkorábbi, 17. századi festett kazettái között van három álló halat ábrázoló kazetta. Balogh Sándor az 1740-ben bontásból vásárolt kazetták közé tartozónak véli (BALOGH S. 1975. 57; NAGY VARGA 1997). A gyügyei református templom főhajója mennyezetének (1767) első sorában a több halat ábrázoló kazettát egy szőlőfürtös választja el Noé bárkájától (TAKÁCS B. é. n. 30; FÜGEDI 1989. 162–163).

Isten szeme ábrázolásának hasonló megfogalmazására vannak példák a református egyházművészetben is, például az esztári egyházközség 1826-ban készült pecsétnyomóján saját régebbi templomuk hiteles ábrázo-

²⁴ A mecénás, budai polgár Kratz Pál katolikus vallású volt, a mádocsi halastavak egyikének teljes jövedelmét adta a református templom építésére. A halastó olyan nem várt gazdag jövedelmet hozott, hogy folytathatták a templom építését, és a kölcsönöket vissza tudták fizetni.

lása mellett társszimbólumként szerepel (TAKÁCS 1986. 158, 56. fénykép).

A kettős hal ábrázolás megjelenése egy bajai halászládán, nem kapcsolható össze az előbbi adatokkal (FÜGEDI 1993. 142; K. CSILLÉRY 1996. 209).

Második református templom, 1771–1772

A kiskunhalasi református gyülekezet, miután lélekszáma is megnövekedett, és az 1769-ben épített új katolikus templom is erre ösztönözte, új templom építését határozta el. A templom kettős deszkamennyezetének bontásakor (1818) találták meg Hajnal Rimót János református tanító kéziratát, amely nemcsak az egyház előljáróit, hanem a templomban dolgozó asztalosok teljes névsorát tartalmazta. A két ifjú asztalosmester: Kovács Péter 25 éves kecskeméti és Csajági Ferenc 24 éves komáromi asztalosmester készítette a teljes berendezést, a festett mennyezettel együtt. Nyolc segéd és két asztalosinas segítségével végezték el a munkát (NAGY SZEDER 1923. 22–23). „A karzat, mennyezet, a padok eleje égszínkékre volt mázolva márványozással, a mennyezet táblás deszkáit még külön aranyozott csillagokkal díszítették. A katedra vörös márvány utánzatra volt festve, a rajtalevő oszlopocskák és cirádák fehér virágokkal voltak ékesítve. A katedra alá épült a kurátor széke, koronája zöld és piros színre volt kiilluminálva.” (NAGY SZEDER 1923. 23–25.) A karzat padjait, mint egyéb helyeken is (például Abonyban még 1786-ban is), helybeli mesterek, Erdős István és Szulykó György halasi lakosok készítették, akik lehettek faragók is. A templom építése idején Kármán András volt a lelkész (NAGY SZEDER 1923. 22–23).

Tök, református templom, 1740

K. Csilléry Klára a komáromi asztalosokról tartott előadásában említette, hogy az anyakönyvi bejegyzés (1720) szerint Komáromi Asztalos Szabó István már húsz éve helybeli lakos volt (K. CSILLÉRY 1987a). 1740-ben készült a töki (Pest megye) református templom festett mennyezete, amelyet az Iparművészeti Múzeumban (1900) őriznek. Felirata szerint: R. Komáromi Asztalos Szabó István és „magánál lévő” István és János festette. Az ács neve: Pátyi A. Mihály (VOIT 1942, 1958.; idézi TOMBOR 1968. 168; HOFER 1969. 12). Tombor Ilona a töki mennyezetet az ötvösségből ismert poncolásszerű rajzhoz hasonlítja, és a jóval – száz évvel – korábbi székelydályai (1630) mennyezettel rokonítja. A töki festett mennyezet „vibráló, pöttyös rajza” még inkább felidézi a művészettörténész kutató számára az ötvöstechnikát (TOMBOR 1968. 85–86). Kelemen Lajos véleménye szerint a székelydályai mennyezet (1630) szász asztalosmunka. A református templomban található festett perselyláda is rokon emlék (MALONYAY 1909. II/64; KELEMEN 1977. 50). A mennyezet latin nyelvű felirata hiányos. „Aedificatum est hoc lacunar in Anno Salutis 1630 die XIX Novemb...” (VOIT 1958; TOMBOR 1968. 191; KELEMEN 1977).

Domanovszky György a négyzet alakú kazetták kompozíciós rendjére figyelt fel, és elsősorban ennek alapján egyedüli emléknékként tartja (DOMANOVSKY 1981. I/261). K. Csilléry Klára a komáromi II. stílus kezdőpontjaként határozza meg 1740-et (K. CSILLÉRY 1987b. 50).

Mezőcsát, református templom, 1746

A festett mennyezet kazettái a Néprajzi Múzeum gyűjteményében nyertek elhelyezést. Felirata szerint: „Ez a templombeli munka készült Rév-Comáromi becsületes Aszt. Mest. Emberek Czina Mihály és Kontz János által. Mesterlegény Tüdös János, Szabó István által” (VOIT 1942. 124, 131, 136. hiv. TOMBOR 1968. 166; Kecskés 1978. 163–166; DOMANOVSKY 1981. I/259; K. CSILLÉRY 1987b).

A karzat egyik festett tábláján a magányos pelikán kígyóval ábrázolás van (HOFER 1969; K. CSILLÉRY 1981. 225; FÜGEDI 1993. 71. 79. kép; P. SZALAY 1991. 341). Margitai Péter debreceni református püspök temetési beszédében (1632) idézi a legenda részletét; a kígyó elpusztította a magukra hagyott fiókákat a pelikán madár fészkeben (TAKÁCS 1986. 57). Szent Euszebiosz egyházatya ismertette a legendát; pelikán/Krisztus, fiókák/Ádám-Éva, fészek/paradicsom, kígyó/gonosz (PÁL-ÚJVÁRY 1997. 392).

A misztótfalusi gyülekezet úrasztali terítőjének felirata, 1650: „Az úr Jesus Kristus az igaz pelikán, ki megleveníti lelkünket az örök életre. Ámen” (TAKÁCS 1986. 59).

Szentes (Csongrád megye) református templomának festését komáromi asztalosok készítették 1761-ben. Az egyházi anyakönyv ugyanezen évből származó bejegyzése szerint a mennyezet festésén dolgozó mesterek egyike Szentesen telepedett le (idézi KECSKÉS 1978. 166). A gyülekezet történetéről írott kéziratban így örökítették meg a már elpusztult festett mennyezet emlékét. „A Deszka mennyezet vagy padlás kék színre volt festve, és 4 szegletes táblákra volt felosztva, sárga és veres lécekkel, s ahol ezek a lécek kockásan össze értek, ott a sarkokra aranyos rózsza volt szegve. A táblák pedig sokféle figurákkal be voltak cifrázva. Zöld nyulak, kék szarvasok, veres madarak, sárga és fehér s fekete levelű, ember nem látta virágok, edények, csillagok, sokféle színekből elegyített kacsakaringós formák voltak arra festve, minden amit az asztalosok minden előre való gondolkodás nélkül kiformálhattak – és amellyek mind igen szépeknek tartattak.” (Kiss 1992. 319.)

A mesterek neve is fennmaradt: „A mennyezet közepén egy táblára zöld koszorútól körülkerítve ez volt írva: Kemenczki Péter, Molnár Mihály, Ifjú Jókai Sámuel Révkomáromi Asztalos Mesterek által 1761.” (K. CSILLÉRY 1972. 33; KECSKÉS 1978. 253; K. CSILLÉRY 1990. 33; Kiss 1992. 319.)²⁵ A leírásból elképzelésünk lehet egy flóderozott mennyezetről, amelyhez hasonlót évtizedekkel később a tahitótfalusi templomban festettek az asztalosok.

A szószék feltűnő hasonlóságot mutat a nagykőrösi református templomban állóval.²⁶ A szószék és hangvető pontos leírása a következő: „A Cathedra [szószék] fából volt, 8 szegletes, olyan forma állású, mint egy öblös aljú fazék; meg volt festve kékes-fehéres márvány színre, hársfából kifaragott kiálló szőlőfürtök arannyal, a levelei és más cífrái ezüsttel felékesítődtek, a felette levő korona is nyolc szegletes volt, girbe-gurba magas tetővel, melyből aranyos napraforgó virágok nyúltak ki. A tetején volt egy kiterjesztett szárnyú, orrát mellébe vágó gazdagon megaranyozott pelikán madár, olyanforma, mint egy jó nagy tyúk – előtte álló 3 kisleány” (Kiss 1992. 320).²⁷

A templomszékeket is zöld színűre festették, a „felső végük kontyos sasfőt” ábrázolt (Kiss 1992. 320). Takács Béla szerint galamb, ilyen látható a tákosi templom padvégein (TAKÁCS B. é.n. címlapábrázolás). Tombor Ilona a festett pad kifűrészt galambfejét Asztalos Lándor (Sándor) Ferenc 1767-ben készült munkájának tartja (TOMBOR 1968. 64–65, 14. ábra).

K. Csilléry Klára a szentesi bútorról írott összefoglalásában írja, hogy a helyi bútorkészítő stílus a 18. században létrejött. Kiss Bálint református lelkész kéziratot visszaemlékezéséből idézi a helyi bútorok díszítésének leírását. Például az ágy előtti hosszú karosszéken a tulajdonos neve, a készítés éve (1763) is festve volt; „ezen kívül reá voltak festve ember nem látta kék zöld virágok veress és sárga levelekkel és sokféle színű madarakkal” (idézi K. CSILLÉRY 1990. 148). Véleményünk szerint a templomot festő asztalosok valamelyikének munkái lehettek.

Tahitótfalu, református templom, 1801

Pest megyében a tahitótfalusi református templom mennyezetét a református egyház jegyzőkönyve szerint Molnár Mihály komáromi híres asztalos festette 1801-ben. „Szép Kék mármorizált Táblákra volt mennyezetje. [...] Szép karokkal együtt ékes virágokkal befestve...” Sajnos ez a festett mennyezet is elpusztult (VÖR 1958. II/164. hivatkozás. TOMBOR 1968. 198).

A szakmai közvélemény a művészettörténeti barokk stílus és a népművészeti tárgyi világ érintkezését az ellenreformációhoz kapcsolódó katolikus vallásos művészet alkotásain keresztül tudta dokumentálni (SZACSVAY 1993). Az alföldi református templomok építéstörténeti adatai jól dokumentálják a korstílus egyes elemeinek a stílus virágkorában elfogadását/elutasítását.

Adatok a személyi adattárból

A 19. század folyamán öt Kemenczky/Kemencky nevezetű asztalosmester komáromi lakos volt. Özvegy nemes Kemenczky Sándor (sz. 1776) 1832-ben vette feleségül néhai nemes Bogár Sándor özvegyét, Tóth Lidiát. Nemes Kemenczky Sándor Tuba Zsuzsannával kötött házasságot 1853-ban. Lakóhelyük: Komárom 1307. Tuba Zsuzsanna harmincöt éves korában, 1854-ben elhunyt.

²⁵ Kiss Bálint kéziratából írta szakdolgozatát Filep Antal.

²⁶ Vö. a nagykőrösi szószékről készült rajzzal.

²⁷ Ezt a szószéket később a gyülekezet a sámsoni eklézsiának ajándékozta.

Néhai Kemenczky Sándor asztalosmester özvegye, Kovács Lília (sz. 1803) 1854-ben hunyt el, Megyeház u. 450. szám alatti lakos volt. Kemenczky Sándor 1856-ban Erdéli Máriát vette feleségül; lakóhelyük Komárom 1215. Kemenczky Zsigmond (sz. 1834) Tamás Máriát vette feleségül 1863-ban. Lakóhelyük: Komárom, Szekér u. 1373. Egy tragikus vízi baleset következtében Kemenczky Zsigmond harminckét esztendőskorában Verőcénél a Dunába fulladt. A váci köztemetőben helyezték örök nyugalomra 1866. november 13-án.

Tizenhárom Jókay nevezetű asztalosmester szerepel az adattárban, többen az Ásvai és mások a Szivanyó nemesi előnévvel.

Az egyik, Jókay Sámuel (sz. 1852) a Rozália tér 957. szám alatt lakott 1848-ban, amikor nőül vette Pados Zsuzsannát, aki Komárom 1280. szám alatti lakos volt. Három gyermekük volt. 1859. október 25-én harmadik gyermeküket, Lajos fiukat az édesanya Hetényen szülte meg és kereszteltette. A „párkányi vásárba utazván” szárazföldi úton az asztalos feleségé vitte az őszi vásárba a férje által készített bútorokat. Jókay Sámuel (1824–1892) felesége Presser Zsuzsanna. 1861-ben említett történet néhai Jókay Sámuelről, akinek felesége Szabó Julianna volt.

Molnár József 1889-ben a Mátyás u. 996. számú épületben lakott, majd 1893-ban a Gutai sor 1615-ben.

Vallási szimbólum komáromi ládán

Az *Isten báránya* egyházi előképből keletkezett jelképes Krisztus-ábrázolás. Magyarországon a 16. századtól a magyar református egyház és Debrecen címerében szerepelt. Gyakran előfordult úrasztali terítón, kenyérosztó tányéron, keresztelőkannán a 16–17. században. A kassai könyvkötők kiváltsága volt például az Agnus Dei(k) árusítása. XIV. Benedek pápa rendelete (1752) a katolikusok számára az Agnus Dei viaszmedálók ereikéiként való tiszteletét erősíti meg (LENGYEL 1987. 42).

A 18. század közepéről egy faragott, hegedűhátú széken egyéb társszimbólumok társaságában jelenik meg az Isten báránya (L. Ács 1983). Debrecenből ismert egy Agnus Dei-t ábrázoló pásztor-jelvény 1774-ből (K. CSILLÉRY 1979b. 649–650; TAKÁCS 1986. 48–57; FÜGEDI 1989. 164). Gyakori díszítmény volt a 18–19. századi népművészetben. K. Csilléry Klára szerint a század nyolcvanas éveiben a kettős Isten báránya ábrázolás a festett juhászládán már egyértelműen a juhász foglalkozására utal (GÉMES 1975., idézi K. CSILLÉRY 1992. 54).

A komáromi asztalosok III. stílusában készült, 1823-as évszámmal jelzett ládán Isten bárányának ábrázolása szerepel. A faragott és festett láda Köveskálról, kismemesi háztartásból került a vespér-rémi múzeum gyűjteményébe. H. Csukás Györgyi – a gyűjtő – szerint katolikus vallású juhász ládája volt (H. CSUKÁS 1988. 115. 4. kép., idézi K. CSILLÉRY 1992. 52.) A láda előlapjának mindkét mezőjében a jobb lábát emelő bárány zászlót tart. Az 1827-es évszámmal jelzett, hasonló ábrázolással ellátott láda ismeretlen lelőhelyről került a múzeum gyűjteményébe (K. CSILLÉRY 1992. 52).

Egy komáromi asztalosmester inventáriuma, 1868

A komáromi asztalosmester 34 oldalas hagyatéki leltárában félkész termékei és előkészített ládalapanyagok becsült árral együtt szerepelnek.²⁸ A lakóház a 260. számú, a győri Duna-sorra nyíló nagykapuval és Fazekas utcára nyíló kétszárnyú ajtóval. A cserépszindellyel fedett, kőoszlopos folyosóval megépített házban üzlet is volt. Az asztalosmester műhelyében a ládákhoz lesza-

15 db 3 sarkos farok enyvezve a 18 kr	2 ft 70 kr
15 db 3 sarkos oldal enyvezve a 13 kr	1 ft 95 kr
32 db 3 sarkos vége enyvezve a 4 kr.	1 ft 28 kr

Az elkészült vasalatlan, tarkázatlan (csak kék alapszínnel ellátott) vásári ládák:

6 db 4 sarkos kék láda tarkázatlan vasalva a 1 ft 70 kr	10 ft 20 kr
4 db 3 sarkos a 1 ft 30 kr	5 ft 20 kr
3 db 3 sarkos vasalatlan a 2 ft 20 kr	6 ft 60 kr
16 db 3 sarkos festetlen vasalatlan a 1ft	16 ft
1 db 2 sarkos festetlen vasalatlan a 1 ft 20 kr	2 ft 40 kr
4 db 2 sarkos festetlen vasalatlan	2 ft 40 kr

Ebben az időszakban a ládák tarkázását (festését) már nők végezték (KECSKÉS 1978; K. CSILLÉRY 1992).

9. Jókai Mór tulipános ládája, 1881

Jókai Mór Komáromban született és nevelkedett. Regényeinek több szereplőjét Komáromban élő valóságos személyekről formálta, többek között *Az arany ember* című regényének főhősét, Tímár Mihályt is.²⁹

Szülővárosában 1881-ben díszpolgárrá választották, és Halász Károly³⁰ helybeli asztalos-mester készített számára a „híres tulipános ládából” egyet. Nem hasonló a vásárra készített ládákhoz, hanem a különleges, egyedi alkalomhoz illően Komárom városát ábrázoló látképek, búzakévék és mezei virágok vannak rajta.

A kitüntető városi megbízás előzménye lehetett Halász Károly húszezer ezüstforintos díja a helybeli Általános Ipartársulat kiállításán (KOMÁROMI LAPOK, 1881. március 12.). Egy másik ládát Molnár Ferenc műasztalos készített 1882-ben. Jókai Mórt ezt a ládát kapta szülővárosától 50 éves írói jubileuma alkalmából.

A láda formája és festése a közönséges komáromi ládával megegyező; külső alapszíne világoskék, meggy színű szegéllyel és tulipános ládákat jellemző élénk színű virágokkal (KOMÁROMI LAPOK 1882. július 16.). A faberakással megalkotott látképek témája: a komáromi városháza, az író szülőháza, a híres Duna-híd.³¹ A fedelére és a nyers fára írt tollrajzokkal díszítették a titkos fiókkal ellátott komáromi ládát. A belső fedélen cser- és babérkoszorúkkal és arabeszkekkel övezett két ovális keret, fölötté Magyarország címere és koronája, alatta pedig Komárom város címere látható. A tollrajzokat Kovács helybeli festő készítette. Komárom városát a győr-dunai sziget irányából látatja Székely Adolf látképe. A láda előlapján a költőről elnevezett utcában álló szülőház, a láda bal oldalán a református kollégium épülete látható: Bottay Kálmán rajztanár munkája. A láda jobb oldalára a városháza ábrázolását Balkay Adolf készítette.³²

Komárom hatása a helyi asztalosműhelyek és -központok stílusára

K. Csilléry Klára véleménye szerint a 18. századtól megindult gabonakonjunktúra hatásaként a komáromi asztalosok vásárcsörzetének területén kisebb csörzetet (esetleg néhány települést) ellátó helyi bútorkészítő csörpontok jöttek létre. Megnőtt a falvak és mezővárosok népének igénye a lakberendezés színvonalának emelésére. Egyrészt a céhes mesterek kiköltöztek a falvakba, másrészt céhen kívüli (ez nem jelenti a magas színvonalú szakmai tudás hiányát) mesterek a megrendelők ízlésének követésével helyi díszítóstílusokat alakítottak ki.

K. Csilléry Klára kutatásai szerint ez a tendencia a komáromi asztalosok esetében 1830-cal lezárult. Ezek között tarthatjuk számon a bajai, faddi, hódmezővásárhelyi, kalocsai asztaloscsörpontokat, melyeknek díszítóstílusához a komáromi mesterek II. és III. csörzakának bútorstílusa szolgált alapul (K. CSILLÉRY 1980. 245; 502–523). Az 1750-es években tárgyi emlékekkel jelentkező hódmezővásárhelyi asztalosok munkáin, a 18. század végén készült hódmezővásárhelyi kelengyéladákon kisebb mértékben megfigyelhető a komáromi stílus hatása (K. CSILLÉRY 1979b. 556; 1980. 245; 1990).

A kutatók figyelmébe ajánlható, hogy mind a komáromi asztalosok névjegyzéke, mind az újabb néprajzbútor-közlemények azt látszanak megerősíteni, hogy a folyamat újabb és újabb utánpótlással zajlott. A pilisszántói lakáskultúrát alaposan jellemző tanulmányból kitűnik, hogy a komáromi asztalos faluba telepedésével hogyan változott a bútorok díszítése.

I. Sándor Ildikó több részletben közzétett kutatási eredményeit, a pilisszántói lakóhelyű Bogár asztalos dinasztia három nemzedékének készítményeit jellemezve megállapíthatta, hogy készítményeiken a komáromi stíluscörszakok és díszítőelemek hatása közvetlenül kimutatható (I. SÁNDOR 1985; 1997; 1998). A festett bútorok alapszíne háromféle: sárga, kék és barna. Az alapszínnek változását nem követte a díszítőmotívumok változása a három asztalosgeneráció munkáin. A díszítés nem mechanikusan ismétlődik az egyes bútorarabokon. Nemcsak az általuk készített bútorokat festették, hanem korábbi készítésű bútorok átfestésével teremtették meg az egyes lakberendezési tárgyak között a harmóniát, a pilisszántói ízlést követve, a díszítés formanyelvén kifejezve azt.

28 Dunamenti Múzeum (Komárno)

Történeti gyűjtemény szám nélkül.

29 A görög nemzetiségű Domonkos János komáromi gabonakereskedőről és László Ferencről legutóbb (GRÁFIK 1992. 78–79).

30 Halász Károly római katolikus asztalos-mesterről az anyakönyvekben nem találtam bejegyzést.

31 A Duna-híd 1837-ben leszakadt.

32 KOMÁROMI LAPOK 1882. március 1.

A korábbi komáromi ládastílus vésett formai díszítőeleme festett formában került a kelengyészláda homloklapjára. Részleteiben is nyomon követhető ez a hét festett üvegképnek és fakeretének a díszítésén. Egyik megoldás: a pilisszántói ízlés szerint az üveg és a keret között kék színű, cakkos papírt helyeztek el. Bogár Mihály újítása volt, hogy ezt a díszítést közvetlenül az üvegre festette rá. A keskeny felületet biztosító képkereteken a növényi díszítőmotívumok mérete megnövekedett, bár alapvetően ugyanaz maradt, mint amelyeket a bútorokon alkalmazott. Új elemként jelentkezett az egy- vagy többsoros, függőleges hullámvonalas díszítés. A két darabból álló, kereszthevederes, levehető fedelű, máshol is gyakori asztalforma díszítése festett. A Pilisszántón használt asztalon festett virágkoszorúval keretezett évszám- és hullámvonal-díszítés jelenik meg az asztallapon (I. SÁNDOR 1998). A váraljai asztalokon azért nem volt díszítés, mert állandóan leterítve álltak (PÁLDY 1977. 71).

A Bogár vagy Bugát alakban is előforduló néven több asztalosmester is működött Komáromban a 19. század folyamán. Négy Bogár nevű asztalos volt. Közülük az egyik a Bogár Nagy vezetéknévet használta, aki Dunamocson, Esztergom megyében született, és 1893-ban vette feleségül Nánai Máriát Komáromban. Bogár József asztalosmester Tatáról házasodott; Búza Ágnes (Tamás Lajos özvegyét) vette feleségül és hozta vissza Komáromba. Búza Ágnes édesanyja Jókai Zsófia volt.³³ A korábbi generációhoz tartozó Bogár József 1853-ban hunyt el Komáromban.

Bogár János és Mihály asztalosmesterek Pilisszántón dolgoztak, a szentendrei Ferenczy Múzeum gyűjteményébe munkáikból tizenhét bútordarab és hét festett üvegkép került be, elsősorban Deisinger Margit gyűjtéséből (1950). I. Sándor Ildikó az egymást követő családi generációk asztalosmestereinek bútorkészítő és -festő jellegzetességeit megfigyelve a helyi stílusnak római számokkal megkülönböztetett periódusait jelölte meg. Rövid összegzésben a következő jellemző vonásokat emelhetjük ki: a teljes paraszti lakberendezés bútordarabjait az asztalosok készítették, a székek kivételével. A bútorok 1885–1945 között készültek, egy részük új alkotásként, más részük pedig az átfestésével kapcsolódik valamelyik Bogár asztaloshoz.

---

33 Komáromi asztalosok személyi adataira.

Irodalom

L. ÁCS Anna

1983 Két mesterségjelvényes XVIII. századi szék a Hansági Múzeum gyűjteményéből. *Ethnographia*, XCIV. évf. 414–422.

ÁCS Anna

é. n. Jókai és Balatonfüred. Katalógus. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

ALAPI Gyula

1913 Id. Szinnyi József élete és működése. Jókai egyesület hivatalos értesítése, 3. sz.

BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos

1988 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BAKÓ Ferenc

1997 A népi építészet esztétikája, forma és díszítés. In BALASSA Iván (főszerk.): Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Budapest, Akadémiai Kiadó. 255–265.

BALASSA M. Iván

1994 Felső-Tiszavidéki templomfestők (kronológia). In APÁTI NAGY Lajos – FERENCZI Sándor – SÁPI András (szerk.): IX. Országos Népi Építészeti Tanácskozás 1994. szeptember 22–23. Békés. 9–15.

BALOGH Ilona

1944 Az erdélyi fatemplomok kutatásának mai állása. In DEÉR József – GÁLDI László (szerk.): Magyarok és románok II. Budapest, Athenaeum. 491–529. (A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve.)

BALOGH Jolán

2000 A népművészet és a történeti stílusok. In SZMODICSNÉ ESZLÁRY Éva (szerk.): A régi magyar és európai művészet kincsei. Művészettörténeti tanulmányok. Budapest, Püski kiadó. 157–165.

BALOGH Sándor

1975 Abony történeti és művészeti emlékei (1450–1741). In Kocsis Gyula (szerk.): Ceglédi füzetek 21. Cegléd, Kossuth Múzeum.

BATÁRI Ferenc

- 1963 XIX. századi veszprémi asztalosok. In ÉRI István (szerk.): Veszprém megyei múzeumok közleményei 1. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. 247–257.
- 1967 Asztaloslegények Győrött a XVII. században. Arrabona, 9. sz. 93–125.

B. BOBROVSZKY Ida

- 1972 Néhány adat a nagykőrösi református templom XVII. századi történetéhez. Műemlékvédelem, 3. sz. 168–170.
- 1980 A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen). Budapest, Akadémiai Kiadó.

BODÓ Sándor

- 1974 Mezővárosi és falusi kézművesség Észak-Magyarországon. In HOFER Tamás – KISBÁN Eszter – KAPOSVÁRI Gyula (szerk.): Paraszti társadalom II. Mezővárosok. Budapest–Szolnok, Magyar Néprajzi Társaság – Damjanich János Múzeum. 125–140.
  - 1975 Céhes mesterek, landmájszterek és kontárok Észak-Magyarországon 1872-ig. *Ethnographia*, LXXX. évf. 537–551.
  - 1978 Fazekasmesterek származása Miskolcon 1768–1872-ig. *Ethnographia*, LXXXIX. évf. 537–551.
- K. CSILLÉRY Klára
- 1971 Népművészetünk története. A Néprajzi Múzeum kiállítása, 1971. április–szeptember. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.
  - 1972 A magyar nép bútora. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar népművészet 4. Budapest, Corvina Kiadó.
  - 1977 A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. *Ethnographia*, LXXXVIII. évf. 14–30.
  - 1979a Hódmezővásárhelyi bútor. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon II. Budapest, Akadémiai Kiadó. 556–557.
  - 1979b Isten báránya. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon II. Budapest, Akadémiai Kiadó. 649–650.
  - 1980 Komáromi bútor. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon III. Budapest, Akadémiai Kiadó. 245–246.
  - 1981 Pelikán. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon IV. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó. 225.
  - 1984 Komáromi láda 1799-ből. Ház és Ember, 2. sz. 203–211.
  - 1987a Révkomáromi asztalosok. Kézirat.
  - 1987b A komáromi láda hatása a sárközi „bútorvirágózásra”. Múzeumi Műtárgyvédelem, 17. sz. 47–74.
  - 1989a Az alföldi lakáskultúra változása; tények és problémák. In NOVÁK László – SELMECZI László (szerk.): Építészet az Alföldön II. köt. Nagykőrös, Arany János Múzeum. 87–89.
  - 1989b Bútor. In BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok III. köt. Termelés és javak felhasználása. Eger, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. 817–881.
  - 1990 Bútorművesség. In JUHÁSZ Antal (szerk.): Csongrád megye népművészete. Budapest, Európa. 105–142.
  - 1991 Bútorművesség. In DOMONKOS Ottó (főszerk.): Kézművesség. Magyar néprajz III. Anyagi kultúra 2. Budapest, Akadémiai Kiadó. 482–522.

- 1992 Vallási ábrázolások magyarországi népi bútorok. In S. LACKOVITS Emőke (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében II. Veszprém – Debrecen, a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Laczkó Dezső Múzeuma. 41–67.
- 1996 A kézi infrakamerával végzett vizsgálatok jelentősége a tudományos kutatás számára. Néprajzi Értesítő, LXXVIII. 205–211.
- 1997 Lakáskultúra. In BALASSA Iván (főszerk.): Életmód. Magyar néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Budapest, Akadémiai kiadó. 329–415.
- H. CSUKÁS GYÖRGY
  - 1996 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Építőiparosok, famunkák, építőanyagok, asztalok és esztergályosok árszámlái (1626–1820). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- DEMKÓ KÁLMÁN
  - 1890 Felső-Magyarországi városok életéről a XV–XVII. században. Budapest, MTA.
- DOBOSY LÁSZLÓ
  - 1992 Gömöri festőasztalosok munkái a templomokban. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Gömör néprajza, XXXVI.
  - 1993 Templomok a magyarországi Gömörben. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Gömör néprajza, XLII.
- DOMANOVSKY György
  - 1981 A magyar nép díszítőművészete I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EDELÉNYI Szabó Dénes
  - 1927 Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a mohácsi vésztől napjainkig. Statisztikai Szemle, 294–322.
- ENTZ GÉZA
  - 1986 A kolozsvári Farkas utcai templom építéstörténete. In K. FOGARASI ZSUZSA (szerk.): Ötszáz éves a kolozsvári Farkas utcai templom. A Ráday Gyűjtemény Füzetek 2. Budapest, Ráday Kollégium. 13–30.
- EPERJESSY Géza
  - 1988 A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ERDÉLYI Géza
  - 1983 Gömör klasszicista építésze. Bratislava, Madách. 53–115. (Új mindenek gyűjtemény, 2.)
- FÉL Edit – HOFER Tamás – K. CSILLÉRY Klára
  - 1969 A magyar nép művészete. Budapest, Corvina.
- FELHŐSNÉ CSISZÁR SAROLTA
  - é. n. Szakrális építmények népművészete Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Kézirat.
  - 2002 XVII–XVIII. századi úrasztali terítők a kárpátaljai református templomokban. In KÜLLÖS IMRE – P. SZALAY Emőke (szerk.): Kárpátaljai Református Egyház V. Budapest, Országos Református Gyűjteményi Tanács. 156–206.
- FÉNYES Elek
  - 1847 Magyarország leírása. Pest, Beimel.
  - 1857 Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása II. köt. Pest. Heckenast Gusztáv.
- FILEP Antal
  - 1979 Festett famennyezet. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 2. Budapest, Akadémiai Kiadó. 149–156.
- FÜGEDI Márta
  - 1989 Jelképes állatábrázolások a református templomok festett bútorzatán. In SZABADFALVI JÓZSEF – VIGA Gyula (szerk.): Tanulmányok a 70 esztendő Végvári Lajos tiszteletére. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 155–165.
  - 1993 Állatábrázolások a magyar népművészetben. Miskolc, Forma Gazdasági MK nyomdája. Officina musei 1.
- GALGÓCZY Károly
  - 1896 Nagy-Kőrös város monographiája. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt.
- GILYÉN Nándor – MENDELE Ferenc – TÓTH János
  - 1975 A Felső-Tiszavidék népi építésze. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- GÖNYEY Sándor
  - 1938 Szokolya népi építkezése és háztartása. Néprajzi Értesítő, XXX. évf. 274–282.
- GRÁFIK Imre
  - 1992 Hajózás és gabonakereskedelem. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Folklor és Etnográfia, 65.
- GYULAI Rudolf
  - 1891 Komárommegye és a város történetéhez. Komárom. Múzeumegyesületi Értesítő.
- GYURICZA ANNA
  - 1992 Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. Miskolc.
- HADIK BÉLA
  - 1926 A magyarországi németek háza Bél Mátyás korában. Néprajzi Értesítő, XVIII. évf. 95.
- HAN, VERENA
  - 1966 Az anyagi művelődés magyar eredetű emlékei Dubrovnikban (XV–XVI. század). Néprajzi Értesítő, XLVIII. évf. 197–201.
- HEGYESHALMI FISCHER ELEMÉR – SZENDE LAJOS
  - 1907 Ipar, kereskedelem, közlekedés, bányászat. In BOROVSKY Samu (szerk.): Komárom vármegye és Komárom szabad királyi város. Budapest, Athenaeum. 226–256.
- HOFER Tamás
  - 1969 A magyar népművészet évszázadai I. Festett táblák 1526–1825. Székesfehérvár, István Király Múzeum.
  - 1995 Bevezető: témák és megközelítések. Néprajzi Értesítő, LXXVII. évf. 7–22.
- HOFER Tamás – FÉL Edit
  - 1981 Magyar népművészet. Budapest, Corvina.

- HOPPÁL MIHÁLY – JANKOVICH MARCELL – NAGY ANDRÁS – SZEMADÁM GYÖRGY
1990 Jelképtár. In ZIRKULI Péter (szerk.): Curiositas III. Békéscsaba, Helikon.
- HÖRCSIK Richárd
1984 A Magyar Református Egyház pecsét-használata. A Ráday Gyűjtemény évkönyve. III. köt. 1983. 116–124.
- JAKUS LAJOS
1987 Életképek és mozaikok a XVII–XVIII. századi Vácra. In IKVAI Nádor (szerk.): Életmód-Kutatások Pest megyéből. Studia Comitensia 18. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. 7–77.
- KATALÓGUS
1934 Az országos Református Kiállítás alkalmára a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett református történeti kiállítás katalógusa. Budapest.
- KECSKÉS LÁSZLÓ
1978 Komáromi mesterségek. Bratislava, Madách.
- KELEMEN LAJOS
1977 Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, Kriterion.
- KISS BÁLINT
1992 A Békési-Bánati Református Egyházmegye története (1836). Dél-Alföldi évszázadok 5. Közreadják: GILICZE László – KORMOS László. Békéscsaba – Szeged.
- KLIMENT, Ondrejka
2003 Mal'y lexikón l'udovej kultúry Slovenska. Bratislava, MAPA Slovakia.
- KÓS KÁROLY
– 1968 A régi székely bútorfestésről. Korunk, 8. sz. 1166–1173.
– 1972 A vargasi festett bútor. Kolozsvár, Dacia.
- KOVÁCS GYULA – FEKETE KÁROLY – B. BOBROVSKYI IDA
1964 A nagykovácsi református templom. Kézirat.
- KOVÁTS J. ISTVÁN
1942 Magyar református templomok I–II. Budapest, Athenaeum.
- KOZICZ JÁNOS
2000 Kiskunhalas címtörténete. In Ö. Kovács József – SZAKÁL Aurél (szerk.): Kiskunhalas története I. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig. Kiskunhalas, Modok és Társa Kft. 381–409.
- KÜR GÉZA
1993 A komáromi református egyházmegye. Pozsony, Kalligram. Csallókői Kiskönyvtár.
- LENGYEL LÁSZLÓ
1987 18. és 19. századi kolostormunkák. In Devóció és dekoráció. Kiállítás katalógus. Dobó István Vármúzeum, Eger – Sárospataki Képtár, Sárospatak. Eger, Dobó István Vármúzeum. 45–70. (Studia Agriensia 7.)
- MAJLÁTH JÓLÁN
1943 Egy alföldi civis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. Budapest, Sylvester Rt.
- MAJLÁTH JÓLÁN – MÁRKUS ISTVÁN
1943 Nagykőrös beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században. Különnyomat a Századok 1943. VII–X. számából.
- MALONYAY DEZSŐ
– 1909 A magyar nép művészete II. köt. A Székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete. Budapest, Franklin.
– 1922 A magyar nép művészete V. köt. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe. A palócok művészete. Budapest, Franklin.
- MÁNDOKI LÁSZLÓ
1975–1976 Újonnan felfedezett festett református templomok Baranyában. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 20–21. évf. 155–168.
- MENDŐL ZSUSZA
1975–1976 19. századi pécsi asztalosok. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 20–21. évf. 219–229.
- MIKECS LÁSZLÓ
1943 A Kárpátokon túli magyarság. In DEÉR József – GÁLDI László (szerk.): Magyarok és románok. Budapest, Athenaeum. 441–507. (A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve 2.)
- MILUTINOVITY, Vera
1959 Ornamentisznai szanduci u Vojvodini. Rad Vojvodanszkih Muzeja, no. 8. 135–146.
- B. NAGY MARGIT
1977 Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, Kriterion.
- NAGY SZEDER ISTVÁN
1923 A halasi református templom története. In NAGY SZEDER ISTVÁN (szerk.): Adatok Kiskun-Halas város történetéhez. Kiskunhalas, Hungária Könyvnyomda. 1–37.
- NAGY VARGA VERA
1997 Festőasztalosok munkái Pest megyében. In KORKES Zsuzsa (szerk.): Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia I. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. 57–67. (Pest megyei múzeumi füzetek. Új sorozat 4.)
- NOVÁK LÁSZLÓ
1994 „Hej Nagykőrös híres város...” Nagykőrös története és néprajza a XIX. századig. I. Nagykőrös, Arany János Múzeum.
- PÁL JÓZSEF – ÚJVÁRY EDIT (szerk.)
1997 Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Budapest, Balassi Kiadó.
- PÁLDY KRISZTINA
1977 Festett bútorok Váralján. Interetnikus kapcsolatok a lakáskultúra területén. Szakdolgozat. ELTE Tárgyi Néprajz Tanszék.

PETRI MÓR

- 1901 Szilágy vármegye monographiája I. Zilah, Franklin.
- 1934 Az Országos Református Kiállítás alkalmára a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett Református történeti kiállítás katalógusa. Budapest, Sárkány Nyomda Rt.

I. SÁNDOR Ildikó

- 1985 Festett népi bútorok. Népművészetek Háza – Szentendre. Katalógus. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 1997 Bútorfestő asztalosműhely Pilisszántón. In KORKES Zsuzsa (szerk.): Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia I. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. 58–79. (Pest megyei múzeumi füzetek. Új sorozat 4.)
- 1998 A pilisszántói festett bútorok formai jellemzői. In KORKES Zsuzsa (szerk.): Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia II. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. 162–173. (Pest megyei múzeumi füzetek. Új sorozat 5.)

SPIESZ, Anton

- 1972 Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. Bratislava, SAV.

P. SZALAY Emőke

- 1991 A mátészalkai református egyház úrasztali tárgyai. In UJVÁRY Zoltán (szerk.): Régió és kultúra. Tanulmányok Szatmár néprajzáról Gunda Béla tiszteletére. Debrecen, Ethnica Alapítvány.

SZACSVAY Éva (szerk.)

- 1993 Barokk a magyar népművészetben. A közep-európai barokk éve. A Néprajzi Múzeum (Budapest) és a Báthori István Múzeum (Nyírbátor) kiállítása. Katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum.

TAKÁCS Béla

- 1986 Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben. Budapest, a Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya.
- é. n. „Uram, hajlékodat, szeretem házatad...” Református művészet Magyarországon. Budapest, Officina Nova.

THIRRING Gusztáv

- 1940 Komárom város és vármegye népessége II. József korában. Különnyomat. Magyar Statisztikai Szemle, XVIII. évf. 5. sz.

THURY Etele

- 1889 A révkomáromi ev. ref. egyház története a XVI–XVII. században. Budapest.

TOMBOR Ilona

- 1968 Magyarországi festett famennyezetek és rokon emlékek a XV–XIX. századból. Budapest, Akadémiai Kiadó.

TOK Béla

- 1981 A Dunamenti Múzeum legszebb céhládája. Hét 24. sz. 24.

UDVARI István – VIGA Gyula

- 1994 A 18. századi Liptó vármegye történeti néprajzához. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. évf. 257–292.

VALENTOVÁ, Viera

- 1973 Mal'ované truhly v Gemeri. In Adam PRANDA (red.): Gemer. Národnopisné studie. Rimasvká Sobota, Osveta. 107–129.

VARGA Imre

- 1989 Szülőföldem, Csallóköz. Budapest, Európa.

VEREBÉLYI Kincső

- 2002 Korok és stílusok a magyar népművészetben. Budapest, Osiris.

VOIT Pál

- 1942 Adatok a magyar festőasztalosok munkásságának bibliográfiájához. In Emlékkönyv: Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára. Budapest, Franklin. 118–130.
- 1958 Tahitótfalu. In DERCSENYI Dezső (szerk.): Pest megye műemlékei II. Budapest, Akadémiai Kiadó. 162–170.

WOLF Gerő

- é. n. Ipar, kereskedelem és közlekedés. In BOROVSZKY Samu (szerk.): Magyarország vármegyei és városai. Pozsony vármegye. Budapest, Apolló Kiadó. 308–335.

ZLINSZKYNÉ STERNEGG Mária

- é. n. A debreceni asztalososság. Kézirat.

ZÓLYOMI József

- 2000 Lakáskultúra. In KAPROS Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete. Balassagyarmat. 59–111.

Carpenters in Komárom (Rév-Komárom) in the 17th–19th centuries. Facts and tasks in research on furniture-making in Komárom

In 1986 Klára K. Csilléry gave the author the research task of drawing up a catalogue of dated bridal chests from Révkomárom, the earliest centre of furniture-making in Hungary. The aim of the catalogue of objects was to enable identification of the pieces made by carpenters known by name. This catalogue can then be used in an aesthetic evaluation and impact study.

In this paper the author presents a small part of her monographic collection, the data file of names of craftsmen and the data file of objects accumulated in the course of the collecting work. This work was carried out in museums and archives in Hungary, Serbia, Croatia and Slovakia. She writes about the substantive results of the history of research on the carpentry workshop in Komárom and the tasks still awaiting researchers.

Komárom, a free royal town from 1745, was not only an important crafts centre but also a major commercial centre of Upper Hungary. It had a large timber trade providing raw material for the carpentry trade. In the 19th century the companies trading in timber set up a number of branches along the Danube bringing raw material within reach also for the carpentry trade in nearby settlements. Pine planks, the basic material, became accessible also for the furniture-making centres in settlements beside the Danube.

Research on the carpentry trade in Komárom had previously concentrated mainly on the significance of the Danube as a waterway. Komárom was one of the stations on the salt route linking Transylvania and Vienna; cultural links could also be established between Upper Hungary and Transylvania along this route. Overland sections on this salt route linked the Danube and Tisza waterways.

The author gives the names of carpenters in Komárom figuring in 17th–18th century written sources. There are persons of Hungarian, German and Polish nationality among them.

The individual ornamentation on an authentic chest from Komárom characterises the „tulip chest“ made in 1882 for the great Hungarian writer Mór Jókai. Mór Jókai was born in the town; the data file of carpenters from Komárom includes members of the extensive Jókai family who had the right to use a title of nobility. In the 19th century 20 percent of the carpenters in Komárom were citizens of the town belonging to the nobility.

The author gives examples from the 18th–19th century of the use of Christian symbols of Jesus, the Agnus Dei and the fish.

She gives new data on the work done by carpenters from Komárom in churches: Szentsimon (1650), Madar (1681), Nagykőrös (1686), Kiskunhalas (1698; 1771–1772), Szentes (1761), Tahitótfalu (1801).

The author connects this to earlier research and draws attention to the appearance of elements of Baroque style in the work done by carpenters from Komárom in churches. The patrons ordering Calvinist church furnishings were members of the upper stratum in the prosperous Great Plain market towns. These market towns were self-governing and there was generally close harmony between the church and secular leaders. The taste of the leaders of the secular and church communities of these towns can be said to be up-to-date. The forms of the international Baroque style trend influenced the taste of local communities through church interiors made by carpenters from Komárom. Some of the elements of the Baroque style became symbols of the (secular public administration) communities and have survived right up to the present.

Használati és díszedények a 17–18. században Északkelet-Magyarországon, különös tekintettel Borsod megyére az árszabások, ásatási leletek és inventáriumok alapján

A 17–18. századi edényhasználat képét három forrástípus összevetésével szeretném megbízható módon felrajzolni: inventáriumok, régészeti leletek és a megyei limitációk segítségével. Önmagában egyik forráscsoport sem alkalmas arra, hogy teljes képet adjon. A limitációk csak a vásári tömegárut sorolják fel, az inventáriumok pedig leghamarabb a 18. század közepétől részletezik a cserépedény-kollekciót, a korábban készült összeírások többnyire a szobában lévő díszedényeket tartalmazzák. A régészeti leletek között viszont a legritkább esetben van fém- és faedény, mert vagy nem maradt meg az anyaga miatt, vagy az alapanyag értékes és drága lévén újra feldolgozták, illetve másodlagosan felhasználták őket. Az újabban szerencsésen megindult újkori régészet város- és várásatásainak leletanyaga elsöprő többségben éppen az a cserépedény, illetve annak töredékei, melyet értéktelensége miatt nem vettek fel a 17. századi vagyonösszeírásokba. S akkor még nem is szóltunk arról, hogy a szegényebb társadalmi rétegeknél nem készültek inventáriumok, a 18. század második felében is csak nagyon ritkán. A 17. században szinte csak várakban, nemesi családoknál és nemesi kúriákban készültek összeírások. A háromféle forrás nyújtotta ismeretek összeillesztése azonban lehetővé teszi egy olyan mozaikkép összeállítását, melynek ha nem is ismerjük minden részletét, rekonstruálható az eredeti ábra közel teljes rajza. A vizsgálat elsősorban Borsod megye mezővárosaira fókuszál, de – különösen a régészeti eredmények figyelembevételénél, illetve a 17. századi inventáriumok kis száma miatt – kiterjed a történeti Magyarország északkeleti régiójára is.

Limitációk

Az 1625. évi XL. törvény életbelépte után a megyék szerezték meg a különböző munkabérek és áruk ármegállapítási jogát. Ezt követően mintegy kétszáz éven át adták ki a limitációkat, melyek a vásárokon megjelenő legfontosabb, tömegméretekben megjelenő termékek árát rögzítették. Az alábbi összesítés az északkelet-magyarországi, illetve a velük szomszédos megyéknek a fazekasok, a kádárok és bognárok, a réz- és önművesek számára 1626 és 1800 között kiadott limitációinak feldolgozása alapján készült. Hogy ezen megyék árszabásait bátran vethetjük egybe, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a megyék időnként közösen szabták meg az áraikat, és szó szerinti egyezéssel hirdették ki. 1744-ben például Abaúj, Zemplén, Sáros, Ung, Borsod, Gömör és Torna vármegyék küldötteinek közös részvételével készült el az árszabás (H. CSUKÁS 2001. 30–31).

Az árszabások alapján a 18. század végén az edényhasználatnak új korszaka kezdődött, határozott változás történt az edénykollekció összetételében. Megsokszorozódott a típusok és formák száma, a konyhai főzőedények mellett a mázas fazekastermékek terén a fajansz- és kőcserepgyarak formáinak utánzása és készítése, a különböző gyári fémedények, keménycserép találékészletek, az üvegtárgyak használata a jellemző. Éppen ezért lett a vizsgálat határideje 1800 annak ellenére, hogy a legrészletesebb limitációk éppen a 19. század elején, 1813-ban készültek.

A limitációk a piacokon és a vásárokon leginkább keresett, legáltalánosabban használt tömegtermékeket sorolják fel, a kis számban készített, ritkán keresett edényeket nem. Ennélfogva nemcsak annak van információs tartalma, hogy mely edénytípus került fel a listára, hanem annak is, hogy milyen sorrendben. A 17. századi észak-magyarországi fazekasárszabásokban kivétel nélkül mindenhol, a 18. század fordulóján pedig Nógrád, Hont, Zólyom és Heves, valamint Külső-Szolnok¹ megye kivételével a mázas és mázatlan fazék áll az első helyen. A felsorolt esetekben is csupán a kályhák előzték meg a fazekakat, ami – ismerve a kályhakészítő nagy fazekasközpontok földrajzi elhelyezkedését a régióban – egyáltalán nem meglepő, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a kályhák és felrakások ára volt a legnagyobb tétel minden fazekaslimitációban. A fazekaknak ezt az elsőségét egyértelműen és vitathatatlanul alátámasztják a kora újkori régészeti leletek is. A négy legkorábbi árszabás tájékoztat arról is, hogy a fazekakat egyenként és „elegyest”, vagyis százszámra is adták,² ami egyfajta közvetítő kereskedelmet feltételez, melynek mibenlétéről még szó lesz a továbbiakban. A százszámra adott edény ára a limitáció szerint megegyezett a darabonként eladottal: „Az piaczonis hasonló képe(n) adjik.”³ Az árképzés logikája egyszerű: „Valamennyi lczes az mazas fazek annyi pénz ér, az mazatlan fel annyit ér.”⁴

Külön meg kell említeni egy „Két fölö örögh fazek mazotla(n)”-nak emlegetett edényt, mely 1666-ig minden árszabásban a fazekakkal együtt jelent meg,⁵ de ott van az 1716-os egri, az 1744-es, 1770-es és 1778-as nógrádi (idézi H. CSUKÁS 2001), valamint az 1744-es borsodi limitációban⁶ is. Az ára alapján igen nagy lehetett, és tárolásra használhatták. Csupán feltételezés, hogy talán vizet, illetve folyadékot tartottak benne, mert azokban az árszabásokban, ahol hiányzik, ennek a helyén „Egy pintes Mazas Szeles Szaju Korsot” találunk.⁷ Olyan árszabásunk több is van, amelyekben egyik edény sem szerepel (ezek kivétel nélkül olyanok, ahol a cserépedényeket nem szerelezték), de olyan, ahol mind a kettő ott lenne, egy sincs. Ez a bizonyos széles szájú korsó valószínűleg kanta esetleg kancsó lehetett. E két név egyébként teljesen hiányzik a 17. és a 18. századi északkelet-magyarországi limitációkból, noha az ásatások során egyáltalán nem kivételes ritkaság az előbukkanásuk. Erdemes itt szó szerint idézni a kanta néprajzi meghatározását: „Nagykanta: (kanta, kantakorsó, szájás korsó, szájás, bendis, kun korsó stb.). Ezen edények készítése hasonló a nagyfazekakéhoz, nagy méretük miatt több részből tevődnek össze, az illesztések helyén az abronccsal. Díszítésük olyan, mint a nagyfazekaké. Méretük és vízzel telve a súlyuk miatt indokolt a két erős fül.” (CSUPOR–CSUPORNÉ ANGYAL 1998. 79.) A nagy földrajzi távolság miatt óvatossággal kell bárn, de mindenképpen idekiváncsognak Apor Péternek 1736-ban, a 18. század elejére visszaemlékezve írott szavai az erdélyi főúri étkezéseket kísérő ürmészet szokásairól: „Elsőbbsen is, mikor annak volt az ideje, veres mázatlan fazékban beadták az ürmös bort, azután megint hasonló fazékban másféle bort, rendre egymás után ittanak, [...] Két kézzel beadják vala az asztalhoz az nagy veres fazék bort, két kézzel veszik vala asztalhoz bé, két kézzel fogván, úgy hajtják vala fel, úgy isznak vala, mégis jóízűen esik vala.” (APOR 1987. 18.)

A régészeti leletek edényösszetételét ismerve kevésbé, de a háztartásban később általában betöltött helyük alapján meglepő, hogy a 17. század utolsó harmadáig mindenhol a fedők kerültek a limitációkban a harmadik helyre.

A konyhai főzőedények közül az egész 17. században hiányzik az árszabásokból a cserépserpenyő vagy lábas, noha a régészeti leletekben ekkor már nem ritka a megjelenésük. Először az 1696-

os nógrádi árszabásban szerepelnek (idézi H. CSUKÁS 2001. 17). Akkor azonban mindjárt a fazekak mellé, sőt a mázas és mázatlan fazekak közé kerültek a listákon, hiszen a drágább cserépedénytípusok közé tartoztak. Az 1704-ben kiadott Heves és Külső-Szolnok megyei limitációban háromféle méretben állapították meg az árát, az 1716-os egriben pedig lábas és lábatlan formában, valamint ötféle méretben (idézi H. CSUKÁS 2001. 17, 22).

A fazekasok készítették nemcsak a kályhákhoz vezetett kályhacsempéket, de ők állították össze, építették át a késő középkorban, kora újkorban általánosan használt és kedvelt kályhákat is. Ezenkívül a kürtő megépítése is az ő feladatuk volt. Kivétel nélkül minden

1 Nógrád 1696, 1706, 1721, Heves és Külső-Szolnok 1704, 1706, Hont 1706, Zólyom 1706 (idézi H. CSUKÁS 2001).

2 Abaúj 1626, Ung 1626, Abaúj-Zemplén 1653, Szatmár 1666 (idézi H. CSUKÁS 2001).

3 Ung 1626 (idézi H. CSUKÁS 2001. 13).

4 Sáros 1666 (idézi H. CSUKÁS 2001. 15).

5 Abaúj 1626, Ung 1626, Abaúj-Zemplén 1653, Szatmár 1666 (idézi H. CSUKÁS 2001).

6 BAZ m. Lt. M. IV. A. 501/b. XVI. Fs. I. Fr. 76.

7 Sáros 1666, Abaúj 1696, Szepes 1721, Abaúj-Zemplén 1744 (idézi H. CSUKÁS 2001).

árszabásban szerepel, és így a legáltalánosabb fűtőberendezésnek kell tartanunk a zöld mázas kályhát, melyet ezen a néven is említene minden esetben, szemben a fehér – ahogy több helyen részletezik – „mazatlan fejér” csempéből rakottal.⁸ Ez utóbbinak más formájának is kellett lennie, mert csupán a csempéket nevezték a korai limitációk kályhának, az egész fűtőberendezést kemencének hívták. Leghamarabb 1666-ban jelölték már ezt is kályhának,⁹ addig így szerepel az árszabásokban: „Egy kemenczet feér kalhabul fel rakva körtöjével együt”.¹⁰ Ez a mázatlan kályha szintén minden limitációban szerepel. Az 1744-es nógrádi és több vele azonos szövegű árszabás a „Fejir negy szögletű kályhának darabja” mellett külön említ téglaszínű kályhának darabját is (idézi H. CSUKÁS 2001. 31). Az 1716-os egriben „közönséges vörös kályha”-ról olvashatunk (idézi H. CSUKÁS 2001. 23).

Rajtuk kívül kétféle kályha kapott említést: kék színű (például 1666: Zemplén, Sáros, 1696: Abaúj, 1697: Borsod, 1706: Sáros; idézi H. CSUKÁS 2001. 15–17, 19), illetve egy „Tarkásan festett öreg kalyha” (1704: Heves és Külső-Szolnok, 1706: Hont, 1706: Nógrád; idézi H. CSUKÁS 2001. 17–19). Az előbbi bizonyosan, a második feltételezhetően ónmázás termék lehetett, és habán hatásnak tekinthető.

Észak-magyarországi kályhakészítő központokról szólva külön említést kell tenni Besztercebányáról, ahol a vizsgált időszakban híres kályhacsempé-készítés folyt. Az 1706-ban Besztercebányán kiadott Zólyom megyei árszabás a zöld, a fehér és a „Parasztos avagy vörös kályhának darabja” mellett sárga mázas kályháról is említést tett (idézi H. CSUKÁS 2001. 18). Ugocsa 1706-os árjegyzékéből azt tudhatjuk meg, hogy egy kályha 150 csempéből állt (idézi H. CSUKÁS 2001. 21), az 1721-es, Lőcsén kiadott Szepes megyéből pedig azt, hogy „mostani mód szerint nagyobbak szoktak lenni a kályhak azért ahoz képest ára is szabatasék” (idézi H. CSUKÁS 2001. 23). A későbbi árszabásokban rendre vagy ehhez hasonlóan megengedik a kályha árát a méretéhez szabni, vagy eleve két méretben és ennek megfelelően két árral szerepeltetik a limitációkban. Az 1725-ös szatmári árszabásban „Vörös Csúpor kalyhat” említene (idézi H. CSUKÁS 2001. 27), 1744-ből ismerünk egy nógrádi és egy borsodi árszabást, melyben „Mély tálatka forma kályhának egy-egy darabja” is árat kapott,¹¹ melyen nyilvánvalóan tál alakú kályhaszemeket kell érteni.

Az edények közül már a legelső limitációkon is szerepelnek tálak többféle méretben, valamint korsók. Ez utóbbi folyadéktároló edénynek már a legelső árszabásokban legalább két típusát, a vízhordót és a butykoskorsót külön is megnevezik, ehhez járul harmadiknak a már említett széles szájú korsó is. 1716-ból van az első rostás korsó megnevezés. Minden esetben külön jelölték, hogy mázas vagy mázatlan változatra vonatkozik-e a kiszabott ár.

A tálak jelentőségét az adott korban jól mutatja, hogy az összes olyan limitációban, ahol nem részletezik az edényeket, csupán felsorolják, mindig a tálakat említették meg az első helyen (idézi H. CSUKÁS 2001. 22). Miután sehol sem jeleztek mázatlan tálasedényt, azt kell természetesnek vennünk, hogy – amint ezt a régészeti leletek is alátámasztják – Északkelet-Magyarországon a tálak a kora újkorban már mindig mázasak voltak. Ezekben a korai limitációkban az edények díszítésére vonatkozóan a mázas vagy mázatlan volt, esetleg a színén kívül más információt nem találunk.

Az egri 1716-os árszabás nevez meg először tejesfazekat (idézi H. CSUKÁS 2001. 22), ugyanott olvashatunk egy közönségesnek jellemzett ivókorsóról. A kisebb kancsók, korsók ugyanis ivóedényül szolgáltak, amint erre írásos források (SZABÓ 1938. 105) és ábrázolások is utalnak. 1725-ben Szatmár megyében „Vizes ivó Korsó” és külön „Közönseges tejes Korsó” is használatban volt (idézi H. CSUKÁS 2001. 27). Ez utóbbi név azért érdekes, mert ugyanebben a limitációban olvashatunk csúprokról, mégpedig „Paraszt Csúpor”-ról, sőt, számszámra meghatározott árral „bor Ivó Csúpor”-ról is. Hogy e négy néven megnevezett edény között volt-e, és ha igen, akkor milyen különbség, csak találgatni lehet. Felmerül többek közt a gyanú, hogy a limitációkban sehol fel nem bukkadó, de a régészeti leletek közt egyáltalán nem ritka kancsóformát kell érteni valamelyiken. Annak, hogy bögrékről nincs szó a 17–18. századi limitációkban, valószínűleg az az oka, hogy ezeket a formákat a fazekak között az *apróbb és annál kisebb* megnevezés alatt kell keresni.

8 1744: Gömör, 1777: Hont megyei (idézi H. CSUKÁS 2001. 30, 34); valamint a Szendrőn kiadott 1772-es borsodi árszabás (BAZ m. Lt. IV. A. 501/b. Mat. XVI. Fs. I. Fr. 163.).

9 Sáros 1666 (idézi H. CSUKÁS 2001. 15).

10 Abaúj megye Kassán 1626-ban kiadott árjegyzéke (idézi H. CSUKÁS 2001. 13).

11 1744, Nógrád vármegye (idézi H. CSUKÁS 2001. 30); valamint 1744, Borsod vármegye (BAZ m. Lt. M. IV. A. 501/b. XVI. Fs. I. Fr. = 6.).

Egyetlenegyszer, az 1744-es, több megyében kihirdetett és szó szerint egyező szövegű limitációban szerepel az ablakhoz való üvegtányéron kívül valamilyen edény:

„Egy Ittész Palatzk	4	(dénár)
Egy Ittész butella	3	(dénár)” ¹²

E helyt nem felesleges talán az összehasonlítás kedvéért néhány nem ipari termék árát is felsorolni ugyanabból az árszabásból: egy kakast tíz, kappant hús, öreg tyúkot tíz, nagy csirke párját hét és fél, apróbbat öt, „tojást bötig 10”, vagyis ötvenet öt dénárért lehetett a vásárokon – már ha betartották az előírásokat – venni.¹³ Vagyis a 18. század közepén már nem számítottak luxuscikkek az üvegedények Északkelet-Magyarországon. A limitációk azt is igazolják, hogy a butella szó (és persze maga az edényforma) az üvegedényről került át a fazekassághoz. A 18. század előtt egyetlen limitációban sem szerepel ez a megnevezés a fazekastermékek felsorolása között, noha később mind a formát, mind a nevet átveszik a fazekasok.

A meghatározott és előírt árakat egyébként nem szerették betartani; éppen az idézett határozat bevezető szövegében is szó esik arról, hogy hogyan fogja a megye büntetni azt a nemest, aki védelmébe veszi a saját mesterét, illetve tőle drágábban vesz terméket, vagy ha a szolgájának több bért ad az előírtnál. A fazekasokra pedig általános a panasz, hogy nem pénzért és megszabott összegért, hanem a bevett gyakorlatnak megfelelően terményért adják a falvakban az áruikat.

Faedények

Sem a pintérek, sem a bognárok és kádárok árszabásaiból nem derül ki, hogy kik készítették azt a nagyszámú fatányért, mely a 17–18. századi inventáriumokban szerepel: egyetlen erre vonatkozó adatot sem találtunk az árszabásokban. A fenti céhes szakmákon kívül rendszeresen megjelenik a limitációkban (különösen a gömöriekben) a famunkák ármeghatározása is, és ez azért érdekes, mert a termékek jó része gyakorlatilag megegyezik a pintérek, bognárok és kádárok készítményeivel, esetleg némi házi mezőgazdasági eszközzel kiegészítve. A faművesek az északi, hegyvidéki falvak famegmunkáló háziiparosai lehettek. Felsorolnak az árszabások merítőket, csobolyókat, kupákat, sajtárokat, rocskákat, de fatálat vagy -tányért egyetlenegy sem. A 16. században Diósgyőrben több Tálás nevű is élt,¹⁴ az árszabásokban éppúgy nincs nyomuk, mint a korban esztergárokknak vagy esztergárosoknak nevezett esztergályosoknak.

Réz- vas- és ónedények

A faedényekétől némileg részletesebb, de korántsem kielégítő képet kaphatunk a limitációkból a fémedényekre vonatkozóan. Míg az inventáriumokban meglehetősen részletességgel szerepelnek, különösen a nemesfémű vagy vasonak számára készült edények, de még az óntárgyak is, addig a limitációk igen egyszerűen oldották meg az ón- és réztermékek ármeghatározását. Hiába kell háromféle limitációt figyelembe venni (ötvösök, rézművesek és ónművesek vagy kannagyártók), az árképzés mindegyiknél ugyanaz. Meghatározza az alapanyag árát súlyegységre – ez a 17. században gira vagy font, később lat –, valamint díszített vagy sima voltát. Megtudjuk még, hogy a rezet ónnal vagy vassal ötvözték. Az ónműveseknél először az egr 1716-os ármeghatározásban jelenik meg, hogy többféle alapanyagból is dolgozhattak: az „Angliai finom czinbűl vert”¹⁵ és ugyanott a „Bécsi czinbűl való közönséges” munkát említik. Az ónműveseknél külön árat határoztak meg akkor, ha a mester anyagából készült, és természetesen olcsóbb volt az új edény abban az esetben, ha a megrendelő adta az alapanyagot (esetleg így használva fel az eltört, eldeformálódott, tönkrement régi edény anyagát). A 17. században a limitációk csak tálakról és kannákról szólnak, először 1706-ból van adatunk arra, hogy palackokat is készítettek.¹⁶

12 1744, Nógrád megye (idézi H. CSUKÁS 2001. 73; BAZ m. Lt. M. IV. A. 501/b. XVI. Fs. I. Fr. 76.).

13 BAZ m. Lt. M. IV. A. 501/b. XVI. Fs. I. Fr. 76.).

14 BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 1. köt. 18–19., 32.).

15 Eger, 1716 (idézi H. CSUKÁS 2001. 197).

16 1706, Zemplén megye, Sátoraljaiújhely (idézi H. CSUKÁS 2001. 196).

1. kép. Nyeles vasserpenyő a diósgyőri vár közeléből
Bánfalvy Ferenc felvétele

Ennek megfelelően igen egyszerűek a 17. századi árszabások, még 1704-ben is mindössze három rövid sor Heves és Külső-Szolnok megye ónműves-limitációja:

„Egy font sima munkátul
Gazda onyábul
Czifra munkátul”¹⁷

Az ötvösök által az árszabásokban is megjelenő technikák (öntött, vert, metszett) a kanna-gyártóknál alig kaptak említést még a 18. században, noha a díszítés mértékét, illetve színvonalát tekintetbe vették: „Az aprólékos munka nem limitáltat/van darab száma adattatik.”¹⁸ A ritka kivételek egyike a több megye által 1744-ben kiadott árszabás, mely a következőképpen rendelkezett:¹⁹

„Egy Betsi fontos tál és Kanna mive maga onynyabul,	
Sima, veretlen munka	72 dénár
Verett munka pedig	75 dénár
Ezüst formara verett munka	80 dénár
Aki maga ad olmot veretlen munkátul	12 dénár”

Nincs nyoma a limitációkban a vassfazéknak a kovácsok termékei között, noha lemezből kalapált példányok kerültek felszínre. Nem említik a vassfazekakat egy, a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett forrásban sem: a négy partiumi megye közös árszabástervezetében az szerepel, hogy „...kések, vas serpenyők, réz fazekak és egyéb vasbul, részül álló jószágok relegáltatnak az felsőbb tekintetes vármegyékre, ahonnanis származnak ezen venalek” (HECKENAST 1998. 31). Egy 18. század végi adat szerint a hegyaljai kereskedők még ebben a viszonylag késői korban sem találtak közelebbi beszerzési helyet a megfelelő minőségű öntöttvas edényeknek, mint Bécs és Bécsújhely, valamint Stájerország (HECKENAST 1971. 76–77).

Van viszont nyoma a serpenyőknek a limitációkban, mégpedig mint cigánykovácstermék 1706-ból és 1739-ből.²⁰ Hogy azonban ez a minden bizonnyal kalapált serpenyő a háromlábú főzőedény lenne-e, hasonlóan a diósgyőri várnál felszínre került példányhoz, az árszabás szövegéből nem derül ki.²¹ Nem lehetetlen az sem, hogy valamiféle, a mai palacsintasütő serpenyőhöz hasonló formáról lenne szó. Ennek is lenne régészeti párhuzama (MIKLÓS 1997. 61. tábla 3. kép). Sem a cigánykovácsnál, sem a lakatosoknál, sem a kovácsoknál nincs felsorolva más edényféle. A vas másodlagos újrahasználatát jól mutatja, hogy a kovácsok árszabásában gyakorlatilag minden terméknek két ára van. Az egyik akkor, ha a kovács maga adja a vasat, a másik pedig akkor, ha a gazda vasából készíti el a megrendelt árut.

17 Gyöngyös, 1704 (idézi H. CSUKÁS 2001. 17).

18 1716, Eger (idézi H. CSUKÁS 2001. 22–23).

19 1744 (BAZ m. Lt. A. IV. 501/b. IV. III. 16).

20 1706, Borsod megye (BAZ m. Lt. IV. 1501/b. 15. köt. 64. lap); valamint 1739, szintén Borsod megye (BAZ m. Lt. IV. 501/b. Mat. XVI. Fs. I. Fr. 64).

21 Ezúton köszönöm meg Lovász Emesének, hogy a diósgyőri várnál 2002-ben felszínre került, publikálatlan vasserpenyő fényképét a tanulmány céljára rendelkezésemre bocsátotta.

Az edényhasználatról szólva említést kell tenni a bádógosokról, akik – az összegyűjtött árszabásokból jól követhetően – Ausztria felől terjeszkedtek kelet felé. Míg Pozsonyban már 1626-ban limitálták a termékeiket (H. CSUKÁS 2001. 200), addig az északkeleti megyék ismert ármeghatározásaiban 1744-ben szerepelnek először.²² Az áruik ebben az esetben is korábban piacon voltak, mintsem a tömegáruk árszabásaiban nyomuk lenne, a 18. század második felének miskolci inventáriumaiban rendszeresen bukkannak fel a bádógtölcsérek, -meszelyesek, öntözőcsövek.

Felmerül a kérdés, hogy a különböző edényfajtákat honnan és milyen módon szerezte be a lakosság. A kor árukereskedelmének különböző szintjeiről nem egyenletesek az adatok, de néhány kereskedő megmaradt üzletkönyvének segítségével még a hivatásos kereskedelmi hálózatról, árukészletéről is lehet némi információhoz jutni. Egy gyöngyösi kereskedő (1588 és 1592 között) gondosan feljegyzett üzletei során például egyetlen edényféle neve sem merült fel (SZAKÁLY 1972). Ugyanúgy az 1737 és 1753 között összeírt alföldi török alattvalók (görögök) bolti készletében sem lehet rájuk bukkanni (BUR 1985). Árukt viszont az értékeesebb portékák közt réz főző- és süítőedényeket Schirmer János kereskedő a 17. század közepén, Kassán (KEREKES 1940).

A Felvidék nyugati részén készített habán edények folyón, vízi úton való terjesztése nyomon követhető a tokaji inventáriumok úgynevezett győriedény-kollekcióján. Az öntöttvas edényeknek a 18. században való felbukkanása a bécsi, bécsújhelyi, stájer vidékekkel az intenzív és fejlett kereskedelmi kapcsolatokat ápoló Hegyalján nem meglepő (HECKENAST 1971. 76–77). A kalapált technikával vashámorokban, illetve rézműveseknél készült fémedényeknek – a serpenyők kivételével – nem lehetett a limitációkban nyomára bukkanni, noha azokat éppen az észak-magyarországi hegységek városaiban, hámoráiban készítették. Hogyan jutott tehát el a kalapált vas- és rézedény, a kézműves-technológiával készült ólomházas cserépedény és az inventáriumok tanúsága szerint a legnagyobb darabszámban használatos faragott vagy esztergált faedény a lakossághoz? A vásárokon és piacokon, valamint a hálázó kereskedelem révén a készítőtől magától szerezheték be, vagy a limitációkban, úrbéresek jobbágys-vallomásokban is kimutatható közvetítő kereskedelmen keresztül vásárolhatták meg.

Az északi hegyvidék és az Alföld között a 17. századra kialakult területi-gazdasági munkamegosztás az árucsere témájával foglalkozó néprajzi irodalomból jól ismert. A hegyvidékek falusi lakossága a megélhetéshez szükséges élelmiszert kézműves- vagy háziipari termékek előállítására és eladása révén tudta előteremteni. A mezőgazdasági munka ritmusához alkalmazkodó háztartási vagy mezőgazdasági faeszköz, zsindely, fémáru, cserépáru készítése már a 17. századra a falusi ipar olyan koncentrációját hozta létre, mely jóval túlnőtt a helyi szükséglet kielégítésén, és a kereskedelem, mégpedig a közvetítő kereskedelem tartotta életben (DÓKA 1991). A 18. századi paraszti vallomásokban hihetetlenül élénk és szétágazó kézművesipari, háziipari és kereskedői tevékenység képe tárul fel (UDVARI-TAKÁCS 1991). Gömör megye fémművesei látták el üstökkel, fémedényekkel például Szatmár, Bereg, Zemplén, Szabolcs megye falvait, gömöri fuvarosok szállították az északi megyék hámorainak vasáruit is.

Míg a céhes helységek vásárain korlátozták a nem céhes mesterek és a közvetítő kereskedelem árusítási, illetve árufelvásárlási lehetőségeit, addig a közvetítő kereskedelem a heti vásárokra és piacokra koncentrált. Helyben felvásárolták a gömöri falusi fazekastól százszámra a cserépedényt, és úgy indultak a tűzálló agyaggal nem rendelkező alföldi települések felé. Kevésbé ismert, hogy árukapcsolásul faedényeket (fatányért, -tálat, dongás faedényeket) is vittek magukkal. „Nem kell hozzá túlzottan élénk képzelőerő, hogyha ezek a maguk vallotta szellérek, jobbágysok, úrbéres lakosok leszekerestek Tokajig sóért, elképzeljük: nem üresen dőcögtek, vándorogtak ökrös vagy lovas fogataikkal Gömör, Borsod, Abaúj és Zemplén megyék országútjain vagy szekércsapásain. Árut vittek a Hegyaljára: cserépedényeket, faedényeket és -eszközöket, feldolgozott vagy feldolgozatlan vasat, rezet, egyéb bánya vagy erdei terméket. Ott eladták, s az így kapott pénzen sóval rakodtak, szekerezve vissza falujukba, hogy amikor értékesítették a sót, kezdődjön újra a körforgás.” (UDVARI-TAKÁCS 1991. 222.) Minden bizonnyal ilyen közvetítő kereskedők járhattak 1661-ben Nagykőrösön is, amikor a város számadáskönyve szerint: „Rimaszombatiaktul fazekakat, cserép- és fatálatok öreg főzőfazekakat és egy dézsácskát vöttünk.” „Rimaszombati Sós Mártontul is vettünk fazekakat, lapátokat egy sajtárt.” (KRESZ 1960. 308.)

Vígá Gyula idézi több helyen Békefi Remigét, aki egy 17. század végén Pásztón járt ciszterci apát feljegyzései nyomán a következőket írta a Zagvyva-völgy áru-

22 1744 (BAZ m. Lt. A. IV. 501/b. IV. III. 16).

forgalmáról: „Ez az út már a 17. században is hatalmas közlekedő vonal volt. Naponként egész kocsisor vonul ezen végig, főleg tavasszal. Érdekesebb az öt ökrös fogatok. A szállított ipartárgyak között szerepel a kocsi, kerék, eke, láda, szék, bölcso, asztal, deszka, zsindely, dézsák és más faiparcikk. Visznek erre sok cserépedényt, – éspedig fazekakat, tálat, korsót, lábast és más efféléket. Ezeknek a tárgyaknak a nagy magyar Alföldön nagy keletjük van, mert itt alig van fa, agyag meg éppen nincs. Útközben csak nagy kérésre és drágán adnak el valamit, hanem átszállítanak mindent a Tisza mellékre, sőt még ezen túlra is. Itt azután a cikkeket jó drágán eladják, – éspedig rendesen nem pénzért, hanem cserébe. A cserépedényért annyi gabonát, rendesen búzát kívánnak, a mennyi belefér. A fa czikkekre nézve pedig külön alkudnak meg, de szintén gabonában. Amint a szállítmányt becsérték, a gabonás szekerek ugyancsak Pásztón keresztül térnek hazafelé, a felső vidékre.” (VIGA 1991. 317.) Hoffmann Tamás a falusi ipar közvetítő kereskedelmén révén való működésének nyugat-európai párhuzamai kapcsán megállapította, hogy az ilyen falusi kézművesség éppen a termelés-árusítás belső rendszere miatt nem tudott fejlődésnek indulni annak ellenére sem, hogy hatalmas területet láttak el termékekkel, mert a csekély hasznot a kereskedő aratta le (HOFFMANN 2001. 411). Hiába éltek Gömörben például Fényes Elek szerint kereskedelemről és kézművességből többen, mint mezőgazdaságból (idézi UDVARI-TAKÁCS 1991. 215), a kézműves-technológiából, a kora újkori termelési viszonyokból nem tudtak kilépni, az iparosok munka- és életkörülményein nem tükröződött a nagy volumenű ipari tevékenység.

Régészet

A 19–20. századi népi fazekasság eredetének, gyökerének megismerése, a 17–18. századi kerámia megismerése lehetetlen a régészeti módszerek, város- és várásatások eredményeinek felhasználása nélkül. A kora újkori írott források a legtöbb esetben jellegűknél fogva nem tudnak arra válaszolni, hogy milyen technikával, színekkel és motívumokkal díszítették azokat az edényeket, melyeknek megszabták az árát, vagy amelyeket összeírtak egy kúriában, várban vagy városi lakásban. A régészet egészen a legutóbbi ideig nem fordított kellő gondot erre a késői korra, ám az utóbbi néhány évben megszületett a kora újkori régészet, és megkezdődött azoknak a leleteknek a publikálása is, melyek eddig feldolgozatlanul heverték a múzeumok raktáraiban. A 17–18. századi edényhasználat vizsgálatából ezért nem maradhatnak ki a most már közzétett régészeti eredmények sem. Borsod megyére fókuszálva elsősorban a diósgyőri, az ónodai, a szendrői vár, Mohi középkori mezőváros, valamint a megyén kívüli, de közeli füzéri vár ásatási eredményének figyelembevétele tűnik célszerűnek.

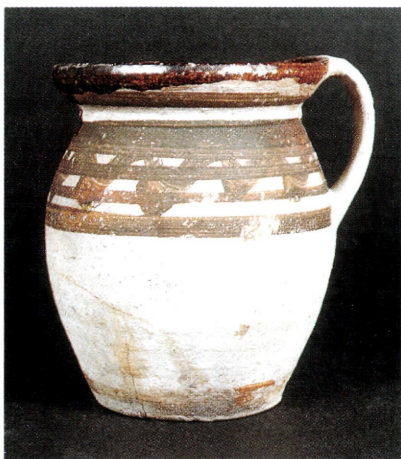
Egyértelműen kijelenthető, hogy a vizsgált időszakban a régészeti leletek döntő többsége cserép, és az előkerülés helyétől függetlenül az egész ország területén fazékféle.²³ Legújabbban statisztikákat készítenek az edénytípusok előkerült töredékeinek számáról és egymáshoz viszonyított arányáról. Innen tudjuk, hogy például a hódmezővásárhelyi–ótemplomi kerámiaegyüttesben a töredékek 56 százaléka főzőedény, 29 százaléka folyadéktároló, mindössze hét százalék tálasedény, hat százalék pedig fedő (LAJKÓ 2002. 309–311). A fazékféleken belül lelőhelyenként más és más a mázas és mázatlan töredékek aránya. Minél későbbiek a töredékek, annál kevesebb a mázatlan fazékdarab köztük (CZEGLÉDY 1986; KALMÁR 1959; B. KOVÁCS 2001; SIMON 2000; TOMKA 1996). A vastag falú, kevésbé igényes, mázatlan fazekak inkább tárolóedények lehettek, ugyanis nem jó minőségű tűzálló agyagból készültek. Valószínűleg helyi vagy közeli termékek, a legolcsóbb és legáltalánosabban használt fazékféle volt, melyek a népi fazekasság korszakára teljesen kikoptak a használatból.

A fazékféle a legnagyobb formai és díszítésbeli állandóságot mutatják: a 16. századtól a peremkiképzésen kívül alig változtak. A 16–17. századi fazekak valószínűleg húzott fakéscsík vagy a gácsi, a gömöri fazékra vörösbarna engobbal festett díszítés néha azonos, máskor nagyon hasonló a 20. század első harmadában készített. Ezek a vékony falú, belül mázas, kívül festetlen vagy barnászöldes vonalakkal, azokból visszakarcolással díszített fazekak nemcsak a közeli, hanem szinte az egész ország területén²⁴ felszínre kerültek fazekakkal, bögrékkel hasonlóságot mutatnak.

²³ Az összehasonlításához többek közt két távolabbi régió – a volt hódoltság (ezen belül a Duna-kanyarhoz közeli Vác, Ipolymente, Márianosztra és az Alföld felé Debrecen, Törökszentmiklós és Hódmezővásárhely), valamint Dél-Dunántúl (Törökkoppány, Bajcsa, Ozora, Szekszárd) több azonos korú ásatását vettem figyelembe.

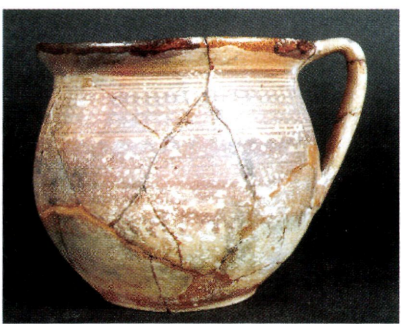
²⁴ GARÁDY 1944. 32. kép; FODOR-KOZÁK 1972. 24. kép; MÉRI 1954. 148; KOVÁCS 1991. III. tábla 1–6. kép; TETTAMANTI 1996. 18. tábla; GÁL 1985. VII. tábla.

2. kép. Fazék a diósgyőri várból, 17–18. század
(ltsz.: HOM 66.3.60.)

Kulcsár Géza felvétele

3. kép. Nagyobb füles fazék a diósgyőri vár kazamatájából,
17–18. század (ltsz.: HOM 64.40.3.)

Kulcsár Géza felvétele

Míg a tojásdad alakú fazékban főzni lehetett, a sütésre, pörkölésre, pirításra szolgáló edény az edénytest alá ragasztott három lábról lábasnak keresztelt nyeles vagy füles edényben történt. Magát a formát fém- (vas- és bronz-) lábasokról vették át a középkorban a nyugat-európai fazekasok, akiktől a régészek véleménye szerint osztrák közvetítéssel került hozzánk. Ennek megfelelően az első régészeti nyomaik a 15. századból a szabad királyi városokban (Budán, Kassán, ahol egy korabeli fazekasműhely maradványát tárták fel) és a királyi várakban (például Diósgyőrből) mutathatók ki. A végvárnál és a lakosság körében, vagyis általános használatra később terjedtek el, ezt jól mutatja, hogy a 16. század végének hadieseményei kapcsán elnéptelenedett Mohiban nagyon kevés töredékét találták.²⁵ Ezek egyszínű, fanyéllal kiegészítendő fogantyús, kerekded aljú, régies darabok. A népi fazekaskorszak gömörös serpenyőjére emlékeztető forma a lelőköriülmények alapján későbbi, a 17–18. század fordulójáról származhat (TOMKA 1996. 23–24). Az egri várból 18. századi betöltésből felszínre került és rekonstruálható volt két lábas, melyeknek a későbbi népi gömöri lábasokra jellemző a formája, de azok jellegzetes három mázszínű, becsorgatásos díszítésének még ekkor nincs nyoma.

A fedők töredékeinek száma jóval kevesebb a fazekakénál. Formájuk meglehetősen egységes: kúpforma lapos gombbal. Többnyire mázatlanok. A füzéri vár 1625–1626-ból fennmaradt számadáskönyvének tanúsága szerint egy év alatt 79 különböző méretű és minőségű fazekat vásároltak a vár és a hozzá tartozó majorság számára, és ezekhez mindössze hat fedőt vettek (SIMON 2000. 134). Valószínűleg nem lehet nagy tévedés, ha ezt az arányt a 17. század elejére általánosnak tekintjük.

Feltűnő, hogy amíg például a diósgyőri vár 14–15. századi anyagában többféle fehér, kaolinos alapanyagú pohár került elő, a 16. századtól a leletekből eltűn-

²⁵ Tomka Gábor szíves szóbeli közlése. Ezúton köszönöm meg Tomka Gábornak, hogy kéziratban lévő szakdolgozatát a rendelkezésemre bocsátotta, szóbeli adatokkal ellátott, azoknak a publikációban való megjelenését engedélyezte, és a tanulmány régészeti részének megírásában segített.

4. kép. Mezőcsát-on gyűjtött 18. századi mázatlan kanta
(ltsz.: NM 98.38.12)

Roboz László felvétele

ni látszanak, s helyüket sok, kisfazék alakú és díszítésű, belül többnyire sárgával, sárgászölddel vagy barnával mázazott bögre vette át (CZEGLÉDY 1986. XXIX. a, f, XXX. a, c kép; KALMÁR 1959. LXXII. tábla, 7. kép; MIHALIK 1941). A 18. század ásatásaiban sem nagyon fordul elő a régió ásatásain cseréppohár, a 17–18. század a kisfazék alakú és a fazekakéval megegyezően díszített bögrék tekintetében meglehetősen egységes.

A régészeti kerámiának szintén nagy hányadát teszik ki a többnyire mázas, de nemritkán mázatlan kályhacsempék, ritkábban tál alakú kályhaszemek. A mázas darabok többsége a limitációkkal egybehangzóan zöld mázas, de az edényeknél nagyobb arányban található köztük ónmázas is. A régió várasatásain előkerülő kályhacsempék Zempléntől Nógrádig a 16–18. században egy egységes csempestílust mutatnak, melynek két korszaka különböztethető meg. A korábbi a 16–17. századi régióon belüli termék, a végvárak mögötti mezővárosok iparosainak igényes, de kissé provinciális színvonalú, díszítését tekintve reneszánsz, centrális elrendezésű, kváderdíszes, tulipános, rozettás típusa (KALMÁR 1959; CZEGLÉDY 1986; VOIT 1954; B. KOVÁCS 2001; TOMKA 1996; SIMON 2000; BÁRDOS 1976; GYURICZA 1992; FELD 1996). A 17. század első harmada után jelentek meg a habán készítésű vagy habán hatásra formázott csempék. A hasonló vagy ugyanolyan csempéknek a régióban történt gyors és általános térnyerése magyarázható azzal, hogy a környék több várának voltak ugyanazok vagy rokoni családok a tulajdonosai, ennek következtében ugyanott készített termékeket szállíthattak és állíthattak fel több helyen is.

A legnagyobb forma- és díszítményváltozatban a korszok jelentkeztek a 17. században. Készítettek mázatlan vizeskorszokat vagy kívül mázazottakat egyaránt. A mázatlan korszokról az ónodi példányok kapcsán megállapította Tomka Gábor, hogy azok mindig robusztusabbak a mázazottaknál (TOMKA 1996. 20). A mázatlan korszok egy különleges, de jellegzetes csoportját alkotják a redukált égetésű, síkált felületű korszok, melyek az Alföld északkeleti részén nem török hatásra készültek (KOVÁCS 1991. 152–161), és Észak-Magyarország majd minden végvárában megtalálhatók a darabjaik a 16–17. századból. A fekete vizeskorszok borsodi használatát kimutatható az inventáriumokban a 18. század második felében²⁶ is, de még a 19. század végén is készítették őket a mezőkeresztesi (Dél-Borsod) fazekasok (VÍDA 1992. 295).

A várakban többszínmázas és a régészek által metélt mázasnak nevezett díszű korszok is előfordultak, de ezen esetekben minden jel szerint korábban (a 16. században) készült edényekről van szó, melyeknek a használata átnyúlt a 17. századba, illetve a töredékek a legtöbb esetben feltöltésből származva keveredtek a föld alatt. Mindenütt kerültek elő korongfül-illeszkedésű butykoskor-

²⁶ 1766, Miskolc, tehetős nemes (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 351.) és 1768, Miskolc, szegény kőbányász (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 6. köt. 62.).

sók, némelyiknek csak a nyakát mázazták, legtöbbször zöld színű rézoxidos ólom mázzal. A talasedényekkel együtt a kívül mázatlan típustól eltekintve a korsó volt az egyik legalkalmasabb forma a díszítésre. A díszítés technikája, a használt színek és motívumok az aktuális divathullámot követték.

A 14. századtól folyamatosan jelen volt a kancsóforma, bár soha nem nagy számban készült. Az asztali kerámiák közé sorolják, és valóban nem sok kellhetett egy-egy háztartásban belőle. A díszítése a korsókhoz és talasedényekhez hasonlóan az aktuális divathullámot követte, a forma némileg állandóbbnak tűnik: torkos, nyakas formák, ahol az edény teste és nyaka éles vonallal válik ketté. A lakomázó, ivó társaságot ábrázoló 17. századi életképeken a mulatozók kezében nem poharat, hanem ilyen kisebb méretű kancsót láthatunk, gyakran éppen amint isznak belőle. A neve azonban más lehetett, hiszen nem lehet véletlen, hogy a 77 darab 17–18. századi inventárium egyikében sem fordul elő a kancsó kifejezés.

Észak-Magyarországon mázatlan tál, tányér nincs a 17–18. században. Díszítése – akárcsak a korsóké – a korabeli divatnak volt alávetett, vagyis a 16. században többnyire egyszínű zöld vagy zöldessárga mázú. Előfordult, hogy a karima a sincvonaltól volt más, többnyire világosabb árnyalatú. Ha magán a mázazáson volt más díszítése, az a korabeli reneszánsz csempék díszítéséhez hasonlóan nyomkodott, pecsételt vagy karcolt, kisszámú, egyszerű motívumot variáló, szelőlősen elhelyezett motívum volt. A 16–17. század fordulóján megszületett írókás kerámiastílus a cseréptálakon teljesedett ki, és valamikor a 18. század közepén kezdődött, a század második felében beteljesedett felbomlásáig jellemezte az észak-magyarországi ólom mázas kerámiát. A már idézett, a 18. század elejéig használt szendrői várban meglepően nagy az írókás talasedények töredékeinek az aránya, becslés alapján az összes leletnek körülbelül az egytizede. Tomka Gábor szerint ez sokkal inkább a hétköznapi, használati jellegét bizonyítja ennek a kerámiastílusnak, mintsem a féltett díszedény voltát.²⁷ A 17. század végi, 18. század eleji hódmezővásárhelyi leletegyüttesben a talasedény-töredékek az összes darab hét százalékát tették ki (LAJKÓ 2002. 31–44).

A néprajzi értelmű szilke a 18. századi ásatási anyagban még nem jelent meg. Tomka Gábor felhívta ugyanakkor a figyelmet arra, hogy majdnem minden ásatásnál kerültek elő széles nyakú, a fazekak arányait figyelembe véve azoknál tömörsébb, alacsonyabb, összenyomott fazék formájú edények, melyek csak belül kaptak mázat, és amelyeknek nem egyértelmű a funkciója.²⁸

Az is jól jellemzi egy adott kor kerámiakultúráját, hogy mi az, ami nincs a leletek között. Tomka Gábornak az ónodi vár kapcsán tett megállapítása valamennyi, a törökök által nem lakott vár leletanyagára igaz: „Az ónodi koraújkori kerámiaanyag áttekintéséből láthatjuk, hogy a török kerámiaművesség milyen csekély hatást gyakorolt végváraink edénykészletére. Míg a magyar fegyverzet és ruházat változásában jelentős szerepe volt a hódítók hatásának, a kerámiaművesség terén ez a hatás elenyésző volt.” (TOMKA 1996. 61.)

A díszítmények és díszítési technikák tekintetében két stílus és két korszak érdemel említést:

1. A máz használatának általános elterjedése után a 16. század a reneszánsz díszű karcolt, bepecsételt, rátétes díszű, reprezentatív célokat szolgáló kerámia kora: többnyire egyszínű zöld, esetleg zöld-sárgásbarna, sárgásbarna vagy barna ólom mázas edények, melyeket a régészek aszerint, hogy egy-egy darabon hányféle szín szerepel, két-három- vagy többszín-mázas edénynek neveznek. Az eltérő színű mázzal díszített mezőket karcollással igyekeztek elválasztani. A különböző színmezők váltakozása mellett bepecsételt vagy rátétes díszítést is alkalmaztak rajtuk. Kevés kivételtől eltekintve alig van kontinuitás a későbbi, írókás technikát alkalmazó fazekassággal: sem az alapanyag, sem a formák, sem a díszítési technika nem öröklődött át a 17. század kerámiájába. A stílusváltás valahol a 16–17. század fordulóján zajlott le. A Rimaszombat főterén előkerült 17–18. századi anyagból már szinte teljesen hiányzik, noha az 1554–1594 közötti használt szabadkai várban – hasonlóan Észak-Magyarország várainak 16. századi rétegéhez – az ilyen jelentette a díszkerámiát (B. KOVÁCS 2001. 25). A 17. század elejéig elpusztult települések és várak ásatásaiban pedig (a Rimaszombat melletti Szabadka, Mohi, a török által elpusztított alföldi települések) a többszín mázas edényeken kívül sehol sem bukkann fel írókázott technikával díszített cseréptöredék.

2. A 17–18. század északkelet-magyarországi fazekassága viszont egyértelműen a színtelen ólom máz alatt többnyire sárgásfehér, ritkábban téglavörös, még ritkábban sötétbarna engobe-alapozásra írókával (Gömörben marhaszarvval) felvitt növényi ornamensekkel díszített kerámia volt. A kora újkori, írókával díszített, feketével kontúrozott, vörös és zöld térkitöltésű ólom mázas edények alapszíne döntően sárgásfehér, ritkán barnásvörös (tég-laszín) vagy sötétbarna. Ez utóbbi esetben a kontúrozás fehérrel készült. A világos, illetve a sötét alapozás

27 Tomka Gábor szíves szóbeli közlése.

28 Tomka Gábor szíves szóbeli közlése.

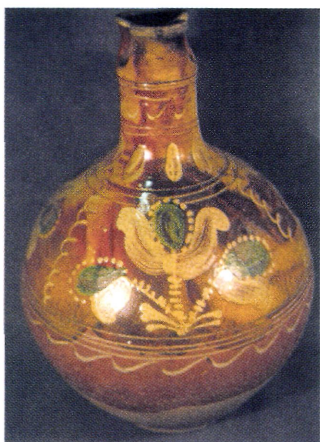
5. kép. Kétszínmázos tányér a diósgyőri várból, a 16. századból

Kulcsár Géza felvétele

6. kép. 17. századi korsó töredéke Putnokról (Itsz.: Gömöri Múzeum 91.11.1)

Kulcsár Géza felvétele

7. kép. Mezőcsáton gyűjtött korsó a 18. századból (Itsz.: NM 129636)

Vida Gabriella felvétele

ornamentikája eltérő: a sötétbarna alapú edényeken egészen kevés zöldet kivéve szinte csak fehér, többnyire rövid vonalakkal álló, nonfiguratív díszítés látható. Említésre méltó, hogy a sötét alapozású edények sokkal nagyobb hasonlóságot mutatnak Európa-szerte, mint a világos alapúak, különösen a habán és német termékekkel szembevetve a hasonlóság (STEPHAN 1986. 59., 71., 130., 141., 182. képek). A világos alapon feketével kontúrozott, vörössel és zölddel színezett, növényi ornamentekeket alkalmazó kerámiadíszítés is általános volt a kora újkorban Európa sok vidékén (Bern környéke, Hessen, Schleswig-Holstein, Észak-Hollandia, a Rajna alsó folyása, Dél-Lengyelország), ezeknél a sötét alapúaknál lényegesen nagyobbak a különbségek, egyedi, karakterisztikus, regionális kerámiastílus jellemzi őket.

A magyar területeket figyelembe véve a jelenlegi ismereteink szerint a Dél-Dunántúlt kivéve a volt hódoltságban, illetve annak peremvidékén alakult ki az az egységes stílusú kerámiadíszítés, amely ezen az országrésznyi területen nagyfokú ornamentális hasonlóságot mutat. Kerültek elő olyan 17–18. századi leletek Hódmezővásárhelyen, Törökszentmiklóson, Debrecenben, melyeket nyugodtan behelyezhetnénk a korabeli diósgyőri, egri, ónodi töredékek közé (LAJKÓ 2002. 309–311; KOVÁCS 1991; LÜRKÖ 1939. 159–164; P. SZALAY 1991. 233–239).

8. kép. Diósgyőri bokály rekonstrukciós rajza
a 17. századból (ltsz.: HOM 75.85.35)
Balázs Miklós Ernő illusztrációja

A díszítménynek alapvetően két kompozíciós rendje van: az egyik kisszámú (2–3) motívumot valamilyen geometriai elv – többnyire a központi szimmetria – alapján szerkesztve ismételt, mely motívumelemek egymással nem vagy nem szervesen kapcsolódnak össze: nincsenek száraz virágok, virágtövek, levelek. A peremet ívek vagy akantuszlevél alkotta ívsorok díszítik, melyeknek az érintkezését leggyakrabban hármassal bővítették. A talak öblében vagy egy nagy rozetta van, vagy az edényaljat valamilyen módon négy részre osztó motívum. A másik típusú díszítésen szárra fűzött, szerves növényi ornámen van, mely indulhat egy töből, vagy lehet spirális szárvezetésű is. Erre az írókás kerámiastílusra jellemző a vörös és zöld színek motívumon belüli váltogatása (Vida 1999. 16–34).

Ha a kompozíciós rend megjelenésében lehetett is időbeli sorrend, a használatban minden bizonnyal párhuzamosan élt a két elv alapján alkalmazott díszítés. A 18. század végétől kibontakozott népi fazekasságban tovább élt maga a technika és a színhasználat: Miskolcon körülbelül a 19. század első feléig, Mezőcsátán a 20. század első harmadáig, Tiszafüreden a 19. század végéig, és nem írókás, hanem karcolt keretezéssel, de egyértelműen ennek a stílusnak a hatásként Sárospatakon szintén a 19. század végéig.

Inventáriumok

A kora újkori edényhasználat legfontosabb írásos forrásai a vagyonszázeírások. A következőkben 77 inventárium feldolgozása következik, amelyek közül huszonegy darab 17. századi keltezésű, és a történelmi Magyarország északkeleti megyéiből származik. Ezek vagy várak, vagy nemesi kúriák, kastélyok inventáriumai, amelyek között részletes százeírás igen kevés akad. Többnyire az épületeket, a szobák bútorait, az ajtók-ablakok állapotát tartalmazzák. Azon esetekben azonban, ha inventálták a konyha berendezését is, kitértek az eszközök, edények anyagára és állapotára is.

29 Ezúton köszönöm meg Gyulai Évának, hogy nagyszámú levéltári jegyzetét a rendelkezésemre bocsátotta.

30 1762-ből kettő, 1763-ból három, 1674-ből kettő, 1766-ból három, 1768-ból három, 1772-ből három, 1773-ból kettő, 1779-ből négy darab, 1780-ból öt darab, 1783-ból három darab százeírás szerepel a vizsgálatban.

Az 54 darab 18. századi százeírás közül mindössze öt készült 1700 és 1750 között, 49 pedig a század második felében.²⁹ Ezek öt tokaji, egy gyöngyösi, egy sajószentpéteri, egy (hejő)csabai és egy szirmai kivételével miskolciak.³⁰ Ekkortól megszorodtak a polgárok lakásának, „kevés ingó és ingatlan jószágokskájokat” tartalmazó százeírások, melyek a legtöbb esetben nem teljesek. Gyakran csak a szobában lévő bútorokat, a tálasokon, fogasokon, illetve az al-

9. kép. Abaújszántón használt kanta a 18. századból, esetleg a 19. század elejéről (Itsz.: NM 67.61.1)
Vida Gabriella felvétele

máriumokban elhelyezett, többnyire egyúttal díszítő funkciót is ellátó és nem mindennapos használatra szánt reprezentatív edényeket inventálták. Ebben az esetben a konyháról egyáltalán nem is esik szó, legfeljebb csak az ott lévő bútorról és tüzelőberendezésről. De sokszor még akkor sem írtak össze mindent, amit találtak, ha egyébként konyhaeszköz is szerepel az összeírásban. Több esetben teljes konyhafelszerelésnek tűnik a leltár, felsorolva a fém- és faeszközöket is, csak éppen egyetlen fazék, egyetlen cserép sincs a konyhai listán. A 49 darab 18. századi összeírásból 32-ben semmiféle fazék vagy üst nincs, pedig többjükben feljegyezték a szobában cserépedényeket is. Mivel fazékféle nélkül nem képzelhető el háztartás a 18. század második felében, nyilvánvaló, hogy – valószínűleg az értéktelenségük miatt – nem írták össze a cserépedényeket. Az is előfordult, hogy nem részletezték őket, csupán az összesített áruk került bejegyzésre: „309 Píntz érő Cserép és üveg fele”.³¹

Természetesen egy-egy inventárium részletessége annak is függvénye, hogy mennyire voltak lelkiismeretesek az összeírók, például hogy feljegyezték-e az edény vagy eszköz anyagát. Éppen a 18. század második felére jellemző, hogy az edények összeírásakor a fazekak, tálak, korsók esetében nem jelzik az anyagot, például: „1 pintes korsó”,³² vagy „3 ittész, 9 meszelyes, 3 butykos”.³³ Az egész összeírást tekintve azonban a legtöbbször azt tapasztaljuk, hogy ugyanezen inventáriumokban a cserépén kívül minden más edénynél pontosan feljegyezték, hogy fából, ónból, kristályból, üvegből, vasból vagy rézből készültek-e. Feltételezhető, hogy némelyik edény mellett azért nem szerepel anyagnév, mert a 18. század második felében Borsodban a korsó vagy tál, vagy fazék alapértelmezésben cserépedényt jelentett. Ezt a feltételezést egyöntetűen alátámasztja az inventáriumok összességének tapasztalata is.

Esetleges, hogy mely összeírás maradt ránk, szinte mindegyik más-más társadalmi rétegről, eltérő vagyoni állapotúak vagyonáról nyújt tájékoztatást: a 17. századiak a várakban, uradalmakban lakókról és azok alkalmazottjairól, a 18. századiak mezővárosi nemesekről, iparosokról, közrendűekről. Árnyalt és pontos, minden társadalmi rétegre kiterjedő képet nem lehet még ezzel az egyébként nagyszámú összeírással sem adni. Nem véletlen, hogy a korszakot tárgyaló háromkötetnyi *Miskolc története* című várostörténet mikroképek bemutatásával, vagyis egy-egy konkrét vagyoni felmérés közzétételével vállalkozott a lakáskultúra, a tárgyi világ ismertetésére a vizsgált és rendelkezésre álló kétszáz végrendeletből (FARAGÓ [szerk.] 561–574), és nem átfogó elemzéssel. Egyedül a miskolci polgároknak a 18. század második felére vonatkozó edényhasználatáról lehet némileg részletesebben írni. Az inventáriumok segítségével inkább csak tendenciákat, folyamatokat lehet érzékeltetni, nem vesztve szem elől a forrás jellegéből, készítési céljaiból, fennmaradásából adódó esetlegességet.

31 BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 532.

32 1758, Miskolc, csizmadia (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 4. köt. 202–208).

33 1763, Miskolc, görög kereskedő (BAZ m. Lt. V. 2. főlíó, 16–22).

Főző-, sütőedények

Üst: Nyolc helyen említik, ebből egyszer nem jelölnek meg anyagot.³⁴ Két vasüstöt találtak felkötve a konyhában az Abaújvár megyei Sáca kastélyában 1670-ben (egy nagyobbat és egy kisebbet; *URBARIA ET CONSCRIPTIONES* 1979. 5. köt. 103–104), rézüstről írtak 1684-ben Kassáról (*URBARIA ET CONSCRIPTIONES* 1979. 55–60). A többi adat mind 1750 utáni, és rézüstre vonatkozik.

Vasfazék: Nyolc helyen említik a források, a legkésőbbi említése is csupán 1709-ből való, a 18. században nem szerepelnek a vizsgált inventáriumokban. Gazdag kassai, eperjesi polgárházakban, valamint várakban és udvarházakban írták össze őket, és egy-egy helyen rendszerint több (4–13) volt belőlük. Az egyik lábastul szerepel az összeírásban (1709),³⁵ ami felveti azt, hogy esetleg vaslábashoz hasonló lehetett.

A katonák dúlásától kárt szenvedett füleki nemesek közül szinte mindenki panaszkodott fel vasfazékkárt 1663-ban (ZÓLYOMI 1987. 493–505). Ez a füleki forrás azért is értékes, mert megvilágítja a vasfazékok készítmény technológiáját: hámorban kalapált edények voltak, és ezt a csekély, inkább töredékekben előkerült fémelet is alátámasztja. Az öntöttvas edények Északkelet-Magyarországon való széles körű használatát a 18. század utolsó harmadából csupán a Hegyalján lehet bizonyítani egy 18. századi, fémedényhasználatra vonatkozó kérdőívekre adott válaszokat tartalmazó forrás szerint (HECKENAST 1971). Abaújból az a válasz érkezett, hogy a helybeli kereskedők illet nem árulnak, a lakosság ugyanakkor ismeri ezt az áruajtát, de máshonnan szerzi be. Több jelentés is kifejti, hogy az emberek szegények, és nem tudják a drága fémedényeket megvásárolni. Az is kiderült ezekből a levelekből, hogy néhány nagyobb városban, például a csöppet sem szegény Komáromban a nemesi háztartásokban is cserépedényt tartottak. Azon tehát nincs mit csodálkoznunk, hogy a felvidéki gazdag városoknál jóval szegényebb mezővárosi lakosság nem tudta megfizetni a drága fémedényt, és a könnyen beszerezhető, olcsó, de nagyon jó minőségű, többnyire feltételezhetően gömöri cserépfazekat preferálta. A belül mázazott cserépedény ugyan törekeny és így kevésbé tartós, de nem lett benne az étel vasízű. Könnyebb mosogatni és tisztán tartani, mint a vasedényt.

Rézfazék: Négy 17. századi és négy 18. századi összeírásban szerepel, mindenhol egy-két, egyetlen helyen – a füzéri várban – tizenkét darabbal. A rézfazékoknak ez a kicsiny előfordulási száma meglepő, hiszen a felvidéki városok fémipara híres volt. A 17. századi említési helyekre jellemző, hogy majdnem ugyanazok, mint a vasfazékokéi: úgy tűnik, a vas- és a rézedények máshol sem zárták ki egymást.³⁶ Egyszer mint vízmelegítő rézfazekat jegyezték fel,³⁷ két összeírásban jelezték³⁸ az 1670-es évekből, hogy kályhába beépített, „becsínált” darabról van szó.³⁹

Cserépfazék: Huszonegy helyen szerepel az inventáriumokban, ebből nyolc a 17. századi, tizennyolc említés pedig a 18. század második feléből való. Mindenhol többet, leginkább hat–tíz cserépfazekat írtak össze. Két helyen találtak kiugró számban cserépfazekat: harminc-négy darabot egy miskolci varga padlásán,⁴⁰ illetve 1623-ban ötven darabot a homonnai várban, ahol ezek mellett tizenkét darab vasfazekat is feljegyezték a számtartó házában.⁴¹ A szádvari vár 1608-ban kelt inventáriumában az egyetlen, ahol mindhárom anyagból készült fazekat felsorolnak: hét különböző méretű vasfazekat, egy darab rézfazekat és nyolc darab „Föld fazekok”-at.⁴² Egy 1611-es ónodi várbeli összeírásban is „földből ctinált” fazekokról olvashatunk.⁴³ A fazekak

10. kép. Vörösbarna alapozású edény a diósgyőri várból, 17–18. század (Itsz.: HOM 81.22.2) Kulcsár Géza felvétele

34 Két darab, diósgyőri vár, 1629 (CZEG-LÉDY 1974. 97).

35 1709, Gyöngyös (NÉMETH 1991. 101).

36 1663-ban a füleki kárvalott nemesek is együtt panaszkodtak a veszteségükért: „tob vas, Réz és fa eszközeimet” (ZÓLYOMI 1987. 496).

37 1780, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 7. köt. 550).

38 1672, Bacsók, Zemplén megye (UeC. Fasc. 33/38., 5. köt. 1979. 10); és 1676, Eperjes, Sáros megye (UeC. 51/9. 5. köt. 34).

39 1672, Bacsók, Zemplén megye (UeC. 5. köt. 1979. 10).

40 1768, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 532).

41 1623, Homonna, Zemplén megye, Vár (MOL UeC. 6. fasc. 78/28).

42 1608, Szádvari vár, Torna megye (DÉTSKY 1969. 180–182).

43 1611, Ónod, vár (MOL UeC. 78/22).

11. kép. 17. századi tál rekonstrukciós rajza a diósgyőri várból (Itsz.: HOM 75.73.12)
Balázs Miklós Ernő illusztrációja

12. kép. 17. századi tál rekonstrukciós rajza az ónodi várból (Itsz.: HOM 87.1.1275)
Kozmáné Bányi Judit illusztrációja

tároló funkciójáról is képet kapunk az inventáriumokból: lekvárt, zsírt, vajat, faggyút, aszalt gyümölcsöt tartottak bennük, gyakran a padláson. A *parasztfazék* kifejezést egy 1672-es összeírásban már használták,⁴⁴ a *vászonfazék* megnevezés egy 1768-os miskolci listán szerepel először.⁴⁵

Az írásos források is azt igazolják, hogy a legnagyobb számban készített cserépedényfajta a fazék volt: a füzéri vár számtartójának már idézett feljegyzései szerint 1625–1626-ban egy év alatt hetvenkilenc fazekat vettek a vár és a hozzá tartozó majorság számára. A városok is nagy számban vásároltak fazekakat, különösen hadi mozgások idején, amikor a város feladata volt a nagy létszámú katonaság ellátása. 1678-ban például Miskolc többször kényszerült tábori konyha felállítására, amihez fazekakat kellett venni. Ez minden esetben cserépből készült edény volt.⁴⁶ A főúri esküvőkre pedig tömegével rendeltek fazekakat: Thurzó Imre és Nyáry Krisztina esküvőjére 1618-ban 750 darab fazekat és 120 darab lábas serpenyőt vásároltak (RADVÁNSZKY 1986. III: 29).

Tepsi: Huszonhárom helyen írtak fel tepsit, ebből négy helyen cserepet, négy összeírásban rézből valót, a többi inventált tepsi mind vasból készült. A legkorábbi egy 1742-es tokaji említés,⁴⁷ s ez az időpont összhangban van az eszközhasználat- és táplálkozástörténet-kutatóknak a tepsi megjelenésére vonatkozó megállapításaival (HOFFMANN 2001. 391). Kevésre volt szükség, legtöbb helyen 1–1 darabot jegyeztek fel. Az alapértelmezésű tepsiformán kívül kerek és „pecsenye alá való” tepsit és kolbászsütőt is feljegyeztek.

Fedők: Tizenöt helyen jegyezték fel az összeírók, három alkalommal rézből, ötször vasból és hétszer cserépből. Mindössze néhány darabot tartottak háztartásonként. Míg az átadások során minden rétegben, mindenhol kerültek felszínre cserépfedők darabjai, ha nem is nagy számban, addig a vizsgált inventáriumokban legelőször 1766-ban méltatták feljegyzésre. Formájukról, méretükről nem sokat tudunk, a régészeti leletek cserépfedőinek többsége kúp alakú, lapos gombbal a tetején. Közelebbi csak egy (hejő)csabai, 1794-es összeírásban olvasható, az is csupán annyi, hogy öt apró és két nagyobb fedőt találtak egy árendás molnár ingóságai között.⁴⁸

Lábas, serpenyő, lábasserpenyő: sem a népi használatban, sem a szakterminológiában nem kristályosodott ki az azonos edénytípushoz ragasztott különböző kiegészítő részekről elnevezett (fül, fülek, nyél, láb) variánsok állandó neve. Egyáltalán nem követhető, hogy melyik elnevezés mikor takar lábatlan nyeles, lábas füles, lábas nyeles, esetleg lábatlan füles formát. Ezért nem lehetséges, csak egy csoportban vizsgálni őket.

Vaslábas, vasserpenyő: Huszonegy inventáriumban, tehát körülbelül minden harmadik összeírásban van adat róluk. Két (1664. és 1698. évi) gyöngyösi említésen kívül nem szerepelnek több 17. századi összeírásban, sőt, az egyébként bármiféle általánosításhoz elégtelen számú, 18. század első feléből származók közül is csak egyben, az 1709-es, szintén gyöngyösiben említik őket.⁴⁹ Ez azért különös, mert – néhol csak töredékekben ugyan, de – több várasatásnál kerültek elő darabjaik, a 17. században általánosan elterjedt edénytípusnak kellett lennie,

44 1672, Szinyér, Zemplén megye (MOL UeC. 64/17. 5. köt. 1979. 154–157).

45 1768, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 532).

46 Miskolc város régi számadáskönyvei (közreadja NYIRY 1927. 81–84).

47 1742, Tokaj (BENCsik 1993).

48 1794, Csaba (MOL E 687. Diósgyőrtokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi ügyészség, Pere és ügyek iratai 19. cs.).

49 NÉMETH 1991. 1664-es 48. lap, 1689-es 87. lap, 1709-es 101. lap.

különben nem limitálták volna 1706-ban mint cigánykovácstermeket. Legtöbb háztartásban kettő (kicsi-nagy) volt belőlük, esetleg három. Azt pedig, hogy az egyik 1779-es miskolci háztartásban összeírt öt darab kétlábú vasserpenyő milyen lehetett, csak találgatni lehet.

Rézserpenyő, rézlábas: kevesebb helyen, de egyenletesebb eloszlásban szerepelnek a forrásokban, mint a vasserpenyők. Mindössze három 17. századi és négy 1750 utáni listán bukkantak fel. Legkorábbi említésük 1623-ból, egy szinnai (Zemplén megye) kúriából való. A kevés adatból is viszonylag gazdagabb formavariáció tűnik ki: egy nemes csizmadia 1762-ben összeírt háztartásában, Miskolcon négy különböző méretűt találtak, 1781-ben füles változatát, egy sajozsentspéteri molnár konyhájában 1789-ben pedig több, csokoládénak való nyeles változatát jegyezték fel.⁵⁰

Cseréplábas: A vizsgált inventáriumok közül a legkorábbi, megnevezetten cserépből készült serpenyőt 1623-ban a homonnai várban írták össze.⁵¹ Ezenkívül egyetlen 17. századi darabról szólnak a források 1629-ben, a diósgyőri várban.⁵² A tizenkét 18. századi említés szerint néhány darabot tartottak belőlük háztartásonként, többféle méretben.

Formájukról, díszítésükről nem sokat tudunk, csak amennyit a várakban és a miskolci városközpontban végzett leletmentő ásatáson talált darabok elárulnak. Ezek szerint a 17. század vége felé történt egy formaváltás. A korábbra datálható darabok többnyire kerekdedebb aljúak, és fanyéllal kiegészítendő fogóval készültek. A 18. századiak (ezt a miskolci városközpontban és a 18. században is folyamatosan lakott egri várban előkerült leletek révén tudjuk) cserép, végén összeszűkülő nyelűek, szélesebb aljúak, a későbbi gömöri serpenyőformára emlékeztetnek.⁵³

A néprajzi tárggyűjtések megindulásakor a vizsgált megyékben már csak gömöri készítésű lábasokat találtak, a néprajzi gyűjteményekben csak ilyenek vannak. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a fazekakhoz hasonlóan például a miskolci fazekasok is készítettek serpenyőket, ennek a céh szerencsésen megmaradt iratanyagában több helyen nyoma van. Ennél az edénytípusnál tudható, hogy a 19. század közepére a gömöri fazekasok átvették a piacot, mert az 1847-es módosításkor már nem szerepel a miskolci fazekascéhbe belépni kívánó mesterjelölt remeklendő darabjai között.⁵⁴

Folyadéktároló és ivóedények

Rézkanna: Egy helyen van adat róla, az 1623-as szinnai kúria összeírásában, minden más megjegyzés nélkül.⁵⁵

Ónkanna: Két darabot írtak össze 1672-ben Szomotoron (Zemplén megye), egy szegényes kúriában.⁵⁶ Még egy említése van, 1743-ban egy miskolci nemes házában.⁵⁷ Semmi nem tudható róluk.

Ónkorsó: Egy „Barát czin ittész korszó” került leltárba 1766-ban egy református nemes házában.⁵⁸

Ónpalack: Hat darab volt belőle egy baktai (Abaúj vármegye) nemes házában 1609-ben,⁵⁹ négy pedig a füzéri vár 1670-es inventáriumában található.⁶⁰ A 18. századi miskolci összeírásokban 1743-ban van nyoma egy nemes házában.⁶¹

Óncsésze: Egyetlen 17. századi említése van a vizsgált leltárakban, hat darabot találtak egy pincetokban 1670-ben, a füzéri várban.⁶² Három helyen bukkann ugyanakkor fel óncsésze száz évvel később, kétszer 1774-ből és egyszer 1780-ban.⁶³

Cserépkancsó: Egy 1794-es csabai árendás molnár háztartásában találtak tíz darabot.

Cserépkorsó: Harmincöt inventáriumban, vagyis az összeírások mintegy felében fordul elő, ebből nyolcszor a 17. századból. Amint a régészeti leletekből és a limitációkból is tudható, többféle méretben és több formában készítették őket.

A korsó szó minden bizonnyal jelentésmódosuláson ment át, jelentése szűkülhetett az idők folyamán. Úgy tűnik, hogy a kancsó-, a kanta-, sőt a bokályformát is korsónak nevezték a későbbi népi, illetve a mai értelmű korsóformákon kívül. Nem értelmezhetjük egyébként a diósgyőri várban 1629-ben listázott vajaskorsót, melyből a szűkebb jelentéstartalmú korsó esetében legfeljebb

50 1762, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a, 4. köt. 675–682.); 1781, Miskolc (BAZ m. Lt. 1501/b. V. Nr. 272. 2. főlíó); 1789, Sajózsentspéter (MOL E. 687. Diósgyőr-tokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi ügyészség, Iratok, 1792. 4. cs.).

51 1623, Homonna, vár (MOL UeC, fasc. 78/28).

52 1629, Diósgyőr, vár (közreadta CZEGLÉDY 1974. 91–99).

53 KOMÁROMY 1957b. 83. oldalon lévő kép.

54 HOM HTD: 79.4.1.1. Protocollum 166.

55 1623, Szinna, Zemplén megye (MOL UeC, Fasc:78/28).

56 1672, Szomotor, Zemplén megye (MOL UeC, Fasc: 53/38. 5. köt. 1979. 61).

57 1743, Miskolc (MOL E: 687. Diósgyőr-tokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi ügyészség, Levelek, 28. cs.).

58 1766, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 351).

59 1609, Bakta, Abaúj vármegye (RADVÁNSZKY 1879. II:136–137).

csak olvasztott állapotában nyerhető ki a benne tárolt anyag (CZEGLÉDY 1974. 91–99). Minden bizonytalansággal *kanna- vagy kanta*formáról lenne szó, mely alig két esetben bukkan fel az összeírásokban: 1609-ben és 1783-ban, noha a forma a régészeti leletek alapján ennél gyakoribb előfordulást mutat.⁶⁴

Pepik Márton szücsmester háztartásában pedig 1762-ben „2 korsó czin fedeles” tétel is szerepel, melyen valószínűleg egy torkosabb, szélesebb nyakú, hasas fajanszbokályt kell érteni.⁶⁵ Nem lehetetlen, hogy a korsó szó tágabb értelemben való használatának késői, máig élő emléke, hogy a magyar nyelvben a sör mértékegysége a korsó, noha egyáltalán nem korsó alakja van a hagyományos sörös ivóedénynek, hanem éppen a német eredetű kupaforma vagy a leírt egyfüles kancsóféle. Apor Péter egyértelműen sörösedénynek írta le a bokályt,⁶⁶ és Rimaszombat főterén is előkerült olyan bokály, melynek a talpára írott szöveg ugyanerről tudósít (B. Kovács 2001. 25). B. Kovács István idézett munkájában például több helyen bokálykorsónak nevezi a bokály formájú edényt, de nem magyarázza meg, hogy miért. Ha viszont azt feltételezzük, hogy ezeket a formákat a 17–18. században akár korsónak is nevezhették, mindjárt megmagyarázható, hogy miért ritka a kancsó, bokály, kanta megnevezés ebben a forrástípusban, amikor a régészeti leletekben mindenhol jelen vannak, mégpedig gazdag formavariációban.

A zöld mázas butykoskorsó olyan alaptípusa volt a 17–18. századi edényeknek, mint a kályhák között a zöld mázas fajta. A 18. század utolsó harmadából több rátétes díszű, vízszintes abronccsal megerősített, nagyméretű zöld butykos maradt ránk. Gyakori a vizeskorsó megnevezés, mely mázatlan vagy csak a nyakon és a szájon mázazott típus lehetett. Ezekhez hasonlók a 20. század elején is készítették a gömöri fazekasok. Két inventárium is említ feketé, vagyis redukciós égetéssel készített korsót, mely hasonló lehetett a 19. század végéig az alföldi és a dél-borsodi Mezőségen is készített úgynevezett fekete kerámia vizeskorsóhoz. Az inventáriumokban felbukkanó nevek, mértékek és formák teljes összhangot mutatnak a korsókról a limitációk és a régészeti leletek révén kialakult képpel.

Készítési helyet csak a rimaszombatiak esetében jelölték meg az inventáriumokban szereplő cserépkorsók közül, mégpedig 1664-ben egy módosabb gyöngyösi portán, majd egy évszázaddal később, 1768-ban egy szegényebb miskolci kőbányásznál.⁶⁷ Zólyomi József a füleki nemesek és parasztok 1663-as kárvalomásai alapján a parasztok és nemesek lakáskultúrájában mutatkozó nagyon csekély különbségek közt sorolta fel, hogy a parasztoknál akkor még nincs rimaszombati írókás edény (ZÓLYOMI 1987. 495). A régészeti leletek alapján a kora újkori rimaszombati céhes fazekasok termékeinek stílusa teljességgel megegyezett a már ismertetett, a régióban általános, írókázott, növényi ornamentikát alkalmazó fazekassággal (B. Kovács 2001. 28. ábra, XII. és XIII. színes kép). Úgy is panaszolták be: „Sok szép Rimaszombati Iratos Tálakkal, korsokkal, újkeresztén korsókkal, s Egyéb vas Eszközökkel, konyhához valókkal rakva volt egy öreg szekrény azt is dissipálták abbali károm fl. 15.” (ZÓLYOMI 1987. 498.)

Míg az ón- és a cserépedényeknek állandósult edényformáik, ennek megfelelően viszonylag következetesen állandósult elnevezéseik vannak, addig a későbbi, nagy formavariációban megjelent üveg-, kristály- és habán edények különböző típusainak névhasználatja enyhén szólva nem következetes. Jellemzően nem lehet forma szerint különválasztani például az üvegnek nevezett edényt az üvegből készült palackoktól. Mindkét név megjelenik a forrásokban, de nem lehet érzékelni a két elnevezés mögötti esetleges formai különbséget. Nyilván küzdöttek ezzel maguk a leltározók is, hiszen nem lehet véletlen, hogy éppen ezeket az edényeket részletezik leginkább, noha még így sem egyértelmű minden esetben, milyen edényre kell gondolnunk.

Üvegkorsó: 1774-ben, 1783-ban és 1794-ben jegyezték fel egy-három darabot háztartásonként.⁶⁸

Üvegserleg: Egy darab volt 1670-ben az Abaújtörvényi megyei Sácán egy kúriában,⁶⁹ kettő pedig Bacsón, 1672-ben.⁷⁰ Később nem fordult elő a vizsgált leltárakban.

Üveg pohár: Öt 17. századi és tíz 1750 utáni adat van üveg pohárról. Akadt köztük metszett, talpas, ara-

60 1670, Füzér (SIMON 2000. 239).

61 1743, Miskolc (MOL E: 687. Diósgyőrtokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi ügyészség, Levelek, 28. cs.).

62 1670, Füzér (SIMON 2000. 239).

63 1774, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 6. köt. 105–112.); 1774, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/b. V. 1429.); és 1780, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 7. köt. 550).

64 1609, Bakta (Abaúj vármegye) udvarház (RADVÁNSZKY 1879. II:179).

65 *762. Miskolc (HOM HTD: 67.317.1).

66 „Ittak ugyan, de igen ritkán bokályokból is, kivált sert.” (APOR 1987. 20.)

67 NÉMETH 1991. 48; valamint 1768, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 62).

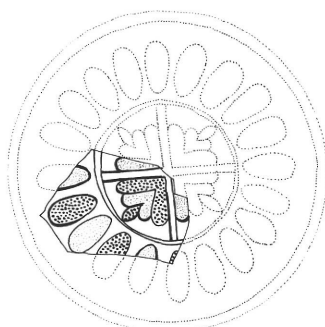
68 1774, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 6. köt. 105–112); 1783, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 9. köt. 182–188); 1794, Csaba (MOL E: 687. Diósgyőrtokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi ügyészség, Iratok, 19. cs.).

69 1670, Sácsa, Abaúj vármegye (MOL UeC. fasc. 53/431. 5. köt. 1979. 103–104).

70 1672, Bacsó, Zemplén megye (MOL UeC. fasc. 53/38. 5. köt. 1979. 10).

13. kép. Vörös alapú diósgyőri tál a 17–18. századból
(ltsz.: HOM 53.688.105)
Balázs Miklós Ernő illusztrációja

14. kép. Diósgyőri félkész tányér a 17. századból
(ltsz.: HOM 75.76.19)
Balázs Miklós Ernő illusztrációja

nyozott. 1793-ban egy fazekascéhtag halálakor két fehér, öt aranyszélű, három sima üvegpo-
harat leltároztak a házában.⁷¹

Üveg, üvegpalack: Összesen huszonhétszer bukkannak fel a vizsgált inventáriumokban, ezek kö-
zül nyolc származik a 17. századból. A 17. századi példányokról annyit lehet tudni, hogy volt köz-
tük nyakas, festett, „kotyosos”, víztartó, az 1750 utániak között volt zöld üvegbutykos, pálinkás, la-
pos, kerek, iccés, meszelyes, apró, metszett, zöld, fehér.

Három összeírás olyan háztartás leltára, amelyben sokféle üvegtárgy szerepel ön, habán edé-
nyek mellett. Különösen az 1683-as eperjesi és az 1684-es kassai gazdag polgárháztartás érdekes,
mert nagyon sokféle formájú, sokféle funkciójú és gazdag díszítésű (több aranyozott van köztük)
üvegedény-kollekciót mutattak be. Az 1780-as tokaji összeírás mintegy 13 különböző üvegedényt
tartalmaz, de ezek között egyetlen készlet sincs.⁷²

Butélia, butella: A butélia szó egyetlen helyen szerepel: hat fehér üvegből készült példányt
írtak össze 1770-ben egy fűszerkereskedő hátrahagyott holmija között.⁷³ A többi hat helyen
a butella nevet használták. Egyetlen kivétellel üvegből készült edényt értettek rajta, de 1780-
ban feljegyezték három ónbutellát is.⁷⁴ Többnyire zöld színűek voltak, és egy darabot tartot-
tak belőle háztartásonként.

Kupa: Nyolc inventáriumban volt nyoma. A négy 17. századi említés esetében egy-egy háztar-
tásban két-három is volt belőlük, ezek vízhordó, illetve
„bor tőtő” fakupák voltak.⁷⁵ A négy miskolci, 1750 utáni
emlétsnél minden esetben egy-egy példányt jegyeztek
fel, megjegyzés nélkül.

Kulacs: A ritkán előforduló edénytípusok közé tarto-
zik: 1766-ban és 1794-ben anyagnév megjelölése nélkül
szerepel, másik két esetben (1766 és 1772, Miskolc) fá-
ból készült darabokról van szó. A korábbi forrásokban
nem merül fel sehol a kulacs szó. Úgy a limitációkban,
mint az inventáriumokban és más korabeli feljegyzé-
sekben (Miskolc város számadáskönyve) csobolyókról
van szó, ha úti folyadéktárolót említenek.⁷⁶

Fapohár: Valószínűleg esztergályozással készültek
lehettek. 1672-ben a Zemplén megyei Bacsón négy da-
rabot írtak össze, 1683-ban egy igen gazdagon felszerelt
házban szintén négy darab, de aranyozott fapoharat
lajstromoztak.⁷⁷ Az egyetlen 18. századi adat 1780-ból,
Tokajból való (BENCSIK 1993. 65–68).

Fabögre: Az egyetlen említése 1783-ból, Miskolcra
származik. Sem formájáról, sem használatáról nem tud-
unk részletesebbet, mint ahogy azt sem, hogy miben kü-
lönbözött a fapoharaktól.

71 HOM NA: 1660.

72 1683, Eperjes, Sáros megye (MOL UeC.
5. köt. 1979. 36–37); 1684, Kassa (MOL UeC.
1979. 5. köt. 55–60); és 1780, Tokaj (BENCSIK
1993. 62).

73 1770, Miskolc (MOL E: 687. Diósgyőr-
tokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi
ügyészség, 17. cs., Perek és ügyek iratai).

74 1780, Miskolc (MOL E: 687. Diósgyőr-
tokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi
ügyészség, Iratok, 1788).

75 1629, Diósgyőr, vár (közreadta
CZEGLEDY 1974. 91–99); 1623, Szinna,
Zemplén megye (MOL UeC. fasc. 78/280).

76 A számadáskönyv tanúsága szerint a
17. század utolsó harmadában az útrakelők
csobolyókból vitték maguknak az útra való
bort (közreadja NYIRY 1927. II:2–3,
108–118).

77 1672, Bacsókó (URBARIA ET CONSCRIP-
TIONES 1979. 10); 1683, Eperjes (URBARIA ET
CONSCRIPTIONES 1979. 36–37).

Kevés adat van a fa ivóedényekről, a számuk valószínűleg nagyobb lehetett, mint ami kitűnik az összeírásokból. A füzéri vár igen kevés ivóedénye kapcsán Simon Zoltán úgy vélekedik, hogy mivel kerámia ivópoharat nem sokat találtak az ásatásnál, feltehetően az esztergált fapoharak, -kupák használata lehetett általános. Nem egészen érthető, hogy miért nem gondol a kiskancsókra, kiscsészék alakú bögrékre mint ivóedényekre.

Tálasedények

Réztál: Két helyen olvashatunk róla: tizenhatot írtak össze a füzéri várban 1640 körül, és egy darabot 1689-ben, Gyöngyösön.⁷⁸ Sem formájukról, sem méretükről vagy esetleges díszítésükről nincs információ.

Réztányér: 1786-ban a Pilita-hagyatékban írták össze azzal a megjegyzéssel, hogy „útra való”.⁷⁹ Constantin Pilita a leggazdagabb görög kereskedőcsaládok egyikének tagja volt Miskolcon, valószínűleg a saját úti evőtányérjáról van szó.

Fatál: Mindössze nyolc helyen találhatunk az összeírásokban fatálat. Negyvenötöt a homonnai várban és hatot ugyanott a csűröskertben 1623-ban, tizenkét darab volt 1629-ben a diósgyőri várban, hat pedig egy módosabb gyöngyösi háztartásban, 1664-ben.⁸⁰ Négy-hat darab fordul elő az 1709–1769 közt született négy összeírásban, és aztán 1794-ben jegyezték fel ismét fatálat (Hejő)Csabán. Egyre kisebb számban és sokkal ritkábban fordult elő a 18. században, mint a fatányérok. A források nem tartalmazznak semmilyen leíró adatot róluk.

Fatányérok: Harminchárom esetben fordul elő az összeírásokban, és ebből az edénytípusból volt a legtöbb darab az északkelet-magyarországi háztartásokban a 17–18. században. A 17. századi várösszeírásokban néha egészen magas darabszámmal is találkozhatunk: a füzéri vár 1654-es inventáriumában a sáfárházban egyéb ingóságok közt volt található „Bikfa tanyer közel három szazigy”, és ez nem a vár összes fatányérja volt, mert ugyanebben az összeírásban egy fapadlások házában lévő egyik hosszú ládában tároltak még: „Bikfa tanyer benne [egy szó olvashatatlan] az vagi szegletes tanyer” (SIMON 2000. 237) darabszám nélkül. Hasonlóan szám nélküli a fatányérok felsorolása a körülbelül tizenöt évvel korábban, ugyanott készült keltezetlen leltárban, amelyből megtudhatjuk, hogy kerek, illetve négyszögletes volt a formájuk: „Kerek bik fa tanir – Négy szegeő bik fa tanir” (SIMON 2000. 236). A 16–17. századi étkezést ábrázoló életképeken sok hasonlót találni, de a kassai dóm oltárképein is látható olyan terített asztal, melyen négyszögletes, lapos deszkadarab fekszik az étkezők előtt.

Csöppet sem lehet csodálkozni azon, hogy a homonnai várban 1623-ban nyolcvanegy darabot leltároztak, az viszont már némileg meglepő, hogy egy kassai, fémedényekkel, nagyszámú üveg, fajansz és kristály díszedénnyel felszerelt polgárházban 1684-ben milyen sok – negyvenhat – fatányért is tartottak.⁸¹ A 18. századi összeírások szerint többnyire tíz és harminc között mozgott háztartásonként a fatányérok száma, de még 1789-ben is akadt, akinél saját bevallása szerint ötvenhat darab volt.⁸² Talán e polgári ház összeírása példázza legszemléletesebben, hogy a fatányér használata nem korlátozódott a szegényekre, a hétköznapi étkezéseket a vagyonosabbak is fátányérból fogyaszthatták el. Hasonlóról tudósít Apor Péter a 17. század végére, a 18. század elejére visszaemlékezve.⁸³ Ugyanerre a megállapításra jutott Jakó Zsigmond a kolozsvári, Demkó Kálmán pedig a lőcsei háztartások vizsgálatakor (JAKÓ 1957. 360–393; DEMKÓ 1882).

Feltételezhetően a napi étkezésben részt vevők számának, valamint a fatányérok állapotának függvénye lehetett, hogy mennyit tároltak belőlük. Egy nem gazdag miskolci varga 1768-as háztartásában huszonnyolc darabot leltároztak, de megjegyezték, hogy köztük tizenkettő hasadt, csak tizenhat jó.⁸⁴ A 18. század utolsó két évtizedének összeírásai arról tanúskodnak, hogy a tönkrement fatányérokat valószínűleg már nem pótolták újjal, és elkezdtek kikopni a háztartásokból, egyre kevesebbet írtak össze, több helyen a számuk már nem érte el a tízet.

A formáikról – nem maradva fenn a vizsgált területen – csak a kassai oltárképek ábrázolásai és a nem túl távoli márianosztrai valamikori kolostor kútletele alapján lehet valamit tudni. A késő középkori esztergált fa-

78 Füzér, vár (SIMON 2000. 236; NÉMETH 1991. 87).

79 BAZ m. Lt. IV. 1501/b. V. Nr. 550.

80 1623, Homonna, Zemplén megye (MOL UeC fasc. 78/28); 1629, Diósgyőr, vár (CZEGLÉDY 1974. 91–99); 1664, Gyöngyös (NÉMETH 1991. 48).

81 1684, Kassa (BOBROVSZKY – PINTÉR [szerk.] 1979. 55–60).

82 1789, Miskolc (MOL E687. Diósgyőrtokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi ügyészség, Perek és ügyek iratai, 28. cs.).

83 „Az óntányér igen ritka volt, mindinkább fatányérból ettenek.” (APOR 1987. 16.)

84 BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 532.

15. kép. Spirál szárvezetésű tál a diósgyőri várból a 17–18. századból (ltsz.: HOM 63.1.26)

Kulcsár Géza felvétele

16. kép. Mezőmunkán földmunka során előkerült madaras tál a 17–18. századból (ltsz.: NM 97.47.9)

Roboz László felvétele

tányérok között volt lapos és mélyebb, tálka formájú egyaránt (MIKLÓS 1997. 50. tábla). Az írásos adatokban jelölt négyszögletes fatányérok az ábrázolások alapján egyszerű falapok, deszkadarabok lehettek, melyeken nyilvánvalóan a nem folyékony ételt (például kenyeret és húst) ettek. Az áruk mindig a legolcsóbb volt az asztali edények között.

Cseréptányérok: Általánossá viszonylag későn vált a cseréptányér használata, mert az első ilyen módon való összeírása 1768-ból való, és mindössze hét helyen bukkan fel a forrásokban a század végéig, öt-tíz darabos mennyiségben. Formájukról és díszítésükről a források csak egy helyen árulnak el valamit, jellemzően azért, mert nem tipikus példány. Öt jellemzés nélküli cseréptányér mellett egy hatodikról megjegyezték, hogy az sárga. Ha a listázók nem tévedtek, és nem egy sárga ónmázás habán tányért írtak össze a cserepek között – ami nem valószínű –, akkor ez az első írásos említése a 18. század végére, 19. század elejére jellemző színtelen ólomáz alatt használt sárga szín használatának, mely nyomon követhető Borsod megye 1813-as limitációjában⁸⁵ éppúgy, mint több mezőcsáti, illetve borsodi lelőhelyű bokályon.⁸⁶

Cseréptálak: Huszonkilenc helyen említik őket, négyszer a 17. századi és huszonötöszer a 18. századi lajstromokban. Meglepően késői az első feljegyzés, 1670-ből való a legkorábbi cseréptál a vizsgált leltárakban. Találni ugyan néhány szőlőben felírt példányt belőlük, de ez inkább kivétel, a legtöbb helyen hat-tizenöt között mozog a számuk. Egyetlenegyszer jegyezték fel a származási helyet is, két pataki tála volt Pepik Márton szűcsmesternek 1762-ben.⁸⁷

A származási helynél valamivel többet tudhattunk meg a formákról, illetve a díszítésről a bőbeszédűnek nem mondható listák alapján. A forrásokból csak annyi tudható meg, hogy készült nagy zöld, füles, lapos formában, 1780-ban Tokajban pedig egy háztartásban csipkés, paraszt- és – külön megnevezve – cseréptálat írtak össze (BENCsik 1993. 62). Ez utóbbi összeírásnál sem egyértelmű, hogy miben különbözhetett ugyanabban a háztartásban a paraszttálnak és a cseréptálnak nevezett edény.

Óntányér: Két említése van a 17. századból, és tizenegyszer listázták a 18. századi összeírásokban. 1609-ben tizenegy darabot jegyezték fel egy baktai (Abaujvár megye) nemesi udvarházban,⁸⁸ és hármat a füzéri várban, 1670-ben (SIMON 2000. 239). Miskolci adatok 1729-től vannak, és még a nem túl gazdagoknál is meglepően nagy számban szerepelnek. Öt helyen volt húsznál több óntányér, és egy nemes tulajdonában, 1743-ban jegyezték fel a legtöbbet belőlük, ötvenegy darabbal.⁸⁹ Minden esetben a szobában jegyezték

⁸⁵ BAZ m. Lt. IV. 1501/e. 4093/1813.

⁸⁶ Bokály Szendrőladról, 1786-ból (ltsz.: HOM 53.1433.1) és bokály Miskolcra, é. n. (ltsz.: HOM 73.29.1).

⁸⁷ 1762, Miskolc (HOM HTD: 67.317.1).

⁸⁸ 1609, Bakta (RADVÁNSZKY 1879. II:136–137).

⁸⁹ 1743, Miskolc (OL E. 687. Diósgyőrtokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi ügyészség, 28. cs., levelek).

fel őket, díszítő és reprezentációs funkciót is elláttak. Sehol nem részletezték, írták le őket.

Óntalak: A 17. századi inventáriumokat figyelembe véve ez az edénytípus fordul elő a legtöbb helyen, bizonyítékaul annak, hogy a 17. században az ónedények a nemeselek körében általánosan elterjedtek voltak. Ugyanaz mondható el róluk, mint az óntányérokrol: mindenhol több darabot írtak össze belőlük, mindig a szobákban, tehát reprezentatív, dekorációs funkciót is hordoztak. Hogy étkezésre használták-e, mely réteg és mikortól, arról természetesen a vizsgált forrástípus nem nyújt információt.

Üvegtányér: 1672-ben, Bacskón írtak össze öt darab gyümölcsös üvegtányért.⁹⁰ Ez az egyetlen, a forrásokban előforduló üveg tálasedény.

Az óntalak az óntányérokhoz képest a 18. században feltűnően kis számban szerepelnek a leltárakban: nem ritka, hogy egyetlenegy írtak össze. Jellemző, hogy pár szabályt erősítő kivételtől eltekintve ugyanazok az előfordulási helyeik, mint az óntányérokéi. Több helyen jelezték az összeírók, hogy levesestálról van szó. Mivel igazán és egyértelműen szegény háztartás leírása nincs az inventáriumok között, valamint a források egy részénél nem nagyon derül ki a hagyatékozó pontos társadalmi helyzete, nehéz pontosan meghatározni, hogy milyen vagyonú vagy társadalmi rangú személyek lakásában írtak össze ónedényt. Azt azonban ki lehet jelenteni, hogy nemcsak a kifejezetten vagyonosak, hanem a kevésbé tehetősek is birtokoltak néhány darabot belőlük.

Kisebb cserépedények

Szilke: mindössze háromszor fordul elő a név, szélke formában. A vizsgált inventáriumokban legkorábbi említése 1768-ból való. Az edények formájáról, díszéről semmit sem árulnak el a források.

Cserépcsésze: Hat olyan adat van, ami cserépcsésze, vagy az lehet. A legkorábbi 1772-ből való.⁹¹ Háromszor írtak össze sárga csészét, egyik helyen mindjárt tizenkettőt, ami az első adat valamiféle készletre, garnitúrára. Kérdés azonban, hogy antimonsárga fajansztermékről vagy a 18. század felé az ólomházas edényeken is megjelenő sárga alapszínezésről van-e szó. Ezek a kis edénykéik jelzik a 18. század végén az edénykollekció bővülését, a gyári termékek vagy az azokat utánzó fazekastermékek általános használatát, a polgári ízlés és tárgypopuláció térnyerését a mezővárosi lakosság körében.

Csupor: Az első említése mindjárt kilenc tejes és egy fületlen közelebbi meghatározással 1783-ból, Miskolcraól való.⁹²

Habán és kristályedények

Habán tál: Két 17. századi és öt 18. századi említése van a forrásokban. Tizenhét darab „Mázos Tál Keresztin Forma” habán tálalt regisztráltak a Zemplén megyei Bacskón 1672-ben, és többet 1684-ben egy kassai, igen jó módú polgárházban.⁹³

A 18. század második feléből három tokaji inventáriumban bukkant fel mint győri tál, és ugyanilyen elnevezéssel Pepik Márton miskolci szűcsmester 1762-es hagyatékában.⁹⁴ 1782-ben kelt egy eladósodott miskolci polgár vagyonának összeírása, ebben említeneek egy „Tarka fejír Táll”-at, ami talán habán edény volt, de lehetett fehér engobe-alapon ólomházas is.⁹⁵

Habán tányér: Egy adat van, 1780-ban egy darabot írtak össze Tokajban.⁹⁶

Habán csésze: Kétszer írtak össze, két jó módú polgári háztartásban, Kassán és Eperjesen. Az utóbbi helyen mindjárt negyven darab volt belőle.⁹⁷

Habán korsó: Az egyetlen 17. századi említés 1672-ből, a Zemplén megyei, már többször idézett bacskói kúriából való. A 18. század második feléből csupán három helyen bizonyos, hogy habán edényt lajstromoztak. 1762-ben Pepik Márton szűcsmester-nél Miskolcon hét darab új keresztény korsót, szintén hét darab „apró Csempe Korsó” volt 1773-ban egy

90 1672, Bacskó, Zemplén megye (MOL UeC. fasc. 53/38).

91 1772, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 6. köt. 419–423).

92 1783, Miskolc, BAZ m. Lt. 1501/a. 9. köt. 182–188.

93 1672, Bacskó (MOL UeC. fasc. 53/38. 1799. 5. köt. 10.; és 1684, Kassa (MOL UeC. 5. köt. 1979. 55–60).

94 1779, Tokaj (BENCSEK 1993. 60–61); 1780, Tokaj (BENCSEK 1993. 63); 1780, Tokaj (BENCSEK 1993. 65–68); és 1762, Miskolc (HOM HTD: 67.317.1).

95 1782, Miskolc (BAZ m. Lt. 1501/b. V. Nr. 182).

96 1780, Tokaj (BENCSEK 1993. 62).

97 1683, Eperjes, Sáros megye (MOL UeC. 1979. 5. köt. 36–37.; és 1684, Kassa (BOBROVSKY-PINTÉR [szerk.] 1979. 55–60).

másik háztartásban, öt győri korsó pedig 1780-ban Tokajban.⁹⁸ Van öt olyan Miskolcon listázott, a 18. század második felében összeírt edény, melyről a leírás alapján („Csorba Kék Korsó”, „tarka butykos”, „tarka korsó”, „sárga tarka korsó”) elképzelhető akár a habán eredet, de még az 1786-ban feljegyzett két-két „czin fedeles” példányról sem bizonyítható, hogy habánok készítették.

Kristálykorsó: A negyvenkét miskolci összeírásból tizenhatban szerepel. Mindössze két szegény háztartásban találtak egyet a lajstromozók, a többiben általánosnak a négy-tíz darabos előfordulás nevezhető. Egyetlen helyen volt sokkal több, ott huszonhat darab díszítette a szobát belőlük.⁹⁹ Formájukról, díszítésükről elég részletes képet kaphatunk: „jőféle mázú kristály korsó, hasonló butykos”, „jőféle Kristály”, „alábbvaló Kristály”, „Őnba foglalt Kristály Korso”, „füles üveg Kristály”, „őnfedele, hasábos” jelzőkkel illették őket. A forrásokban 1758-ban bukkannak fel először, és 1783-as a legutolsó említés.

Kristálycsésze: Mindössze három helyen említenek egy-három kristálycsészt minden megjegyzés, részletezés nélkül.

Kristálytál: Tizenegy helyen leltározták őket, az 1762 és 1790 közötti közel három évtizedből. Egyetlen házban volt mindössze kettő, a többi helyen legalább hat. Többnyire nyolc-tíz darab díszítette a szobákat, de nem kivételes ritkaság a tizenhat-tizennyolc sem belőlük. A szobában elfoglalt helyük is ismert: „Fogason lévő kristály Tálak és más félek”.

Egyetlen összeírásban találtunk utalást virágcserepre: egy eperjesi gazdag polgárházban volt 1683-ban többek közt „virágoknak való lyukas tál”, találtak ott még „7 edényben Jezményt”, valamint huszonnégy „Cseréb virágnak való edént”.¹⁰⁰ Ismeretlen az ugyanott felbukkanó hol *kopecének*, hol *kapóccének*, hol *kőpécének* írt edény, mely a forrás alapján készült ónból, lehetett habán ónmázas fajansz, valószínűleg cserép is, és lekvárt tartottak benne. Azt pedig, hogy az ugyanott összeírt „Új keresztény fedeles cserép edény harum, asztal alatt” mi célt szolgált, csak találgatni lehet.

Egyetlen helyen található a forrásokban *kőbutykos*, melynek borsos ára volt, és 1782-ben egy aladósodott szegény ember házában inventálták.¹⁰¹ Szintén szegényes háztartásban jegyezték fel 1773-ban egy *regéci üvegcorsót*.¹⁰² Meglepően kevés porcelánedényt őriztek ezek az összeírások. Mindkét említés (1786, 1789) jellemzően az új szokáshoz, a kávéiváshoz kapcsolódik, *kávésfindzsa*, illetve *findzsakészlet* csipkés tányérral. A készlet szintén újdonságnak számított ez idő tájt. Van ugyan két *findzsa*említés már 1763-ban is a városkönyvben, de anyagnév nélkül, így nem biztos, hogy az is porcelánból készült edényről szolt.¹⁰³

Ibrik: Rézből készült edényt hívtak így, és szintén a kávéfőzéshez használták. 1762-től öt alkalommal bukkan fel, háztartásonként egy-két darabbal, és nem csak gazdagabb házaknál.¹⁰⁴ Nem egyezett meg a *pikszis*nek nevezett edénnyel, mert volt 1786-ban háztartás, ahol mind a kettőt külön feljegyezték.¹⁰⁵

Bádgedények: Meglepően kevés említésük van. Legkorábban 1769-ben egy korsót, 1780-ban félmeszelyest, valamint egy lapos tálat és egy olajtartót jegyezték fel bádogból.¹⁰⁶ Szinte minden konyha eszközkészletében ott találni a 18. század második felében a bádogtölcsért, tormareszelőt.

A még a feltételezett példányokkal együtt is mindössze tizenkilenc habánedény-mlítés feltűnően kevés azon a vidéken, ahol több helyen is éltek és dolgoztak habán fazekasok, és amely vidékről nagy számban kerültek habán vagy késő habán termékek a különböző tárgygyűjteményekbe. Még feltűnőbb a dolog akkor, ha megnézzük a bizonyosan habán (győrinek, ritkán új kereszténynek nevezett) edények előfordulási helyét. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy Miskolcon mindössze kétszer írtak össze habán edényt, mind a kétszer betelepült személy háztartásából. A negyvenkét miskolci inventáriumból negyvenben nincs habán edény. Figyelemre méltó, hogy az egyik ilyen háztartás tulajdonosának, a Miskolcra már

98 1762, Miskolc (HOM HTD: 67.317.1.); 1773, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 6. köt. 525); és 1780, Tokaj (BENCSEK 1993. 65–68).

99 1779, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/1. 7. köt. 483–487).

100 1683, Eperjes (MOL UeC. 5. köt. 1979. 36–37).

101 1782, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/b. V. Nr. 182).

102 1773, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 6. köt. 525).

103 1763, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 69); 1786, Miskolc, gazdag görög kereskedő (BAZ m. Lt. IV. 1501/b. V. Nr. 550); és 1789, Sajtószentpéter, molnár (MOL E. 687. Diósgyőri-tokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi ügyészség, Iratok, 1792. 4. cs.).

104 1762, Miskolc, szűcsmester (HOM HTD: 67.317.1.).

105 1786, Miskolc, gazdag görög kereskedő (BAZ m. Lt. IV. 1501/b. V. Nr. 550).

106 1769, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/b. 2. főlíó, 1194); 1780, Tokaj (BENCSEK 1993. 63).

szűcsmesterként beköltözött Pepik Márton özvegyének a tizenkét évvel később kelt újabb hagyatékában már egyetlen darab habán edény sincs, valószínűleg a közben eltelt idő alatt hozzáigazodott Pepikné háztartása a miskolci lakásdíszítő divathoz.

Van ugyanakkor egy edénycsoport, melynek darabjai kristálynak nevezett anyagból készültek, s melyek viszont szám szerint harminc, kizárólag miskolci inventáriumban szerepelnek. Bodó Sándor ismeretlen eredetű kristályként említette ezt az anyagot, mely a vizsgált összeírások közül 1758-ban bukkan fel először (Bodó 1969. 283). Nagy tömegben és nem csak vagyonos háztartásokban írták össze. A 18. század második felében Miskolcon a legáltalánosabb díszedényféle volt ez a kristályból készült korsó, tál és csésze.

Nem általános értelemben használt üvegtermékek voltak, mert azokat az összeírók mindig külön üveg anyagmegnevezéssel feljegyezték. Felmerült a gyanú, hogy a miskolci összeírásokban a kristálynak nevezett edények tulajdonképpen habán termékek lettek volna, valami okból esetleg így hívták Miskolcon a habán edényt. Ezt a gyanút a kristály kifejezéshez fűzött jelzők keltették: 1758-ban „jóféle mázú Kristály korsó”¹⁰⁷ került feljegyzésre. 1762-ben „ónba foglalt kristály korsó”¹⁰⁸ olvasható, máshol ónfedeles, hasábos vagy sárga volt a leltározott kristályedény, 1790-ben pedig két tálról írták fel, hogy „Kristály, kék festésű”¹⁰⁹. Csakhogy van egy „füles üveg Kristály”¹¹⁰ megnevezés is, és Pepik Márton 1762-es hagyatékában külön leltároztak be három győri tálát és hét kristálytálát, így nehezen lett volna tovább tartható az a vélemény, hogy talán a habán edényt nevezték a 18. században Miskolcon kristálynak.¹¹¹

Észerint a 18. század második felében – a 19. század elején működött huszonkilenc felvidéki üveghuta parasztkristály termékéről van szó. Érdemes szó szerint idézni Veres László parasztüvegekről írott könyvének megfelelő részét: „Az első formák hatszögletűek voltak, tetejükön csavarmenetes óngyűrűk és kupak kapott helyett. Az első példányok díszítése a 17. századi habán palackok, gyömbértartók ornamentikájára emlékeztet. Az ilyen gazdagon díszített, drága és különleges megoldású palackok, butykosok nem kerültek paraszti használatba. Inkább az egyszerűbb négyzetes hasáb alakú pálínkásbutykosok gazdagíthatták a kisnemesek háztartásait. Ezek szintén, áttetsző üvegből készültek, és minden esetben színes zománccsfestéssel díszítettek.” (VERES 1997. 123.) Ez annál is inkább érdekes, mert ez a díszítési technika az eddigi ismeretek szerint a 18. század közepén, Erdélyben jelent meg, és Felső-Magyarországon csak a 19. század elejétől vált divatossá (VERES 1997. 106).

Északkelet-Magyarországon többek közt a regéci uradalomban, a Károlyiak Radványi-uradalmában (Hollóháza, Nagyhuta, Vágáshuta), a Mátrában Parádán, Parásdasváron, a Bükkben Óhután (ma Bükkszentlászló) üzemelt üveghuta. A diósgyőri koronauradalom több üveghutát is működtetett ebben a korban. A termékeik nagy részét a vásári üvegek vagy az úgynevezett parasztüvegek képviselték, és a társadalom egyszerűbb rétegének, a parasztságnak és a mezővárosi polgárságnak szánták. Termékeik egyik típusát a gyártók és a vásárlók is kristálynak hívták, melyen minden esetben szintelen, áttetsző üveget kell érteni, melyet színes zománccsfestékkel díszítettek. Áruk rendszerint meghaladta a mázas cserépet, de nem lényeges mértékben.¹¹²

Az említett Pepik Márton hagyatéka egyébként sem simul bele az általánosnak mondható miskolci háztartásról rajzolható képbe, ugyanakkor jól példázza, miként válhat elegendő adat hiányában a véletlenszerűen megtalált egyetlen adat általánosnak elfogadottá. Az 1762-ben elhunyt szűcsmester részletes vagyonelejtárát 1969-ben tette közzé Bodó Sándor. A forrásközlést kísérő bevezetésből tudhatjuk, hogy nem miskolci, hanem beköltözött szlovák származású, evangélikus vallású emberről van szó, aki a szűcsök között a legvagyonosabb mester lett. Az övé az egyetlen hagyaték, melyben a cserépedényeknél a származási helyet is megjelölték, két pataki tál esetében. Mint már említést nyert, egyedül ebben az összeírásban szerepel Miskolcon az új keresztény és a győri korsó megnevezés. Mivel azonban a források fennmaradásának véletlenszerűsége miatt ennek a miskolci szűcsmesternek az atipikus hagyatéka lett ismert már 1969 óta, ez vált az „általános” 18. század közepi miskolci háztartás-

107 1758, Miskolc, csizmadia (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 4. köt. 202–208).

108 1762, Miskolc, csizmadia (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 4. köt. 675–682).

109 1790, Miskolc (MOL E: 687. Diósgyőrtokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi ügyészség, Iratok, 4. cs.).

110 1766, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 312–321).

111 1762, Miskolc (HOM HTD: 67.317.1).

112 „A bükkí huták öblösüvegeit a kisgyőri, mocsolyási parasztok zsűpszalmába kötözve szállították rendeltetési helyükre. Egerben 1755-ben már rendszeresen megjelentek a környék hutáinak üvegeivel az árusok. A hetivásáron 17 krajcár volt a helypénz egy szekér parasztüveg után, és 3 krajcár ha az üveget háton vitték eladni.” (VERES 1997. 83.)

17. kép. Bokályok Szendrőladról és Miskolcra a 18. század végéről (ltsz.: HOM 53.1433.1. és 73.29.1)
Kulcsár Géza felvétele

ról alkotott kép egyik forrásává.¹¹³ A Pepikné halálakor, tizenkét évvel később ugyanerről a háztartásról felvett jegyzék viszont már egy minden ízében miskolci háztartás képét mutatta.

Nem tanulság nélkül való külön összevetni azt a negyvenöt darab 1700 utáni inventáriumot, melyben szerepel akármilyen anyagból készített tál vagy tányér. Csupán három akadt, melyben csak fatál és -tányér fordul elő, 1709-ben, 1768-ban és 1769-ben, e két utolsó háztartás kifejezetten szegényes. Tíz olyan összeírás van, amelyben csak óntálát vagy -tányért jegyeztek fel, ezeknek egyikében sem szerepel konyhai edény, nem a teljes háztartást listázták. Olyan inventárium, ahol csak cseréptál vagy -tányér szerepel, mindössze hat van, sem szegénynek, sem vagyonosaknak nem nevezhetők a hagyatékozók a tárgyaik alapján. Mindössze kettő az olyan összeírás, melyben ón, cserép és fa tálasedény is van, ebből az egyik, 1762-es egy vagyonos, valószínűleg nemes csizmadiáié, akinek kristálynak nevezett díszedényei is voltak, a má-

sik 1786-ból való, és Constantin Pilita igen gazdag görög kereskedő házában készült.¹¹⁴ A legtöbb és így a legáltalánosabbnak mondható az ónedény nélkül cseréptálát és fatányért tartalmazó összeírás, tizen-négy példány. Ezek közül hétben van még kristálynak nevezett, egyben pedig habán edény is, és egyetlenegyben szerepel habán és kristály is a cseréptálon és fatányéron kívül, ez utóbbi Pepik Mártoné.¹¹⁵ Egyértelműen kijelenthető, hogy a 18. század második felének inventáriumai alapján Miskolcon néhány más díszedény mellett (kristály, üveg) a tálasedények tekintetében a szobában összeírt cseréptál és a konyhában helyet kapott fatányér összetétel volt az általános.

Tudjuk, hogy a kora újkori edényeken kétféle akasztófül létezett: vízszintesen az edény falához ragasztott, körülbelül ujnyi széles agyagsík, illetve a perem törésvonalánál egy kis agyagkúpba fúrt lyuk, amit függőleges akasztófülnek hívunk. Általános az a vélekedés, hogy a 16. század után a mázat már díszítési céllal is alkalmazták, és hogy a kora újkori díszített mázas kerámia 17. századi megjelenését és általánossá válását Európa-szerte az árutermelésbe bekapcsolódott nagyobb tömegeknek a lakásuk díszí-

113 Fügedi Márta 1992-ben megjelent A miskolci polgárok 18. századi lakáskultúrájához című tanulmányában így ír: „Figyelemre méltó a pataki tálak, győri tálak és új keresztyén korsók említése, amely a díszes, reprezentatív kerámia megjelenését bizonyítja a városi lakásokban.” A hivatkozott huszonegy inventárium eredetileg a miskolci Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentumgyűjteményében volt, de ott már az 1991-es revíziókor sem találták. Ennek következtében nem lehet utánanézni, hány és milyen adatra hivatkozott Fügedi Márta Pepik Márton vagyonelvtárán kívül. A jelen tanulmányban vizsgált összeírások nem támasztják alá a habán edények és pataki tálak gyakoriságát Miskolcon.

114 1762, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 4. köt. 675–682); és 1786, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/b. Sp. V. Nr. 550).

115 A többi variáció egy-két inventárium-ban szerepel.

tése iránti vágya is okozta. A mázas kerámia be tudta tölteni a lakásdekoráció szerepét, méghozzá viszonylag olcsón (HOFFMANN 2001. 401). Felmerül a kérdés, hogy hol lógtak ezek a tálak, és mi módon voltak felfüggesztve. A magyar paraszti konyha képéhez hozzátartozott a 19. század közepe óta készült ábrázolásokon a falra, szögre akasztott tál képe, különösen a szabad kémény pitvar felőli falán. Az 17. századi európai festészet mulatózókat vagy falatozókat ábrázoló életképein láthatunk egy-két hasonlóan a falra akasztott korsót, edényt – szinte kivétel nélkül paraszti, szegény környezetben.¹¹⁶ Az átnézett inventáriumok mégis azt sugallják, hogy az észak-magyarországi várakban, kúriákban és mezővárosi otthonokban nem lógtak a falba vert szögön edények, hanem tálasokon álltak, fogasokon lógtak, vagy almáriumba tették őket, de még a konyhában is volt mindig valamilyen tál- vagy edénytartó. „...az Pitvarban egy tányér tartó eszköz” szerepel egy 1670-ben kelt Sáros megyei, jernyei kúriában,¹¹⁷ egy évvel később Nagysároson a konyhában tálast írtak össze, „ednehány rozsz cserep tál benne”,¹¹⁸ Cséfalván 1670-ben a konyhában állt „egy kis talas almarium, fejér”¹¹⁹ Miskolcon 1783-ban egy nemesasszonynál volt „ugyan a Pitvarban a Kémény alatt 2 Festett Fogas”,¹²⁰ 1780-ban Tokajban: „A konyhában vagon egy fen álló almáriom” (BENCsik 1993. 67). 1762-ből két miskolci iparos (szűcs és borbély) leltára is pitvarban lévő tálasról tudósít (BODÓ 1969. 265–283).

A különböző anyagú, méretű, formájú edények hierarchiáját az árukon keresztül lehet a legbiztosabban érzékelni. Néhány tipikusnak nevezhető, kiragadott példa:

1762-ben ¹²¹	egy ónba foglalt kristálykorsó	36	dénár
	egy cintányér	35	dénár
	egy kristálytál	12	dénár
	egy jóféle kristálykorsó	14	dénár
	egy cserépszerpenyő	6	dénár
	egy közönséges cseréptál	3	dénár
	egy fatányér	1,3	dénár

Ugyanekkor egy másik leltárban:¹²²

Győri tál	4	dénár
Pataki tál	4,5	dénár
Egy rézibrik	24	dénár
Egy habán korsó	6	dénár
Hasábos kristálykorsó	6	dénár
Sárga kristálykorsó	6	dénár
Egy rézfazék	1 Ft 36	dénár

1766-ban ugyanannyira értékelték egy – valószínűleg kicsi – cserépfazekat, egy fatányért és egy kicsi kristálykorsót (két krajcár),¹²³ ami különösen ez utóbbi edény – mint a 18. század második felének jellegzetesen miskolci díszedénytípusa – esetében érdekes.

Felmerül a kérdés, hogy díszedény vagy használati edény volt-e az ólomházas kerámia. Tomka Gábor idézett véleménye szerint az 1713-ig használt szendrői várban olyan nagy mennyiségű írókázott mázas tálasedény-töredék került felszínre, ami felveti annak a lehetőségét, hogy ez a kerámia már nem lehetett csak díszedény.¹²⁴ Sajnos éppen a szendrői várból nem ismert egyetlen inventárium sem, így a régészeti leleteket nem tudjuk írásos adatokkal összevetni.

A füzéri vár ásatásán viszont kevés tál- és tányérdarab került elő. Simon Zoltán az asztali cserépedényekről – többször hivatkozva a füzéri vár számtartójának 1625–1626-ban, tehát majdnem száz évvel korábban kelt számadáskönyvére – a következőket írta: „Mindössze Datz Márton számadáskönyvében találkozunk két tálvásárlásról tudósító adattal. [...] Alighanem mindkét alkalommal mázas tálakat vásároltak. Úgy tűnik, hogy nem sok cseréptányér volt a várban. Ezt a régészeti megfigyelések is alátámasztják: alig néhány tál- vagy tá-

116 Két önkényesen kiragadott példa: Adriaen van Ostade: Parasztcsalád szobában, 1647. Közlő: MOJZER 1967. 23. kép; Adriaen Brouwer: A nyírettyús cincogását hallgató parasztok, 1630. Közlő: PETZ (szerk.) 2000. 134.

117 1670, Jernye (MOL UeC. Fasc. 52/19).

118 1671, Nagysáros, Sáros megye (MOL UeC fasc. 85/61).

119 1670, Cséfalva, Sáros megye (MOL UeC fasc. 65/28).

120 1783, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/b. V. Nr. 364. 6. főlő).

121 1762, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 4. köt. 675–682).

122 1762, Miskolc (HOM HTD: 67.317.1).

123 1766, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 354).

124 Tomka Gábor szíves szóbeli közlése.

18. kép. 18. század végi tányér a miskolci Nemzeti Színháznál végzett ásatásból (ltsz.: HOM 62.90.18)
Kulcsár Géza felvétele

nyértöredék került elő az ásatáson. A Perényiek, a Báthoriak, Nádasdyak és a zálogbirtokosok minden bizonnyal fémtányérokból ettek, az »uraknak« (Datz az uradalom előjáróit érti alattuk) cseréptányérok jutottak, a legénység pedig minden valószínűség szerint beérte a fatányérral.” (SIMON 2000. 138.) Egy másik ismert korabeli adat szerint a II. Rákóczi György és Báthori Zsófia 1643-as esküvőjére Gyulafehérvárra utazó lengyel királyi követség Munkácson való megszálltakor a követség tagjainak (természetesen a követ kivételével) cseréptálban szolgálták fel az ételt, melyhez fatányért helyeztek az asztalra (HORN [szerk.] 1990). Távoli, délnyugat-dunántúli, 16. századi vár (Bajcsa) ásatása során ugyan, de Kovács Gyöngyi is arra a következtetésre jutott, hogy a várban olyan kevés a mázas táltöredék, „hogy használatuk csak egy szűkebb vezető réteghez kötődött, a hadinép nyilván fatányérokból, esetleg kisebb fazekakból, csuprokból evett” (KOVÁCS 2002. 65). Mindennek tudatában érdekes a szádvári vár 1608-as inventáriuma, ahol tizenhét fatányért írtak össze a vár konyhájában. Ismeretes, hogy a Bocskay utáni időkből a várban állomásoztatott katonák száma tizenhat volt (DÉTSZY 1969. 178). Ha eltekintünk a direkt egyezéstől, a volumen akkor is áruklódó.

Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy a diósgyőri vár árkan kívül a vár tövében épült egykori koronauradalmi épület alapjaiban, illetve a vár környékén mindenhol egységes stílusú, keretezett, írókás díszű töredékek bukkannak fel. A régió minden mezővárosában (Eger, Pásztó, Szécsény, Szendrő, Miskolc, Mezőcsát, Sárospatak és Rimaszombat) a város belterületén, a polgárházak alapjaiból kerültek elő a díszített mázas cseréptöredékek, melyek tökéletes stílusegységet mutatnak velük. E csekély számú, de egymást igencsak megerősítő adat alapján feltételezhető, hogy valóban az uradalmi, majorsági tisztek, mezővárosi polgárok találó díszedényei lehettek a 17. századi írókás edények.

Ha tehát – amint a kisszámú írott forrás és a régészeti adatok sugallják – a stílus megszületésekor díszedényként használták az írókás ólommázas edényt, mikortól vált használati kerámiává? Minden bizonnyal akkor, amikor a mázas cseréptálak kikerültek a festett fogasokról a konyhába, amikor átvették a fatányérok helyét a háztartásokban a cseréptányérok. Jól követhető az inventáriumokban a cserépedény devalválódása, egyre többször illetik lekicsinylő jelzőkkel őket: közönséges, paraszt, ócska, „Egy néhány Cserép edény Dirib darab”,¹²⁵ Tomka Gábor az ónodi vár kerámiajának elemzésekor a mázas fedők kapcsán megállapította, hogy olyan helyekről kerültek elő, ahová nagy valószínűséggel csak a vár pusztulása után kerülhettek. „Feltehetjük tehát, hogy a csak dekorációs célú mázazás a 17. század végénél korábban nem terjedt el” – írta (TOMKA 1996. 22). Amikor az egyébként jelentéktelen értéket képviselő, nem reprezentációs funkciójú fedőt is mázzal vonták be, akkor már minden bizonnyal használati edénnyé vált a mázzal díszített fazekastermék.

A 18. századi adatok azonban valóban azt mutatják, hogy az ólommázas fazekastermék már használati edény. Erre az edényeknek a lakásban elfoglalt helyéből lehet leginkább következtetni. Ebből a szempontból

125 1742, Tokaj (BENCsik 1993. 59).

alapvetően kétféle típusa van az összeírásoknak. Az egyikben helyiségről helyiségre írták össze a hagyatékot, a másik – főleg a 18. század második felének miskolci összeírásai közt találhatók ilyenek – előbb leltározta a bútorkat mint legértékesebb vagyontárgyakat, aztán a fogasok és tálasok mint a legkisebb értéket képviselő bútordarabok után következtek az edények. Ezek közül is a nemesebb anyagból készült díszedényeket vették előre, ezt követték a cserépedények, majd a legértékteleenebbel folytatták. Aztán jöttek a konyhaeszközök, majd a kamrabeli tárgyak és munkaeszközök. Természetesen az iparosmesterek hagyatékában, különösen, ha teljes felszerelt műhelyük maradt hátra, az utóbbiak megelőzték még a bútorkat is. Ennek megfelelően lehet következtetni a tárgyak helyére és így a rangjára, a szerepére is: a szobában a fogasokon, tálasokon lévő edények díszítésre és reprezentációra szolgáltak, a konyhában összeírtak pedig használati edények voltak.

Azokban a háztartásokban, ahol nem volt ón vagy kristály díszedény, ott a szobai fogasokra mázas cserépedény került. Nem tartalmaznak ugyan az inventáriumok több adatot ezekről a díszített mázas cserépkorsókról és -tálakról, nem lévén azonban a régészeti leletek tanúsága szerint a 17–18. században Északkelet-Magyarországon az írókás ólommázas díszítésen kívül más fazekasstílus, teljes joggal feltételezhetjük, hogy ilyen jellegű kerámia függött a festett fogasokon.

Ahol volt elegendő darab a nemesebb anyagú edényekből, ott a cserépedény kiszorult a konyhába, az italtartók pedig talán egyenesen a kamrába (1783).¹²⁶ Van néhány olyan összeírás is, amelyekben éppen egy-egy átmeneti stádiumot rögzítettek. Vagy a korsók (1773¹²⁷), vagy a tálak (1766¹²⁸) már az új, divatos díszedényből sorakoznak a fogason, de még ott van a cserépedény egy-egy másik típusa, néha már csak a legdrágább, legreprezentatívabb darabja. Úgy tűnik, hogy az azonos típusú edényekből egyszerre cserélték le a kollekciót. A váltás nyilvánvalóan sokkal inkább a vagyoni állapot függvénye lehetett, mint a divaté, hiszen még 1792-ben is írtak össze olyan háztartást, ahol nem volt cserépnél rangosabb és nemesebb díszedény. Mintha előbb az italtartó díszedényeknél jelentkeznének hamarabb a drágább, divatosabb formák, és persze azonnal a szobába, a fogasokra, almáriumba kerültek.

Az összeírás célja szempontjából érdektelen lévén, az összeírók nem fordítottak külön gondot a hagyományozó vallásának leírására. Vallásra utaló adatot csak a lakásban talált könyvek, valamint a katolikusoknál a feszület, olvasó, szentkép jelenléte révén kaphatunk. Miután nem vagyontárgy, az összeírások arra vonatkozóan nem tartalmaznak információt, hogy a falak festettek-e, és ha igen, miképpen (szép barokk falfestményeket restauráltak görög kereskedők hajdani házaiban). Egyértelműen kijelenthető, hogy a 18. század második felében Miskolcon a szobák díszítésére – a katolikus lakásokban nagyon ritkán felbukkanó szentképek, illetve egy-két óra vagy tükör kivételnek számító jelenléte mellett – csak a fogasokon lógó, tálasokra vagy almáriumokba állított edényfélék szolgálhattak.

A fennmaradt leltárak nem fedték le egyenletesen Miskolc 1750–1800 közötti társadalmát annak minden társadalmi, vallási, vagyoni rétegzettségével együtt, ezért óvatos, kérdőjelekkel megfogalmazott megállapításokon túlmenő, árnyaltabb, pontosabb kép megrajzolása az adott forrásokból nem volt lehetséges. Alapvető kérdés, hogy milyen vagyoni állapotúak azok a miskolci polgárok, akiknek az inventáriumai vizsgálatra kerültek. Milyen társadalmi közegben jelentek meg az edények, milyen lakásviszonyok között? A vagyonleltárak elég nagy részénél a forrásból nem derül ki pontosan a hátrahagyó vagyoni helyzete; ezek a töredékes, nem teljes összeírások vagy azok, melyeknél nem történt értékbecslés. Az ingatlannal és ingóságokkal együtt összeírt és értékbecslést is tartalmazó háztartások tulajdonosainak vagyoni állapotát felmérendő az összehasonlításnál mértékül a várostörténeti könyvben megnevezett személyeknek és vagyonuknak a miskolci társadalomban betöltött pozíciója szolgált (FARAGÓ [szerk.] 561–574). Hozzájuk képest állapítható meg, hogy a vizsgált, 1750 utáni negyvenkét darab miskolci inventárium döntően sem a legvagyonosabb, sem a legszegényebb réteg háztartásainak összeírása.

A miskolci mezővárosi polgárság lakáskultúrájára a források alapján az 1750 és 1800 közötti időszakban éppen a statikusság, a változatlanosság, valamint a vagyoni állapotnak a berendezésben nem árnyalt megjelenése a jellemző. A bútorkat, a ház körüli gazdasági eszközöket is figyelembe véve feltűnő egyezés tapasztalható a gazdagabbak és szegényebbek tárgyi világában. Valójában még mindig a díszedények azok, melyek a leginkább kifejezik egy-egy család vagyoni állapotát, mert a bútortípusok sok esetben nem árulkodóak.

126 1783, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 9. köt. 182–188); és 1783, Miskolc, nemesasszony (BAZ m. Lt. 1501/b. V. 364. 6. főliő).

127 1773, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 6. köt. 528–529).

128 1766, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 312–321).

Ugyanazokat a berendezési tárgyakat használták a viszonylag gazdagabbak és a szegények. A bútorok anyagában és díszítésében nyilván lehettek lényeges különbségek, ezek azonban az összeírásokból nem feltétlenül derülnek ki.

Jó példa erre Constantin Pilita háztartása 1786-ban.¹²⁹ A Pilita igen gazdag görög kereskedő-család volt, azon nagyon kevés görög kereskedőcsalád egyike, mely magyar nemességet kapott. Az észak felé irányuló borkereskedelembe kapcsolódva Varsó felé és onnan keleti irányban egészen Belorussziáig tartottak fenn kereskedelmi hálózatot. Feltehetően egy kereskedőútja során halt meg valahol, és mivel „már három esztendőktől fogva Miskolcon jelen nem lévén”, összeírták a vagyonát. Ebből tudjuk, hogy ennek a gazdag embernek a bútorzata semmiben nem tért el a korabeli miskolci polgárok lakószobáinak berendezési tárgyaitól. Volt ugyan egy pohárszéke és egy almáriuma, ezek azonban nem számítottak ritkaságnak. A többi bútora asztal, nyoszolya, néhány szék volt, melyek az összeírásban közönséges jelzőt kaptak, valamint fogas. Jellemzően az edények a bútoroknál polgárosultabb háztartás képét mutatják mind a formák, mind az anyagok tekintetében. Több porcelán-, sok önédénye volt. Bővült és a polgári életmód igényeihez alkalmazkodott az edénykollekció: cukortartó, sótartó, kávésfindzsa, szószos edény stb. jelzik a változást, de van még tizenkét fatányér is. Nagyon kevés, szinte hiányzik a cserép: mindössze hat tál és egy serpenyő cserépedény volt a házban. Feljegyezték néhány üveget is, ezek inkább praktikusnak szüktességesek, mint reprezentatív funkciójúak. Fém főzőedényt használtak Constantin Pilita házában, de a helyi divat szerinti kristály vagy habán, kőedény és fajansz egy sem akadt – legalábbis a felvett lista szerint.

Általánosnak a 18. század második felében Miskolcon a helyi, az úgynevezett kristály – a szegényebbeknél a cserép és üveg – díszedény használata mondható, melyet még a tehetősebbek háztartásában is kiegészített egy-egy fatányér-kollekció. A konyhai sütő-főző edényeket a gazdagabbaknál fémből – önozott rézből –, a szegényebbeknél cserépből készült eszközök egészítették ki.

A hagyatéki leltárak vizsgálatakor kísérlet történt annak kiderítésére is, hogy vajon az eltérő kulturális, etnikai, vallási és társadalmi állapot nem volt-e hatással a háztartások edénykészletének összetételére. Különösen a két görög származású hagyatékozó kapcsán merült fel ez a kérdés, mert bár Constantin Pilita gazdag volt, tehát nem csodálkozhatunk a fém konyhaeszközökön, porcelán- és aranyozott üvegtárgyain, de a kifejezetten szegény, szökött görög szappanfőző legény is fémedényekben készítette az ételét, a tálalóedényei pedig önből valók voltak.¹³⁰ Arra irányult a vizsgálat, hogy vajon volt-e törvényszerűség aközött, hogy néhány szegénynek nem nevezhető református nemes család hagyatékában parasztkristálynál rangosabb edény nem fordult elő,¹³¹ ugyanakkor náluk nem gazdagabb, ingatlanokkal nem rendelkező katolikus céhes mesternél szinte egyáltalán nem leltároztak cserép fazekasterméket. Különösen szembetűnő ez a jelenség például olyan iparosok háztartásában, akik a miskolci fazekascéh aktuális tagjai, ugyanakkor a lakásukban listázott összes cserépedény adott esetben néhány zsírtároló fazék volt.¹³² A feltételezés úgy szólt, hogy míg a református kisnemes a nemesi rendhez való tartozását kívánta kifejezni, annak a világnak a relikviáihoz ragaszkodva, a céhes mesterek polgárok voltak, városias életformát kívántak reprezentálni, s azt nem a cserép- és helyi készítésű kristályedény révén, hanem ön-, porcelán- és üvegedényekkel lehetett elérni.

Míg a betelepült, illetve a más etnikumú tulajdonosok háztartását könnyebb elkülöníteni, a 18. század második felének miskolci lakosságán belül a használt edények tekintetében sokkal nehezebb különbséget tenni. A városban országos szinten is magas volt a közép- és kisnemesek aránya, akik szinte kivétel nélkül református vallásúak voltak. A 18. század második felére ez az egyre szegényedő réteg rákényszerült a szőlőtermesztés és bortermelés mellett valamilyen foglalkozás megtanulására is, egyre több nemesi származású iparos dolgozott a városban. Nem különültek el élesen az iparosok és nemesek, a hagyatéki leltárakból is kiderül, hogy az iparos és nemes házassága éppoly gyakori volt, mint a nemesi származású céhtag. Amint a lakáskultúra általában sem tagolt és árnyalt a 18. század második felében Miskolcon, úgy az edénykollekciókban sincsenek – vagy csak nagyon ritkák – a társadalmi, vagyoni, vallási helyzet alapján egyértelműen elkülöníthető sajátosságok. Mindezek miatt, valamint a forrás jel-

129 1786, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/b. V. Nr. 550).

130 1771, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/b. V. Nr. 1265).

131 1766, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/a. 5. köt. 351–355); és 1783, Miskolc (BAZ m. Lt. IV. 1501/b. V. Nr. 464).

132 1793, Takács János, Miskolc (HOM NA: 1660); valamint 1796-ból Sugovits György hagyatéka (MOL E 687. Diósgyőrtokaji koronauradalom, Diósgyőri uradalmi ügyészség, Iratok, 4. cs.).

legéből, elsősorban szükségességéből adódóan csupán valószínűsíthető a két végponton (református középnyemes, illetve katolikus nem nyemes céhtagok) alig egy-két példával megragadható különbség, egyértelmű állásfoglaláshoz nem voltak elégségesek és megnyugtatóan összevethetők az adatok.

A 17–18. századi árszabások, a régészeti leletek és a hagyatéki leltárak együttes vizsgálata révén a használt edénytípusokat, edénykollekciókat, legtöbb esetben azok formáját, néha még díszítését is megbízhatóan meg lehet ismerni. A források jellegéből adódóan nem sok mindent lehet megtudni általuk ezeknek az edényeknek a használati módjáról. Erre vonatkozóan a korabeli képzőművészeti alkotásokat, ábrázolásokat, rajzokat nagyobb figyelemre kellene méltatni, mert az esetleg felbukkanó írásos források mellett ezek adhatják a legnagyobb segítséget abban, hogy a kora újkor használati és díszedényeinek típusait, formavariációit, elsősorban azonban a használat módját, vagyis az ételek elkészítésének és tálalásának mikéntjét megismerhessük.

Rövidítések

BAZ m. Lt.: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár
 HOM: Herman Ottó Múzeum
 HOM HTD: Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentumgyűjteménye
 HOM NA: Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára
 MOL UeC: Magyar Országos Levéltár, Urbaria et Conscriptiones
 NM: Néprajzi Múzeum

Irodalom

APOR Péter

1987 [1736] *Metamorphosis Transylvaniae*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó (Olcsó könyvtár.)

BÁRDOS Edit

1976 16–17. századi figurális kályhacsempék. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XV. évf. 51–62.

BENCsik János

1993 Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774–1849). Sátoraljaújhely, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.

BOBROVSZKY Ida – PINTÉR Gábor (szerk.)

1979 *Urbaria et Conscriptiones*. Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport Forráskiadványai XV. 5. füzet. Budapest, MTA Művészet-történeti Kutatócsoport.

BODÓ Sándor

1969 Két miskolci vagyonleltár 1762-ből. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VIII. évf. 265–283.

BUR Márta

1985 A balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon. *Ethnographia*, XCVI. évf. 173–211.

CZEGLÉDY Ilona

- 1974 A diósgyőri vár 1629. évi inventáriuma. A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 13. sz. 91–99.
- 1986 A diósgyőri vár. Budapest, Akadémiai Kiadó.

CZEGLÉDY Ilona – LOVÁSZ Emese

2000 Élet a diósgyőri várban. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.

H. CSUKÁS Györgyi

2001 A Mester Emberek Míveinek Árazása (Fazekasok, üvegesek, pintérek, fémművesek szitások árszabásai [1626–1820]). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

CSUPOR István – CSUPORNÉ ANGYAL ZSUZSA

1998 *Fazekaskönyv*. Budapest, Planétás.

- DEMKÓ Kálmán
1882 Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI–XVII. században. Lőcse, Reiss.
- DÉTSY Mihály
1969 Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VIII. évf. 178–180.
- DÓKA Klára
1991 Az árutermelő mezővárosi, falusi kézműipar a 19. században és a felvásárló kereskedelem. In NÉMETH Györgyi (szerk.): Manufaktúrák Magyarországon. Kiegészítő kötet. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 82–88.
- FARAGÓ Tamás (szerk.)
2000 Miskolc város története 1702-től 1847-ig. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum.
- FEHÉR Géza
1972 Adatok Eger török kori agyagművességéhez (a múzeumi régi raktári anyag alapján). Egri Múzeum Évkönyve, X. évf. 191–214.
- FELD István
1996 A gótikától a habánokig. Kályhacsempék Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyékből. Kiállítási katalógus, Sárospatak. A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma.
- FODOR László – KOZÁK Károly
1972 Leletegyüttesek a román kori székesegyház környékéről. (Adatok az egri vár XVII–XVIII. századi kerámiájának történetéhez.) Az Egri Múzeum Évkönyve, VIII–IX. évf. 147–197.
- FÜGEDI Márta
1992 A miskolci polgárok 18. századi lakáskultúrájához. A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 27. sz. 169–176.
- GÁL Éva
1985 XVII–XVIII. századi kerámialelet Hódmezővásárhelyről. Acta Antiqua et Archaeologica, no. 5. 79–105.
- GARÁDY Sándor
1944 Agyagművesség. In FEKETE Lajos (szerk.): Budapest a török korban. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. 382–401.
- GYURICZA Anna
1992 Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországon. Miskolc, Herman Ottó Múzeum (Borsodi kismonográfiák, 37.)
- HECKENAST Gusztáv
– 1971 Konyhaedények használatáról Magyarországon 1782-ben. Ethnographia, LXXXII. évf. 76–77.
– 1998 Limitációk a Rákóczi-szabadságharc levéltárában. In SZENDE Katalin – KÜCSÁN József (szerk.): „Isten áldja a tisztas ipart!” Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Sopron, Soproni Múzeum Alapítvány
- HOFFMANN Tamás
– 1999 Cserépedények. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXVIII. évf. 705–743.
– 2001 Európai parasztok II. Budapest, Osiris.
- HORN Ildikó (szerk.)
1990 Rákóczy György esküvője. Régi Magyar Történelmi Források. Fordította Mihály Anikó, sajtó alá rendezte Várkonyi Gábor. Budapest, Osiris.
- JAKÓ Zsigmond
1957 Otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. In BODOR András et al. (szerk.): Kelemen Lajos emlékkönyv. Bukarest, Tudományos Könyvkiadó. 360–393.
- KALMÁR János
1959 A füleki (Filakovo) vár XV–XVII. századi emlékei. Régészeti füzetek, II évf. 4.
- KÉREKES György
1940 Polgári társadalmunk a XVII. században. Kassa, „Wiko” Kő és Könyvnyomdai Műintézet.
- KOMÁROMY József
– 1957a Jelentés a Nemzeti Színháznál végzett leletmentésről. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, I–II. évf. 155–173.
– 1957b Beszámoló a miskolci Sötétkapu-melletti ásatás eredményeiről. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, I–II. évf. 70–101.
- KOVÁCS Gyöngyi
1991 16th–18th century Hungarian pottery types. Antaeus, no. 19–20. 169–173., 352–361.
- KOVÁCS Gyöngyi (szerk.)
2002 Bajcsa-vár. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- B. KOVÁCS István
2001 Agyagkenyér. Fejezetek az agyagművesség történetéből Gömörben és Kishontban. Rimaszombat, Gömör-Kishonti Múzeumi Egyesület.
- KOZÁK Károly
1963 Az egri vár feltárása (1957–62). Az Egri Múzeum Évkönyve, I. évf. 119–167.
- KRESZ Mária
1960 Fazekas, korsós, tálas. Ethnographia, LXXI. évf. 299–379.
- LAJKÓ Orsolya
2002 A hódmezővásárhely-ótemplomi kerámiaegyüttes középkori és néprajzi kapcsolatai. In GERELYES Ibolya – KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): A Hódoltság régészeti kutatása. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. 309–316.
- LÁZÁR Sarolta
1986 Az egri vár törökkori magyar cserépedényei. Agria, XXII. évf. 35–65.
- LÜKÖ Gábor
1939 A debreceni fazekasipar emlékei a XVI–XVII. századból. A Debreceni Múzeum Évkönyve, Debrecen Szabad Királyi Város Déri Múzeumának Kiadványai XXXVI. 159–164.

- MÉRI István
1954 Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményéről II. Archaeológiai Értesítő, 81. évf. 138–154.
- MIHALIK Sándor
1942 Miklós börtön. Kassa, Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum.
- MIKLÓS Zsuzsa
1997 Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. In ZOMBORKA MÁRTA (szerk.): Váci könyvek, [új sorozat] 8. Vác, Tragor Ignác Múzeum. 7–75.
- MOJZER Miklós
1967 Holland életképek magyarországi múzeumokban. Budapest, Corvina.
- NÉMETH Gábor
1991 Gyöngyösi testamentumok és fassiólevelek 1642–1710. Eger, Heves Megyei Levéltár.
- NYÍRY Dániel
1927 Miskolc város régi számadáskönyvei. Történelmi- és Régészeti Közlemények, 2. évf. 1. sz. 77–84.
- PETZ György (szerk.)
2000 A barokk elterjedése Európában. Budapest, Magyar Könyvklub.
- RADVÁNSZKY Béla
1986 Magyar családélet és háztartás. Budapest, Helikon.
- SIMON Zoltán
2000 A füzéri vár a 16–17. században. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- SOPRONI Olivér
1981 A magyar művészi kerámia születése. A török hódoltság kerámiaja. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.
- STEPHAN, Hans-Georg
1986 Die bemalte Irdenware der Renaissance in Mitteleuropa. München, Deutscher Kunstverlag.
- SZABÓ Kálmán
1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest, Magyar Történeti Múzeum (Bibliotheca Humanitatis Historica, III.)
- SZAKÁLY Ferenc
1972 Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Agrártörténeti Szemle, XIV. évf. 356–387.
- P. SZALAY Emőke
1991 A mázas fazekasság korai emlékei Debrecenben. In UJVÁRY Zoltán (szerk.): Történelem, régészet, néprajz. Debrecen, Ethnica. 233–239.
- TETTAMANTI Sarolta
1996 A váci vár. In ZOMBORKA MÁRTA (szerk.): Váci könyvek [új sorozat] 7. 101–174. Vác, Tragor Ignác Múzeum.
- TOMKA Gábor
– 1996 Az ónodi vár koraujkori kerámiaja (szakdolgozat). Budapest, ELTE Bölcsészkar – Régészeti Intézet.
– 2000 Közép- és kora újkori település-részlet Mohi mezőváros belterületének peremén. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXVII. évf. 417–446.
- UDVARDI István – TAKÁCS Péter
1991 Adalékok Gömör megye lakóinak vásári szokásaihoz és a gömöri vásárok 18. század végi történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVIII–XIX. évf. 209–227.
- URBARIA ET CONSCRIPTIONES
– 1979 Urbaria et Conscriptiones. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, XV.)
– 1981 Urbaria et Conscriptiones. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, XVIII.)
- VERES László
1997 Magyarország 17–19. századi parasztüvegei. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék. (Studia Folkloristica et Ethnographica, 28.)
- VIDA Gabriella
– 1992 Mezőkeresztesi italtartó cserépedények. A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 27. sz. 294–305.
– 1999 A miskolci fazekasság a 16–19. században. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- VIGA Gyula
– 1987 Az észak-magyarországi fuvarosok. (Egy sajátos „vállalkozói” forma a hagyományos árucserében.) A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVII. évf. 383–408.
– 1991 Javak cseréje az alföldi és az észak-magyarországi tájak között. A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 27. sz. 313–320.
– 1993 Kézművesáru – népi kereskedelem. (A hagyományos kézműves tevékenység és az árucseréje kapcsolatának néhány néprajzi vonatkozása.) A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 28. sz. 211–217.
- VÖRT Pál
1954 Késő reneszánsz kályhák Miskolci Mihály műhelyéből. Művelődéstörténeti Értesítő, 118–122.
- ZÓLYOMI József
1987 A füleki nemesek kárvallomása 1663-ból. Agria, XXIII. évf. 493–505.

Vessels for practical use and ornamentation in 17th–18th century North-Eastern Hungary, with special regard to Borsod County, based on the limitations, archaeological finds and inventories

Drawing on three different sources, the article examines all the information available on the kinds of vessels in use in the 17th–18th centuries.

From 1625, for over 200 years the counties officially set the prices of all products. The price lists publishes at intervals of a few decades give an indication of what kinds of vessels were produced on a mass scale and also contain brief information on the size variations and whether they were glazed or unglazed. However they do not mention the more rarely produced types not for everyday use. Pottery represents the great majority of vessel finds from archaeology of the early modern age which has been reborn in Hungary too in the last decade. Since pottery preserves its ornamentation and colour even when buried in the earth, the archaeological finds provide information on the forms and ornamentations of pottery vessels, as well as on the techniques used to produce them. Unfortunately, in most cases the full range of vessels from the period cannot be collected solely from archaeological finds. Because of the value of the material metal was recycled and wood is preserved in the earth only under exceptional soil conditions (in damp, wet places), so wood and metal vessels are only rarely unearthed.

The third source is the property and household inventories made for various purposes, listing vessels in varying degrees of detail. The article examines the data of 77 such inventories. Those dating from the 17th century were generally made in castles and manors of the nobility and listed only the more valuable objects, while inventories made in the 18th century listed, often in great detail, the property of persons living in market towns, generally Miskolc.

Taking into consideration the random nature of the sources and their inadequacies, the article gives a summary by vessel type of what can be known from the data of cooking, baking and ornamental vessels in the 17th–18th centuries. Due to the nature of the sources it is not possible to draw a full picture because they give very little or no information on their forms, ornamentation and manner of use.

Egylapos paraszti fametszetek a 18–19. században

Ma már aligha vonható kétségbe, hogy a kora újkori sokszorosított grafika fő műfajai megtalálhatók voltak Magyarországon is, s legfeljebb a technikai színvonal, a művészi kvalitás, az időbeli megjelenés és a tematikai arányok tekintetében adódtak kisebb-nagyobb különbségek a fejlettebb európai országokhoz viszonyítva. A magyar művészettörténet lehetőségeihez mérten mindig is figyelt erre a területre. A II. világháború után elkészültek az első összefoglalások a rézmetszés (PATAKY 1951) és a litográfia (GERSZI 1960) történetéről, valamint a fametszés korai, 16. századi szakaszáról (SOLTÉSZ 1961). Ezzel egy időben számos részvizsgálat született a sokszorosított grafika műfajairól (például a tézislapokról [RÓZSA 1987–1988], a kis szentképekről [SZILÁRDFY 1984]), történeti és irodalmi művek illusztrációs anyagáról (GALAVICS 1973), a jelentősebb mesterek munkásságáról (RÓZSA 1998), valamint a történeti ikonográfia részterületeiről (például veduta- és portréikonográfia; RÓZSA 1995, 1999). Az úgynevezett sokszorosított népi grafika körébe tartozó emléktárhelyek módszeres vizsgálatát azonban a művészettörténeti grafikakutatás nem tartotta feladatának, s csak az utóbbi időben fogalmazódott meg az igény a szélesebb rétegeknek szánt alkalmazott grafika feltárásairól.¹ E forráscsoporttal Magyarországon elsősorban a könyv- és nyomdászattörténet, az irodalomtörténet és a néprajz foglalkozott több-kevesebb rendszerességgel.

A néprajzi érdeklődés fő jellemzője, hogy az úgynevezett népi grafika műfajai közül a kutatók és gyűjtők jobban figyelték a 19. század második felében megjelenő paraszti kézi rajzokra, mint a sokszorosított grafika termékeire, s a módszeres gyűjtés és elemzés ezen a területen csaknem teljesen hiányzik (K. CSILLÉRY 1971. 73, 75; DOMONKOS 1996). A magyar néprajz – kevés kivétellel – nem önmagában, hanem a népi díszítőművészet motívumkincsének egyik lehetséges forrásaként vizsgálta a sokszorosított népi grafikát. Így derült fény például a népies fametszetek hatására a pásztorfaragásokon (MANGA 1951), a mézeskalácsütő fákón (WEINER 1964. 20–22) és az üvegképeken (IRIMIE 1965). Másrészt a paraszti lakáskultúra és képhasználat vizsgálatának keretében több tanulmány foglalkozott a képek lakásbeli elhelyezésével (K. CSILLÉRY 1990; vö. K. CSILLÉRY 1993). Az eddigi kutatások során világossá vált, hogy a paraszti lakásdíszítésben az üvegképek, a litográfiák – köztük például a vadász temetése témájúak (SOLYMOSSY 1915) – és az olajnyomatok általában fontosabb szerepet játszottak, mint a fa- és rézmetszetek (K. CSILLÉRY 1971. 75). Csupán szórványos adatok vannak arra, hogy a 18. század második felétől parasztházakban fa- és rézmetszeteket használtak faliképként² vagy türelműveg alkotórészeként.³ E vizsgálatok fontos tanulsága, hogy a magyarországi paraszti háztartásokban a képek fő helye nem a bútorokban, hanem az úgynevezett szent sarokban volt. Míg a családi feljegyzések ládafa-délben történt elhelyezésére vannak adatok, az egylapos illusztrált nyomtatványok bútorokba ragasztása Észak- és Nyugat-Európától eltérően nem vált divattá, s inkább csupán kivételnek számított.⁴ A jelenség egyik oka a képek elhelyezésére alkalmas paraszti bútorok kis

1 Vö. például SERFŐZÓ 1999; KNAPP 2001.

2 CSILLÉRY 1971. 14. kép; Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: 68.181.1., 108.809.

3 KRESZ 1969. 54. kép; Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: 67.205.1.

4 Lásd K. CSILLÉRY 1991. 30–43. Csupán szórványos, jórészt 20. századi adatok vannak a szekrényajtó belsejére (Csákvár, Vértesszécsa, Munkácsy Mihály Múzeum, ltsz.: 74.156.1) és útiláda belsejébe (Gyöngyös, Mátra Múzeum, Pol. közgyűjt. ltsz.: 92.32.1.) ragasztott szentképekről, képeslapokról. A mezőkövesdi summásládák fedelének belső oldalát néha kézzel festett motívumokkal, a helyi népművészet formakincsét felhasználó színes papírkivágásokkal, családi fényképekkel és litográfiákkal díszítették (K. CSILLÉRY 1997). Egy 1839-ből való, gazdagon festett hartai szekrény ajtajának belső oldalára egy francia lovas és egy galambpár papírra festett figuráit ragasztották (K. CSILLÉRY 1987). A mezőkövesdi ládákra és a hartai szekrényre K. Csilléry Klára hívta fel figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk.

számában, illetőleg hiányában keresendő. A 18. században a vallásos tárgyú ábrázolások vannak túlsúlyban, a 19. században azonban jelentősen megnő a világi témák szerepe (K. CSILLÉRY 1971. 78–79). A vásári képarusok tevékenységére ugyancsak a 18. századtól vannak adatok (K. CSILLÉRY 1971. 72; Újváry 1980. 445–447). A könyv- és nyomdászattörténet, valamint az irodalomtörténet számos, a néprajzi képkutatás szempontjából is fontos eredményt ért el a könyvillusztráció és a díszcímlapok (TÜSKÉS–KNAPP 1991; 1996), továbbá a röplapok, röpiratok és füzetes kiadványok illusztrációinak kutatásában (POGÁNY 1993). Az „egylapos népi fametszet” műfaját azonban a magyar kutatás – egyetlen kivételtől eltekintve (VÍSKI 1931) – nem vizsgálta, s az idetartozó forrásmagyar könyvtárakban, múzeumokban és magángyűjteményekben, szétszórta található.

A fametszetek alkalmazása bútorok külső díszítményeként ugyancsak ismeretlen volt Magyarországon. A budapesti Iparművészeti Múzeum 1668-ban, valószínűleg Felső-Bajorországban készült, külső oldalán négy épületképes fametszettel díszített ládája ritkaságnak számít a magyar bútorgyűjteményekben.⁵ A láda metszetei szoros rokonságban állnak egy Trostberg környékéről, Heimhildenből származó, 17. század eleji láda fametszeteivel. A két láda szimmetrikus kaputornyot ábrázoló metszete azonos, és ugyanez a metszet díszíti a Bad Reichenhall-i Städtisches Heimatmuseum egyik 17. század eleji ládáját is. Az Iparművészeti Múzeum ládájának egy másik, reneszánsz palotát ábrázoló metszete azonos a Bad Reichenhall-i ládahomlokzat dupla árkádjának másik metszetével.

A paraszti fametszetek történeti előzményei

A magyarországi grafika kezdetei a 16. században nyomtatott könyvek sokszorosított grafikai illusztrációiban és díszítéseiben ragadhatók meg elsősorban. A sokszorosított grafikai eljárások különféle történeti okok miatt nehezebben honosodtak meg Magyarországon, mint a nyugat-európai országokban. A külföldön készült metszetek azonban viszonylag gyorsan eljutottak ide, és széles körben népszerűvé váltak. Míg az önálló lapok nagy része elpusztult, a könyvillusztrációk jelentős része fennmaradt, s a metszetek jelenlétéről és hatásáról kódexillusztrációk, táblaképek és szobrok tanúskodnak (SOLTÉSZ 1961. 16).

A legkorábbi magyar vonatkozású művészi fametszeteket külföldi, elsősorban délnémet mesterek készítették. Így például azt az 1460–1470 közé datált, egyetlen példányban ismert, egylapos színezett fametszetet is, amely Szent István király és Szent Imre herceg páncélos, álló alakját ábrázolja.⁶ A magyarországi megrendelésre nyomtatott vagy elsősorban magyarországi használatra szánt világi tárgyú inkunábulumok illusztrációi közül kiemelkedik a magyar uralkodók képmásaival díszített Thuróczy-krónika 1488-as brünni és augsburgi kiadásainak ismeretlen mesterek által készített 42, illetve 66 darabból álló fametszetű illusztrációsorozata (RÓZSA 1998. 7–23). Míg a brünni kiadás metszetei az ulmi fametszés hatását mutatják, az augsburgi kiadást augsburgi mesterek illusztrálták. Az uralkodók többségét úgynevezett Maiestas típusú, trónuson ülő alakként ábrázolták, fejükön leveles koronával, jobb kezükben jogarral, a bal kézben országalmával. A 15–16. századi egyházi szerkönyvekben ugyancsak jelentős számú kvalitásos fametszet található (MIKÓ 1997. 133–144).

Az első magyar témájú, illusztrált röplapok és röpiratok fametszeteit ugyancsak külföldi mesterek készítették. 1485 körül Lübeckben jelent meg például az a német nyelvű röpirat a havasalföldi Dracula vajda cselekedeteiről, melynek címlapján a vajda fametszetű arcképe látható.⁷ A 16–17. századi röplap- és röpirat-irodalom egyik fő témája a török háború, s e nyomtatványok között több színezett fametszettel illusztrált példány található. Ilyen például az a török elleni keresztes háborúra felszólító, 1514-re datált röpirat, melynek címlapját a keresztre feszítés motívumával díszített zászlót tartó harcos lendületesen megformált alakja díszíti.⁸ Max Eissenkern 1532 után Nürnbergben kiadott, a törökök keresztény foglyokkal szembeni bánásmódjáról tudósító röplapját Erhard Schön fametszete illusztrálja a rabszolgaság jelenetével.⁹ A Nógrád vára ostromáról tudósi-

⁵ ZLINSZKYNÉ STERNÉGG 1993; vö. LIPP 1986, Abb. 532.

⁶ SCHREIBER 1892, Nr. 1418. A fametszetek bútorokba ragasztása szokásának korai történetét Magyarországon eddig nem kutatták. A legkorábbi európai adat a 15. század végéről való. Vö. SPIEGEL... 2000. 283–284, Nr. 107.; SCHILLING 1997.

⁷ VAN DEME... 1485; vö. HUBAY 1948. Nr. 3.; HARMENING 1983. 9, Abb. 1.

⁸ Vö. például AIN GROSS... 1514; vö. HUBAY 1948, Nr. 18., 18a.

⁹ EISENKERN nach 1532; vö. HUBAY 1948. Nr. 140.

1. kép. Lovas összecsapás Zrínyi Miklós alakjával, 1664, röplapillusztráció, fametszet, Warhaffte Relation ... (14. jegyzet), OSzK App. 356

2. kép. Összenőtt ikerpár, 1707, röplapillusztráció, rézmetszet, Von Zween wunderbarlich zusammen gewachsenen Schwestern ..., Freyburg, J. G. Wahrmond, 1707, OSzK RMK III 4590

tó, 1594-ben Olmützben kiadott német nyelvű röplap felső részén az ostromlott vár színezett fametszeti képe látható, alatta két hasábon az ostrom leírása.¹⁰

A magyarországi török háborúk két kiemelkedő személyiségének, a szigetvári hős Zrínyi Miklós-nak és az azonos nevű költőnek a portréját a számos rézmetszet mellett néhány fametszet is megörökítette. Így például a szigeti Zrínyi egész alakos képmása látható azon az 1566–1567-ben készült röplapon, melynek verses felirata a vár elvesztéséről tudósít.¹¹ Az ismeretlen német mester Zrínyit Landsknecht-szabású öltözetben, jobbában alabárdal ábrázolta. Hasonló felfogásban készült a Zrínyi két darabontját bemutató két színezett fametszet is.¹² Egy 1663-ban Augsburgban kiadott röpiraton, mely a költő Zrínyi I. Lipót császárhoz intézett levelét tartalmazza, a költő lovas képmása látható csatajelenettel.¹³ Az I I jelű fametsző által készített, Elias Wellhöffer augsburgi „Briefmaler” által jelzett fametszet egy Johann Hoffmann által Nürnbergben kiadott rézmetszet alapján készült. Zrínyi alakja több más, 1663–1664-ben kiadott röplap és röpirat fametszetén is megjelenik.¹⁴

A Zrínyi-téma a röplap- és röpirat-irodalom egy másik kedvelt motívumával, a szörnyek bemutatásával kapcsolódik össze egy 1664-ben Johann Hoffmann által készített rézmetszeten.¹⁵ A szatirikus képen egy Zrínyi fogságába esett zsiráfnyakú, kutyafulú tatár látható, kezében íjjal és nyílvezzővel. A lap minden bizonnyal előképkül szolgált Pedro Abadal fametszetének, amelyen olasz nyelvű metszett szöveg tudósít arról, hogy a tatárt Zrínyi Miklós fogta el 1664 februárjában, csata közben. A képhe helyezett két feliratot kívül Abadal különféle architektúrális és tájképi elemekkel egészítette ki a lapot. Abadal fametszete később előképkül szolgált egy

10 WAHRHAFFTIGE... 1594; vö. HUBAY 1948. Nr. 346.

11 Contrafactur Graf Nicklas von Serin [...]. 1566/67.; vö. CENNERNÉ WILHELM 1997. Kat. A 4.

12 Der Erste Trabandt. 1566/67; Der Ander Trabandt. 1566/67; vö. CENNERNÉ WILHELM 1997. Kat. A 150–151.

13 Ein gantz Wahrhaftes Copey-schreiben an Ihre Kays(erliche) May(estät) deß theuren Helden GRAF NICLAS VON SERIN [...] den 28. Novemb. 1663.; vö. CENNERNÉ WILHELM 1997. Kat. D 34.

14 Warhaffte Relation Von den Helden-Thaten [...] Ihrer [...] Herrn Nicolaus Grafen von Serin [...] [1664]; vö. HUBAY 1948. Nr. 692; CENNERNÉ WILHELM 1997. Kat. D 179.

15 Dis ist der Tarter den der Hers Grav Nicolaus von Serin gefangen bekom(m)en Anno 1664.; vö. CENNERNÉ WILHELM 1997. Kat. D 200–201.

1721-ben készült orosz rézmetszetnek.¹⁶ A torzszülöttek a témája annak az 1707-ben Freiburgban kiadott német nyelvű röpiratnak is, melynek címlapját egy összenőtt ikerpár, „Helena und Judith aus Ungarn” rézmetszetű képe illusztrálja (VON ZWEEN... 1707; vö. HUBAY 1948. Nr. 1163). A szövegből megtudjuk, hogy az ikrek Szőnyben születtek, s apjuk egy Matthias nevű református parasztember volt. A két utóbbi képet azért is idézzük ebben az összefüggésben, mert jelzi, hogy a szörnys és torzszülöttek ábrázolása technikától függetlenül kedvelt volt a sokszorosított grafikában, s rézmetszetek egyébként is gyakran szolgáltak előképül a népi fametszeteknek.

A rendkívüli eseményekről tudósító illusztrált rölapok motívumainak nemzetközi vándorlását példázza egy 1728–1738 között Budán megjelent német nyelvű nyomtatvány (AUSFÜHRLICHER... [1728–1738]). A negyedretű, egyszer félbehajtott lap a salernói kikötőben kifogott csodálatos halról tudósít. A címoldal fametszete egy emberarcú, tevehátú és lábakkal rendelkező tengeri szörnyet ábrázol, oldalán halálfejjel és további különleges motívumokkal. A lap eredetijét az impresszumban „Rovendini”-vé torzított Remondini cég jelentette meg olasz szöveggel, s olaszból fordították németre. Egy ehhez hasonló csodás tengeri állatot ábrázoló fametszetet közölt V. E. Clausen egy 1747-ben Koppenhágában kiadott énekfűzet címlapjáról (CLAUSEN 1973. Abb. 151).

Míg a példaként idézett 15–17. századi rölap- és röpirat-illusztrációkat kivétel nélkül külföldi mesterek készítették, magyarországi fametszők működésére a 16. század második harmadától vannak adatok. Ezek tevékenysége szorosan kapcsolódik a könyvnyomtatáshoz, s a nyomdászok gyakran képzett fametszők is voltak. A Magyarországon készült fametszetű könyvillusztrációk mennyisége fokozatosan felülmúlja a külföldi eredetű könyvdíszekét. Az első fametszetű illusztrációkat az 1537 körül meginduló sárvár-újszigei nyomda alkalmazta Sylvester János 1541-ben megjelent Újszövetség-fordításában (SOLTÉSZ 1957; 1961). Ezeken a később is döntő hatást gyakorló bécsi grafika befolyása érzékelhető, míg a korai brassói könyvdíszítésre a baseli fametszés gyakorolt hatást. A leggazdagabb fametszetállománnyal a kolozsvári Hoffgreff Heltai nyomda rendelkezett. Elsősorban a népszerű műveket látták el illusztrációkkal, így a Bibliát, a katekizmust és különféle szépirodalmi kiadványokat. Heltai Gáspár 1550-ben kiadott katekizmusát például Jacob Lucius erdélyi származású wittenbergi fametsző hét kvalitásos fametszete díszíti a főbb hittételek és a szentségek ábrázolásával. Tinódi Sebestyén 1554-ben kiadott krónikájának címlapján Lucius id. Lucas Cranach címlapkerete után készített fametszete Sámson oroszlánál vívott harcát ábrázolja.

A népszerű irodalmi művek illusztrációi közül kiemelhető *Az Fortunatusról való szép história* három fametszete.¹⁷ A narratív szerkezetű címlapkép három jelenetben foglalja össze az elbeszélést: a háttérben Fortunatus szökése, a bal oldalon Fortunatus harca az oroszlánal, a jobb oldalon Fortuna átadja az erszényt Fortunatusnak. A 15. századtól Európa-szerte kedvelt népkönyv, a *Salamon és Markalf* magyar fordításának a más fametszetekről is ismert G. C. mesterjeggyel és 1577-es évszámmal ellátott címlapmetszetén a trufák színtere és szereplői jelennek meg: Salamon király kastélya udvarában trónon ül, előtte a furcsa külsejű házaspár, mögöttük fegyveres katonák és egy férfi áll.¹⁸ A kolozsvári nyomda nagy számban kiadott széphistóriáinak címlapmetszetei és a kalendáriumok hónapképei rendszerint egyetlen jelenetet ábrázolnak, viszonylag kis méretűek, s tükrözik a külföldi, elsősorban frankfurti és nürnbergi előképek hatását. A bártfai Klósznyomda fametszetei közül kiemelkedik az 1597-ben kiadott *Fortuna* című sorsvető könyv Fortunát ábrázoló címlapja és tizenkét Szibilla-képe. Az előbbi metszeten Georg Wickram 1557-ben Strassburgban megjelent *Loosbuch*jának hatása érezhető.¹⁹

A 17–18. századból említést érdemel a lőcsei Brewer (PAVERCSIK 1982), a Bécsben és Prágában működő Ferenczfű (HOLL 1980), a győri Streibig (PITROFF 1915), valamint a váci Ambró és Gottlieb (POGÁNY 1959; HOLL 1973) Nyomda kiadványaiban nagyszámú fametszetű illusztrációanyaga. A lőcsei Brewer Nyomda 1626–1729 között megjelent illusztrációinak jegyzéke például több mint 350 tételt tartalmaz, melyek túlnyomó többsége fametszet. Ezek a metszetek és metszetsorozatok többnyire énekes- és imádságoskönyvek, katekizmusok, perikópáskönyvek, prédikációgyűjtemények, kalendáriumok és csíziók lapjait díszítik. Mint Pavercsik Ilona kimutatta, a metszetek egy részét a nyomda külföldön, valószínűleg Boroszlóban vagy Krakkóban vásárolta, s a levonatokat gyakran megjelenési idejüknel jóval korábbi stílusjegyeket hordoznak. Jó példa erre a Salamon- és Markalf-történet 1660 körül kiadott változatának tizennégy darabos illusztrá-

16 DURAN I SANPERE 1971. 214, Abb. 189.; Le loubok... 1984. 46; vö. PELTZER 1990. 197. A lapnak angol, valamint flamand és francia nyelvű szöveggel ellátott, rézmetszetű változata is ismert a 17. századból, lásd GÖMÖRI 1988. 82–83; Németh 1993. H 2027.

17 AZ FORTUNATUSRÓL... é. n.; vö. SOLTÉSZ 1957. 148, 40. kép.

18 SALAMON KIRÁLYNAC... é. n.; vö. SOLTÉSZ 1957. 148–149, 45. kép.

19 FORTUNA 1597; vö. SOLTÉSZ 1961. 108–109, LXI. tábla, 1. kép, LXII–LXIII. tábla.

3. kép. Joseph Kieller: Pécs látképe a keretezésen allegorikus alakokkal, céhbizonyásglévél, fametszet, 1766, STOPP, 1982–1992. 12/H 16.1. alapján

ciósorozata (SALAMON KIRALYNAK... 1660 k.). A helyi metszők közül egyedül Jonas Bubenka, a löcsei gimnázium tanára ismert név szerint: ő készítette Comenius *Orbis pictus*ának több mint 150 illusztrációját az 1669-es nürnbergi kiadás metszetei alapján (PAVERCSIK 1982. 198). A fametszetek átlagos vagy annál alacsonyabb színvonalúak, s felhasználták őket a rézmetszet magyarországi térhódításának idején is.

A könyvillusztrációk nemzetközi vándorlására további példával szolgálunk Zacharias Becker 1789-ben Sulzbachban kiadott, számos kiadást megért *Noth- und Huelfsbuechleinje* 1790-ben Pesten megjelent magyar adaptációjának metszetei (KÖMLEI ford. 1790; vö. TRÓCSÁNYI 1936. 165–169). Az eredeti mű rézmetszeteit a termékeny magyarországi fametsző, J. Grtner jelentősen átdolgozta, és a magyar viszonyokhoz alkalmazta (VAYERNÉ ZIBOLEN 1981). Az átdolgozás a méretek és az árnyé-

kolás mellett egyaránt érintette az alakok ruházatát, az építészeti részleteket és a berendezést.

Az önálló sokszorosított grafikai lapok között külön csoportot alkotnak az illusztrált céhbizonyásglevelek. A forráscsoport jelentőségét ebben az összefüggésben az adja, hogy a vándorló iparoslegények igazoló iratai nagy példányszámban, számos változatban, rendszerint az adott település látképével és különféle figurális motívumokkal díszítve jelentek meg. A vizuális megjelenés szempontjából kép és szöveg egyenrangú szerepet játszik, s a lapok bekeretezve falra akaszthatók voltak. Klaus Stopp monumentális katalógusából tudjuk, hogy a bizonyásglevelek Magyarországon 1731-től a 19. század első harmadáig a legfontosabb munkavégzési igazolványnak számítottak a céheknek (STOPP 1982–1992). Az első vedutás lap 1740-ből ismert, majd 1770-től egyre nagyobb számban készítették őket. A nagyobb városok céhei saját formulákat adtak ki, melyeket rendszerint ugyanazzal a képpel, de más szöveggel láttak el. A magyarországi céhbizonyásglevelek látképeinek többsége rézmetszet, a többségében anonim fametszetek aránya körülbelül 20 százalékot tesz ki. Több példányt utólag kézzel színezték.

A szignált fametszetek ebben a műfajban a 18. század második és a 19. század első feléből valók, s több, máshonnan nem ismert hivatásos fametsző működéséről tanúskodnak. Így például M. Eck 1828 körül Budán, J. E. (Josephus Endrédi?) az 1760-as, 1770-es években Debrecenben, Ignatius Freundt a 18. század végén Erdélyben, egy Glatzl nevű fametsző a 19. század első felében ismeretlen helyen működött. C. H. (Christoph Hartvig?) vedutája Pécsről először egy, az 1775-ös évre kiadott almanach fejléceként jelent meg, az ugyanezzel a képpel ellátott bizonyásglévél első kitöltött példánya 1779-ből való. Hedrich (Hederich) Frigyes a budai Egyetemi Nyomda réz- és fametszője volt (+1807). Joseph Kieller a 18. század második, Anton Mayrhofer és Joseph Ritter a 19. század első felében dolgozott. I. Wilt ugyancsak budai fametsző volt a 19. század első felében.

A lapok ikonográfiája a látképeken és a többé-kevésbé szintén állandó elemnek számító címereknek túlmenően is változatos. A debreceni szücsök 1783-tól több változatban ismert bizonyásglévélén például a négy részből összeállított keret jobb felső sarkában látható motívum a róka és a szőlő meséjére utal.²⁰ A bal felső sarokban a szücsök jellegzetes munkaeszközét, az úgynevezett Pagelbankot ábrázolták. A keret többi figurális képe különféle prémes állatokat (bárány, szarvas, nyúl, mókus, nyest) mutat. A Joseph Kieller Pécs-vedutájával díszített bizonyásgleveleket számos céh felhasználta 1766-tól egészen a 19. század közepéig.²¹ A kereten kétoldalt a föld- és szőlőművelés allegóriái, áll különböző társadalmi állapotú személyek páros alakjai állnak. I. Wilt budai céhlevelének négy sarkát az iparűzés, a földművelés, a papság és a nemesség allegóriái díszítik, a veduta fölött a Szent Jobb ereklje, kétoldalt zászlók Szent István király és Szent Imre alakjával.²² A vallásos motívumok vannak túlsúlyban az 1799-től számos változatban is-

20 STOPP 1982–1992. 12/H 12.1.1.

21 STOPP 1982–1992. 12/H 16.1–32, H 16.2.1–4.

22 STOPP 1982–1992. 12/H 53.2.

4. kép. A sasvári kegyzsobor, 1750 körül, színezett fametszt, Borda Antikvárium, Zebegény

szobrot ábrázolja. A lap alján a témát megnevező német nyelvű felirat áll, melynek végén a jobb alsó sarokban „8 M” szignatúra látható. A gyűjtőlapra felragasztott metszetet a gyűjtőlapra kézzel frott feljegyzés szerint Alexander és Luise Andrich gyűjtötte Mooshaben Halittal nevű településén, s eredetileg egy ládafedél belsejét díszítette. A gyűjtő meghatározása szerint a lap 1750 körül készült Giovanni Antonio Remondini bassanói műhelyében. A datálás nagyjából helytálló lehet, a Remondini-műhely katalogizált metszetei között azonban ez a lap nem található. Van viszont egy latin és német felirattal ellátott, 1750 előttre datált, valamivel kisebb méretű színezett rézmetszet a sasvári szoborról.²⁶ A fametszet föltehetően ezen vagy egy ehhez közel álló másik előkép alapján készült a jobb és bal oldal felcserélésével. A bassanói eredetnél jóval valószínűbb, hogy a lap egy ismeretlen észak-magyarországi, esetleg délnémet vagy osztrák fametszőműhelyben készült.²⁷

A fametszettel illusztrált népszerű nyomtatványok tipológiája

A sokszorosított népi grafika műfajai között a legnagyobb csoportot az ének-, imádság- és históriás füzetek figuratív címlap-illusztrációi alkotják, melyekkel az előző fejezetben foglalkoztunk. A 18–19. században különösen nagyszámú fametszetes füzet jelent meg a budai Landerer, a pozsonyi Patzkó, a váci Gottlieb, a soproni Siess, továbbá a pesti Trattner, Bucsánszky, Rózsa és Méhner, a mosonmagyaróvári Czéh, a besztekercebányai Wachold, valamint a szakolcai Skarnytl Nyomdánál (BÁLENT 1947). Napjainkban megfigyelhető a vallásos tartalmú füzetek műfajának megújulása, részben a 19. századi kiadványok utánnyomása, részben új kép- és szövegegyanyagok sokszorosítása révén (LENGYEL 1994). A 18. század első feléből jellemző példaként említhető a tékozló fiú bibliai históriáját és az Apollonius királyfi történetét, azaz a *Gesta Romanorum* 153. elbeszélését feldolgozó füzetek címlapmetszete (POGÁNY 1978. 8, 17. kép).

23 STOPP 1982–1992. 12/H 18.1.1.

24 STOPP 1982–1992. 12/H 73.1.

25 MEŠŠA 1996; vö. SZILÁRDFY 1999. 74. 6. kép.

26 MARINI ed. 1990, 349, scheda 40.; vö. GOLDONI 1995.

27 Itt mondunk köszönetet Maria Goldoni-nak (Modena) és Alberto Milanonak (Milánó) a laphoz fűzött megjegyzéséért.

mert pécsi bizonyáglevelével keretezésén is:²³ a veduta fölött középen Mária a Gyermekekkel, balra Szent Sebestyén, jobbra Szent Rókus látható. A veduta előterében balra őrangyaljelenet, jobbra vándorló céhlegények, alattuk verses feliratok. A pécsváradai molnárcéh 1838-ból való bizonyáglevelének keretezésén felül Szent Miklós, Assisi Szent Ferenc és Nepomuki Szent János alakja, alul középen az apátság címere, kétoldalt a molnárcéh jelvényei láthatók.²⁴ Mindezek a lapok a polgári lakosságnak dolgozó kézműves rétegek igényeit elégítették ki, s a korstílus változása mellett jelzik az ezekre a rétegekre ható képi világ összetevőit.

Magyar viszonylatban különlegességnek számít a bártfai múzeum tíz nagyméretű fametszettel díszített vászonantependiuma, melyet nagy valószínűséggel a 18. század első felében készítettek.²⁵ A fametszetek különféle bibliai és más vallási témákat – így például a Szent István-i országfelajánlást és a máriacelli kegy-szobrot – ábrázolnak, felirataik részben német, részben latin nyelvűek. Az egyes dúcokról feltehetően papírlevonatokat is készítettek.

Egyetlen példányban ismert az előbb említett antependiumot díszítő fametszetekhez hasonló méretű, papírra nyomott színezett metszet, amely a sasvári kegy-szobrot ábrázolja. A lap alján a témát megnevező német nyelvű felirat áll, melynek végén a jobb alsó sarokban „8 M” szignatúra látható. A gyűjtőlapra felragasztott metszetet a gyűjtőlapra kézzel frott feljegyzés szerint Alexander és Luise Andrich gyűjtötte Mooshaben Halittal nevű településén, s eredetileg egy ládafedél belsejét díszítette. A gyűjtő meghatározása szerint a lap 1750 körül készült Giovanni Antonio Remondini bassanói műhelyében. A datálás nagyjából helytálló lehet, a Remondini-műhely katalogizált metszetei között azonban ez a lap nem található. Van viszont egy latin és német felirattal ellátott, 1750 előttre datált, valamivel kisebb méretű színezett rézmetszet a sasvári szoborról.²⁶ A fametszet föltehetően ezen vagy egy ehhez közel álló másik előkép alapján készült a jobb és bal oldal felcserélésével. A bassanói eredetnél jóval valószínűbb, hogy a lap egy ismeretlen észak-magyarországi, esetleg délnémet vagy osztrák fametszőműhelyben készült.²⁷

A füzetes kiadványok képanyagával szoros rokonságban állnak a 19. század második harmadától nagy

számban kiadott képes naptárak illusztrációi. Ezek kezdetben többnyire ugyancsak fametszetek voltak. A naptárak és ponyvafüzetek tömegtermelését Magyarországon elsőként megvalósító pozsonyi, majd pesti kiadó, Bucsánszky Alajos adott ki először címében is „képesnek” nevezett kalendáriumot (KOVÁCS I. 1989. 116–119, 127; vö. CSERBÁK 1987). Bucsánszky egy-egy naptárában a címlapképen és a hónapképeken kívül átlagosan 15–20 illusztrációt közölt. Bucsánszky naptárainak, ponyvafüzeteinek és más népszerű kiadványainak metszeteit Mihalovics János, a tónusos fametszés első magyarországi mestere készítette. A képek tematikája részben azonos a ponyvafüzetek illusztrációjával, s a történeti és népiéleti jelenetekről az egzotikus motívumokon, aktuális eseményeken át a betyártörténetekig és a vallásos ábrázolásokig terjed. A képek fő szerepe itt is a nyomtatványok eladhatóságának növelése.

Fametszettel számos különféle vallásos tárgyú egylapos nyomtatványt illusztráltak, melyeken a kép különböző funkcióban jelenik meg. Ezek típusai a következők:

A füzetes kiadványok mellett az úgynevezett *kis szentképek* készültek a legnagyobb számban, réz- és fametszetként egyaránt (SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987). S bár a kis szentképek egyik jól körülhatárolható tematikus csoportjában, az úgynevezett búcsús képek műfajában például túlsúlyban van a rézmetszet, ugyanarról a kegyképről gyakran mindkét technikával készült ábrázolás, néhány esetben pedig csupán fametszetű változatot ismerünk. A fametszetek készítői többnyire itt is nyomdászok, nyomdászsegédek, esetleg faragó szerzetesek voltak. Ugyanaz a metszet néha több nyomda kiadványában, önálló lapként és illusztrációként is előfordul. A búcsús képeken ábrázolt mintegy száz zárándokhely közül jelenleg tizenötöt ismert egy vagy több fametszet. A fametszetek ikonográfiája jóval egyszerűbb a rézmetszetekénél, s azonos sémát követ: mindig bemutatják a kegyképet, annak szűkebb vagy tágabb környezetét, esetleg az eredetlegenda motívumait.

A fametszetek tematikáját és méretét tekintve szoros kapcsolatban állnak a kis szentképekkel az *egylapos imalapok* illusztrációi. Ezek a többnyire negyedréti, haránt (ritkábban álló) alakú lapok azonos elgondolás szerint készültek, s virágkorukat a 19. század második és harmadik harmadában élték. Egy ívre mérettől függően általában két imalapot nyomtattak, majd az ívet félbehajtották és kettévágták. Ritkábban előfordul a fólióméret is, ez azonban nem jár együtt szükségszerűen a képméret növekedésével. Előfordult, hogy az imalapokon, a füzetes kiadványokon és a búcsús képeken ugyanazokat a metszeteket használták. A kép itt rendszerint a keretbe foglalt kéthasábos szöveg között vagy annak közepén helyezkedik el. A szövegnek ez az elrendezése egy központi kép körül emlékeztet a 16–17. századi röplapokról ismert megoldásra. Magyar, német és szlovák nyelvű illusztrált imalapokat egyaránt ismerünk. Nagyszámú illusztrált imalap készült a beszercebényai Wachold, a szokolcai Skarnycl, a budai Gyurián és Bagó, a budapesti Rózsa, valamint a gyulai Réthy Nyomdában. Néha a kiadás événél több évtizeddel, sőt évszázaddal korábban készült fadúcokat alkalmaztak. A kép rendszerint az imaszöveg központi motívumához, Krisztus, Mária és a szentek alakjához kapcsolódik. Találkozunk néhány viszonylag ritka ikonográfiai típussal is, mint például az élő fára feszített Krisztus mint az élet forrása (például MODLITBA... 1846), Jézus tövissel átszúrt nyelve (például AZ ÉDES JÉZUS... é. n.), Szent Anna keze (például KÉPE SZENT ANNA... 1847).

A harmadik csoportba tartoznak az illusztrált *házi áldások*. Ezek többnyire fólió alakúak, s a képeknek rendszerint ugyanakkora hely jut, mint a szöveges résznek. Meghatározó motívum a feszület, melyet a két hasábban szedett szöveg között helyeznek el. A szöveget két, három vagy négy oldalról apróbb képek sora keretezi, így a keresztút jelenetei, a tizenkét apostol, az evangélisták és szentek képei, esetleg az oltáriszentség motívuma. Ezek a lapok mindenütt azonos séma alapján készültek: hasonló elrendezés figyelhető meg három, egymástól földrajzilag távol fekvő nyomda, így a nagykanizsai Wajdits (például KERESZTÉNY... é. n.), a szokolcai Skarnycl (például DUCHOWNJ... 1860) és a kolozsvári református főiskola (A SZENT JAKAB... é. n.) nyomdájának termékein. Előfordult, hogy ugyanannak a lapnak a különböző kiadásában felcserélték a kisebb képek sorrendjét.

Külön csoportot alkotnak az úgynevezett *égi levelek*, amelyek német nyelvterületről terjedtek el Magyarországon a 19. század első felében, s kéziratossá és nyomtatott formában, illusztrált és kép nélküli változatban egyaránt ismertek voltak (MOLNÁR 1986. 423–427). Az egyik képes változat „eredetije” a szöveg szerint „Michaelis hegyén függ”, Szent Mihály arkangyal küldte, s ez magyarázza, hogy a szöveg közepén elhelyezett kép a gonoszt legyőző Szent Mihály arkangyalt ábrázolja (CSODÁLATOS... é. n.). Maga a szöveg különféle vallási és erkölcsi előírásokat tartalmaz, s a műfaj sajátosságainak megfelelően védelmet ígér mindazoknak, akik maguknál hordják vagy házukban tartják a levelet, és elmondják a megfelelő imádságokat.

Hasonló védő-óvó funkciót tulajdonítottak az úgynevezett *frászlevelek*nek, melyek közül egy

5. kép. Gulyás Miska és Káposzta Sára története, 1880-as évek, színezett litográfia, Néprajzi Múzeum, ltsz. R 10537

it. A képek a három könyvre, azon belül három-három részre tagolt mű egyes részeit illusztrálják, s a képek fölé metszett hivatkozás utal a megfelelő szöveghelyre.

A képmutogatás szokása a hírközlő rölapok és más népszerű nyomtatványok terjesztésének hatásos eszköze volt. Maga az előadás különféle specialisták (szövegíró, rajzoló, nyomdász, vándorkereskedő) együttes munkájának eredményeként jött létre. A közönség föltehetően a szóbeliséggel szoros kapcsolatot tartó polgárosodó rétegekből állt elsősorban, míg a paraszti rétegek körében a szokás kisebb jelentőségűnek tekinthető. Nagyobb számú képmutogató szöveg a 19. század második feléből maradt fenn füzetes nyomtatványokban, s ebből a korból származnak a szokás első irodalmi feldolgozásai és képzőművészeti megörökítései (TAKÁCS 1953). A szövegek részben fordítások, s a versszakok után gyakran utalást tartalmaznak a képekre.

A képmutogató tábla műfajának egyik ritka, múzeumba került példánya valószínűleg az 1880-as években készült egy pesti kiadónál.²⁸ A közel másfél méter magasságú papírlemez mindkét oldalára vásznat ragasztottak, s erre nyomták az utólag kézzel színezett, két litografált képsorozatot. Az egyik oldalon a szegény legény és a gazdag leány, Gulyás Miska és Káposzta Sára nemzetközileg ismert szerelmi történetét ábrázolták nyolc jelenetben. A másik oldalon az úgynevezett görbe lábú szék (faragószék) valószínűleg németből fordított tréfás ismétlőversének ábrái láthatók (TOLNAI 1930; TRIEBNIG-PIRKHERT 1934). A szerelmi történet jelenetei a következők: 1. Sárát apja felöltségre vonja; 2. Miska kiment a kútba ugrott Sárát; 3. Sárát elverik a szülei; 4. Miska megszökteti Sárát; 5. a gazdag legény a halott Miska teteménél; 6. Sára siratja Miskát a ravatalon; 7.

1786-ban készült, középen apró fametszettel ellátott példányt idézünk példaként (FRAIS-BRIEF 1786).

Utoljára hagytuk a *társulati emléklapok* csoportját, amelyek a nyolcadrétű füzetes megoldás mellett gyakran készültek nagyalakú, metszettel illusztrált egylapos formában is. Így például az a kordás társulatoknak 1756-ban a budai Landerer Nyomdában kiadott emléklap, melynek fametszete Szent Ferenc stigmatizációját ábrázolja (BRUDERSCHAFTSBRIEF 1756; vö. KNAPP-TÜSKÉS 1999).

A fametszettel illusztrált vallásos tárgyú egylapos nyomtatványoknak (összefoglaló spanyol elnevezéssel úgynevezett gozos) ez a tipológiája nyilván még tovább bővíthető. A lapok közös sajátossága, hogy a papírnak csupán az egyik oldalára nyomtatták őket, így bekerektezhetők, felragaszthatók és/vagy falra akaszthatók voltak. Többségüknek a ládafedélben elhelyezett vallásos tárgyú ábrázolásokhoz hasonlóan²⁸ oltalmazó szerepet is tulajdonítottak. További közös jellemző a címmel ellátott szedett szöveg hangsúlyos jelenléte, s hogy színezett példány az általunk ismert magyarországi anyagban nem található. A keretezés elhelyezése függ a lap nagyságától, s a keret elemei azonosak a könyvdíszítésben használt tipográfiai keretdíszekkel. A nyomda nevét csak ritkán tüntették fel a lapokon.

Bár fametszetes példányt nem ismerünk, itt kell megemlítenünk az egyetlen lapra nyomtatott, több képből álló elbeszélő képsorozatokat. Ezt az úgynevezett Bilderbogen-szerkezetet követi a váci Ambró Nyomda 1786-ban megjelent, németből magyarra fordított regényének rézmetszetű címlapelőzéke (GEJZA ford. 1786; vö. HOLL 1973. 31). A Della-Valle firenzei gróf kalandjait elbeszélő mű illusztrációján kilenc, három sorban elrendezett kép idézi fel a történet fontosabb epizódjait.

a gyilkos gazdag legény az akasztófán; 8. a gazdag legény lelke a pokolban, Miskáét angyalok viszik a mennyországba. Az 1. és 2. számú képen föltehetően utólag kézzel ráírt értelmező szöveg olvasható. A képeken jól megfigyelhetők a kor köznemesi, csendőri és pásztorviselésének jellegzetességei.

28 Vö. JACHER-TYSZKOWA 1970. 13.

29 VISKI 1934; Néprajzi Múzeum Budapest, ltsz.: R 10537.

Egylapos paraszti fametszetek Erdélyben

A történeti és tipológiai áttekintés azt mutatja, hogy a szélesebb rétegek igényeit a sokszorosított grafika iránt az ország nagyobbik részében a 18–19. században a kiadók és nyomdák körül csoportosuló hivatásos réz- és fametszők, litográfusok elégítették ki. Kivételnek számít az ország délkeleti felének viszonylag kevésbé fejlett részén, a volt Szolnok-Doboka megye több településén működő román paraszti fametszők tevékenysége. Mint a magyar és román kutatás fényt derített rá, e sajátos népi háziipar gyökerei a 17. század végére nyúlnak vissza: a ma ismert legrégebb lap, amely azonban minden bizonnyal még hivatásos fametsző munkája, a dúcba metszett évszám szerint 1700-ban készült (VISKI 1931; KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 1). A paraszti fametsző tevékenység kialakulásának fő ösztönzője azonos volt az erdélyi üvegképfestés meghatározó indítékával: a füzesmikolai ortodox fatemplom 1699-ben könnyező, majd Kolozsvárra vitt Mária-ikonja és a Mikolán maradt másolat körül kialakult zárandoklatokkal. A mikolai zárandokhely rövid időn belül a környező települések fontos szakrális és kereskedelmi központjává vált. A két kép szerepet játszott az ortodox és a protestáns lakosság katolikus hitre térítésében, s jelentős hatással volt az erdélyi ortodox, görög katolikus és római katolikus vallásos művészetre (B. NAGY 1977. 24–31). Míg a kolozsvári képről a 18. század elejétől nagyszámú búcsús kép, dombormű és festménymásolat készült, a mikolai változat elindítója volt a helyi üvegfestő központ és a környékbeli paraszti fametszőműhelyek létrejöttének. A népi fametszetek készítése zárandokhelyek közelében másutt, így például Lengyelországban is ismert. A tevékenység másik fő ösztönzői a moldvai ortodox kolostorok szerzetesei által készített fametszetek, illetve az erdélyi, havasalföldi és moldvai cirill betűs román nyomdák kiadványainak illusztrációi voltak.

Az erdélyi paraszti fametszés központja a Kolozsvártól körülbelül 40 kilométerre északra fekvő, Szamosújvárhoz közeli Hesdátón alakult ki, metszetek azonban nem csak ott készültek. Írásos források szerint 1776-ban Szamosújváron tizenegy résztvevővel fametsző céh alakult a balázsfalvi görög katolikus érsekség egyetértésével. A tagok Désakna, Szilvás, Széplak és Hesdát helységekből származtak. Megállapodtak abban, hogy nyomatokat nem adnak el másnak, száz lapért két forintot kérnek, s a megállapodás megszegéséért bírságot kell fizetni. Név szerint azonban csak azt az öt hesdátai mestert ismerjük, akik nevükkel látták el a dúcokat. Ez a név szerint ismert öt fametsző 1798 és 1883 között dolgozott, s ma összesen mintegy ötven szignált lap ismert tőlük. A legtöbb, tizenhét szignált fametszet Onisie Poptól maradt fenn. A mesterség a nevek tanúsága szerint családon belül hagyományozódott. Az első név szerint ismert metsző egy 1817-ben készült lapon románul (Gheorghie Pop) és latinos alakban magyarul (Georgius Papp) is megnevezi magát, ami utal a készítők kettős társadalmi, etnikai kötődésére. A dúcok családon belül öröklődtek, illetve a mesterek egymástól vásárolták meg, vagy időnként kicserélték őket egymás között. Az évszámmal jelzett lapok és az utolsó hesdátai mesterek 1930-as években még élő leszármazottjainak tanúsága szerint a fametsző tevékenység 1890 körül szűnt meg a településen.

Az 1930-as években a leszármazottaktól és egy idős vándor-metszetkereskedőtől gyűjtött adatok lehetőséget adnak a metszetek készítésének, terjesztésének és használatának rekonstrukciójára.³⁰ Eszerint dúcként vadalma és vadkörte deszkát használtak, amit trágyalében pácoltak. A falapra vékony zsiradékra teget hordtak fel, s „plaivas”-szal (Bleiweiss) másolták át a képet. A dúcot mindkét oldalán kifaragták bicskapengével és vésővel. A dúcok átlagos mérete 33x26 és 37x31 cm között volt. Egy-egy dúc körülbelül egy hét alatt készült el, s rendszerint több évtizedig használták őket. A használat nyomai a fennmaradt példányokon jól felismerhetők. A kész dúcot vízben és keserűsóban oldott fenyőkorommal festkeztek egy kenő- és egy szétterítő ecset segítségével. A festékezést gyermekek végezték. A papírt, amely korábban vastag, szürkészöld, 1870 és 1875 körül vékony és sárgás színű volt, ötszáz lapos kötegekben szereztek be Szamosújvárról. A nyomtatáshoz a papírt a dúcra fektették, s hátát sűrű lőszőr kefével többször végigsimították. Naponta átlagosan 500, dúconként egyszerre 100–100 levonat készült. A levonatotak a földre térítve vagy kifestített zsinegeken szárították, s utólag kézzel színezték. A legkedveltebb színek a kárminvörös, a sárga és a zöld voltak. A sárga színt növényi magvakból állították elő. A színezés sablon nélkül, ecsettel történt, s a munkában az egész család részt vett. Először a sárgát, majd a vöröset, végül a zöldet vették fel a lapokra. Mindez jelzi, hogy

30 MUŞLEA 1939; vö. Haáz Ferenc recenziójával (HAÁZ 1940–1941). Kilenc hesdátai fadúc a Néprajzi Múzeum mesterséggyűjteményében található: ltsz.: 38.254–38.262.; vö. GRÁFIK 2000. A Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben nyújtott segítségért dr. Szacsavay Évának, Szekrényessy Rékának, Tasnádi Zsuzsának, dr. Fejős Zoltánnak és dr. Gráfik Imrének mondunk köszönetet.

a paraszti fametszők műhelyei találékonyan egyesítették a fametsző, a zúgnyomdász és a levélfestő szakmák tevékenységét.

A kész lapokat a szomszédos falvakból származó vándorkereskedők terjesztették, de figyelembe kell venni a zarándoklatok közvetítő szerepét is a metszetek terjedésében. Feltételezhető, hogy a mikolai, hesdái és szamosújvári üvegképeket értékesítő szamosújvári örmény kereskedők is árulták a fametszeteket. Árjukkal eljutottak Máramarosba, a Bánságba, Moldvába, a Havasalföldre, sőt egészen a török határig. Egyszerre 2–3000 levonattal indultak útnak, s az egy krajcárért vásárolt lapokat 2–4 krajcárért árusították. A vándorkereskedők hangos kiáltásokkal hívták fel a figyelmet árújukra, s a vásárlók a pappal igazoltatták az ábrázolások hitelességét. A metszeteket keret nélkül árulták, s a vevők ragasztották vagy szögelték a falra, esetleg deszkára. Az elpiszkolódott lapokat eldobták és újjal pótolták.

A fametszetek széles körű használatára utal egy 1938-as adat, amely szerint Dragus faluban a paraszti szobák faliképeinek 53 százaléka papírra nyomott metszet volt. Ötalmul a lakáson kívül, istállóban, út menti keresztken és az úgynevezett Háromkirályok csillagán is elhelyezték őket. A kutatás véleménye megoszlik arról, hogy a fametszetek szolgáltak-e inspirációs forrással a jóval drágább üvegképeknek vagy fordítva. Az erdélyi román üvegfestészet reprezentatív áttekintésének szerzői az 1970-es évek végén úgy foglaltak állást, hogy a mikolai üvegképfestők másolták a hesdái fametszeteket, s tizenhárom hesdái metszethez közöltek egy vagy két üvegkép-párhuzamot (DANCU, J.–DANCU, D. 1979. 32–39). A közölt párhuzamok általában meggyőzőek, s az idézett állítást igazolja a metszetek készítésének időbeli elsőbbsége és az üvegképek kevésbé részletező kidolgozása. A kérdés végleges eldöntéséig azonban nem zárható ki a kölcsönhatás és a közös előképek felhasználásának lehetősége sem, s számolni kell a fametszetek és az üvegképek között közvetítő rajzok szerepével is.³¹

A 18–19. századi Erdélyből jelenleg összesen körülbelül 110 paraszti fametszet ismert.³² A lapok közül tizenhárom világi, a többi különféle vallásos témát ábrázol. A világi témájú lapok többsége, összesen kilenc metszet kakast, tyúkot és más madarakat ábrázol. A többi négy lap közül kettő egy ma már pontosan nem azonosítható történetet illusztrál, illetőleg egy nemesi párt mutat be. A másik kettő az antik történelemhez és mitológiához kapcsolódik. A kotlóstyúk és a kakas témái jól ismertek az európai sokszorosított népi grafikában: a szórakoztató lapok csoportján belül a népélet jellegzetességeit ábrázoló képek típusát képviselik. A kakast ábrázoló hesdái lapok nagyon közel állnak ahhoz a Remondini cég által kiadott fametszethez, melyet Paolo Toschi közölt 1967-ben a milánói Bertarelli-gyűjteményből (TOSCHI 1967. 257, 127. kép). A kakas és a tyúk kedvelt motívumai az orosz luboknak is, s nem lehetetlen, hogy a kotlóstyúkot bemutató hesdái lap a Claudon-Adhémar által közölt hasonló témájú 18. századi orosz fametszetre megy vissza (CLAUDON-ADHÉMAR 1975. 115, 105. kép). A kotlóstyúkot csibéivel együtt bemutató lapok távoli párhuzamaként említhető még egy, a gonosz és a jámbor tyúkot ábrázoló, a rossz és a jó háziaszonyt szimbolizáló 1600 körüli augsburgi fametszet (BRÜCKNER 1969. 57. kép). Ennek előképként való felhasználása és az erdélyi lapok allegorikus értelmezésének lehetősége azonban nagy biztonsággal kizárható. Nem kapcsolhatók ezek a metszetek a felszarvázás témáját kakason lovagló férfi és női alakpárral ábrázoló 18. századi orosz és 19. századi dán allegorikus lapokhoz sem.³³

A Mariska és Pista témájú, elbeszélő szerkezetű satirikus lap 1840 és 1870 között készült, s feltehetően Onisie Pop műve.³⁴ Az alapul szolgáló történet ismeretlen; nem lehetetlen, hogy ponyvafüzetből merítették. Bár felirata cirill betűs, a Mária és István nevek becéző alakjának használata miatt kétséget kizáróan magyar vonatkozású. A középen két mezőre osztott lap

felső részén baloldalt magányosan ülő nőalak, kezében felemelt seprűvel, jobboldalt vándorköszörűs látható munka közben. A seprű már a 17. századi sokszorosított grafikában feltűnik szexuális szimbólumként (vö. pl. HERELMANN 1992. 19. kép). Az alsó mezőben jobbra katonaruhás férfi (a megcsalt és időközben hazatért férj?) felelősségre vonó mozdulattal áll, vele szemben a megszeppent vándorköszörűs.

A Nagy Sándor és Poros indiai király harcát bemutató, ugyancsak narratív szerkezetű metszet a kevés fekvő formátumú lap közé tartozik, s két, egymás mellé állított dúcról nyomták.³⁵ A szignálás szerint Georgius Papp készítette 1817-ben, s a lapnak korábbi változata is van 1798-ból. Az egymás fölött elhelyezkedő

31 Vö. JACHER-TYSZKOWA 1970. 16. Kat. 178.

32 A továbbiakhoz vö. KISS-GRIGORESCU 1970; VISKI 1931. Tizennégy, részben színezett eredeti levonat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának nyomatgyűjteményében található: Itsz.: Ny 4988–4999, 9035.

33 CLAUDON-ADHÉMAR 1975. Abb. 172–173.; CLAUSEN 1973. Abb. 39–40.

34 MUŞLEA 1939. Fig. 40.; KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 77.

35 MUŞLEA 1939. Fig. 41.; KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 28.

6. kép. [Onisie Pop?]: Mariska és Pista, Hesdát, 1840–1870 között, fametszet, MUŞLEA 1939. 40. kép alapján

két vízszintes képmezőt a dúcok közepén való kettéosztásával hozták létre. A felső részen Nagy Sándor legyőzi ellenfelét. Alul Poros temetési ünnepsége látható, melyen Nagy Sándor is részt vesz négy fejedelmével. Míg a magyarázó jellegű cirill betűs feliratok több részletben, az alakok között az üres képfelületen kaptak helyet, az alsó képszáron annak teljes hosszúságában elhelyezett latin felirat összefoglalóan jelöli meg a témát, és Isten akaratának elfogadására intő moralizáló megjegyzést fűz a képekhez. Mint ismeretes, a Sándor-regény nemzeti nyelvű, köztük magyar, orosz és román fordításai nagy számban jelentek meg a 18–19. században népkönyvként, s ugyanebből az időből több román nyelvű illusztrált kézírata maradt fenn. A történet epizódjai feltűnnek a Nagy Pétert dicsőítő orosz lubokon is.³⁶ Egy, a 18. század első negyedére datált, nagyméretű színezett orosz fametszet, melyet több egymás mellé ragasztott lapra nyomtak, Nagy Sándor és Poros összecsapását hasonló felfogásban ábrázolja, mint a hesdái lap felső része (CLAUDON-ADHÉMAR 1975. 22. kép). Jelentős különbség, hogy az orosz lapon mindkét király karddal támad, Porost még nem győzték le, a katonák száma mindkét oldalon jóval több, s a felirat is jóval terjedelmesebb. A két uralkodót ágaskodó lovon, egyedül ábrázoló két további 18. századi orosz fametszeten mindketten lándzsával küzdenek.³⁷ A hesdái lapok forrásai minden valószínűség szerint egy ilyen vagy ezekhez közel álló képciklus jelenetei voltak.

A világi témájú lapok közül utoljára említünk meg egy csupán feltételelesen erdélyi eredetűnek tartott Bacchus-metszetet.³⁸ A lap igénytelen kidolgozása lényegében megegyezik a többi erdélyi fametszetével, a témát megjelölő felirat – *TEMPL BACHUS* – azonban latin nyelvű. A geometrikus szerkesztésű horizontális kompozíció nincs színezve, méretei valamivel nagyobbak az erdélyi fametszetek átlagos méreteinél. Az alsó lapszáron olvasható 1680-as évszámot utólag, tintával írták rá a levonatra. A fametsző technikailag képtelen volt megismételni a hordón lovagló Bacchus ikonográfiai formuláját. Nem tudta megoldani a perspektívát, s valószínűleg nem használt előképet. Az eklektikusan összeválogatott elemekből felépített, stilizált kompozíció középpontjában Bacchus felöltözött ifjúként asztalra helyezett hordón lovagol, szétárt kezében a hagyományos szőlőfürt helyett borosüveget és a szokásos poharat tartja. A magyar diákra emlékeztető, szakállas, csizmás főalak nyakát körgallér, fejét a szőlőlevélből font koszorú helyett babérkoszorú övezi. A hordóból széles sugárban ömlik a bor. A figura merész színházi díszlet előtt ül: kétoldalt egy-egy olaszkorsó, fölöttük lefelé keskenyedő, alul összehúzott függöny. A felső sávban három stilizált füleke íves lezárása látható, középpontjukban egy-egy borköppövel. A két szélső fülkénél szélesebb és magasabb középső füleke bor-

36 Vö. RANKE 1979, Sp. 337–345.; POPESCU-VILCEA 1989. Az ortodox szerzetesek szerepét a képi motívumok közvetítésében az is nyomatékositja, hogy több kolostorban készítették világi témájú elbeszéléseket tartalmazó illusztrált kéziratokat (POPESCU-VILCEA 1989. 7). Vö. BORZSÁK 1984.

37 CLAUDON-ADHÉMAR 1975. Abb. 18–19.; vö. HELLBERG 1989. 174–176, Abb. 5.

38 CSONGOR 1993. A Bacchus-metszet megtekintésének lehetőségét Csongor Dénesnek (Budapest) köszönjük. A metszethez fűzött megjegyzéseiről Ursula Sdunnusnak (London) mondunk köszönetet.

7. kép. Bacchus temploma,
(Erdély, 19. század?),
fametszet, Csongor Dénes
gyűjteménye, Budapest

köpjétől jobbra és balra egy-egy csövön – ugyancsak lefelé szélesedő sugárban – folyik a bor. A kompozíció lényegében nem mitológikus, hanem inkább az ittasság bűnének enyhe dicsőítése. A lap talán egyfajta cégérként, plakátként szolgált egy italmérésnek vagy szüreti mulatságnak, de lehetett magának az italmérésnek, színpadi előadásnak, illetőleg a bőséges innivalót kínáló „nagy kocsmának” a szimbóluma is. A keleti és nyugati formavilágot egyesítő lap motivikus párhuzamai találhatók például egy 16. századi olasz metszeten, bajor kártyalapokon, több orosz lubokon, a tancsi református templom 1676-ban készült festett famennyezetén és két 19. századi ponyvafüzet címlap-illusztrációján.³⁹ A közvetlen előkép azonban ismeretlen.

A vallásos témájú erdélyi lapok között a néhány ószövetségi ábrázolás (Ádám és Éva, Jákob létrája, Mózes látomása az égő csipkebokorról, Illés próféta elragadtatása) mellett túlsúlyban vannak a Jézus életéhez és halálához kapcsolódó újszövetségi jelenetek, valamint a Mária-ábrázolások. Így például önálló lapokon jelenik meg az angyali üdvözlés, Jézus születése, Krisztus megkeresztelése, az Utolsó vacsora, a keresztre feszítés, a levétel a keresztről és a feltámadás. Ugyancsak külön lapokon ábrázolták Máriát a Gyermekkel, Mária imádsát, a négy evangélistát, a Szentháromságot, Mihály és Gábor arkangyalt, Szent Györgyöt, valamint Konstantint és Ilonát a kereszttel. Az ortodox egyház különösen tisztelt szentjeit, így például Parasceva, Haralambios, Bazil, Miklós és Dömötör alakját önállóan és együtt is gyakran ábrázolták.

A többnyire álló formátumú lapok szerkezeti tagolása változatos. Egy részük csupán egyetlen jelenetet vagy motívumot ábrázol, de a két, három és négy mezőre tagolás különféle változatai mellett előfordul kilenc-, sőt tizenhat részes tagolás is. A vallásos tárgyú lapokon különösen kedvelt megoldás a képfelület négy egyenlő részre osztása két, egymást derékszögben metsző vonallal. Többször így ábrázolták a passió jeleneteit és a szenteket, de előfordult, hogy két bibliai jelenetet két szent alakjával párosítottak. A narratív képszerkezet viszonylag ritka. Onisie Pop a Krisztus feltámadását ábrázoló metszeten a rendkívül egyszerű kompozíciót helyi elemekkel gazdagította, amint ez a jobb oldalon álló gyászoló asszony ruháján, a sírt őrző katonák egyenruháján és fegyverzetén, valamint a Krisztus kezében tartott kereszt formáján megfigyelhető.⁴⁰ A kompozíció nem illeszkedik hiánytalanul a képtérbe, az alakok túlságosan kis méretűek, de a szuta elrendezést némileg kiegyenlíti az üresen hagyott háttér kitöltése a színezéssel.

³⁹ A ponyvafüzetek címlap-illusztrációihoz vö. POGÁNY 1978. 193, 150. kép, 241, 182. kép. A falusi templomok festett famennyezei-
teihöz vö. TOMBOR 1982. A tokaj-hegyaljai
Bacchus-ünnepségekhez vö. UJVÁRY 1975.
70–92.

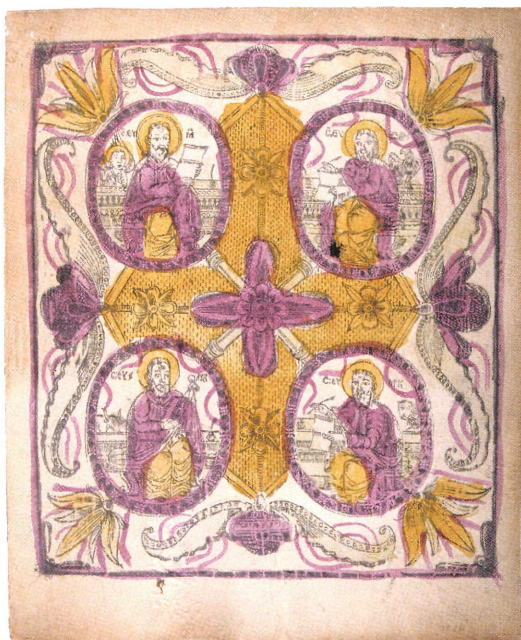
⁴⁰ MUŞLEA 1939. Fig. 9.; KISS-GRIGORESCU
1970. Kat. 60.; vö. DANCU, J. – DANCU, D.
1979. 35.

8. kép. Onisie Pop: Ádám és Éva megkísértése, Hesdát, 19. század, színezett fametszet, Néprajzi Múzeum, ltsz. Ny. 4996

9. kép. Mária a gyermek Jézussal, Hesdát, 19. század, fametszet, Néprajzi Múzeum, ltsz. Ny. 4998

10. kép. A négy evangélista, Hesdát, 19. század, színezett fametszet, Néprajzi Múzeum, ltsz. Ny. 4997

11. kép. Szent Mihály arkangyal, Hesdát, 19. század, színezett fametszet, Néprajzi Múzeum, ltsz. Ny. 4995

12. kép. Szent Haralambios, Hesdát, 19. század, színezett fametszet, Néprajzi Múzeum, ltsz. Ny. 4993

ben továbbfejlesztik, variálják a meglévő motívumokat, s több esetben új térkitöltő formákat hoznak létre. Rendszerint csak a felület egy részét színezték, ami növelte a hatást. Általában törekedtek a színbeli egyensúly megtartására. További jellemző, hogy kisebb-nagyobb motívikus eltérések vannak az azonos dúcra készült levonatok színezésében.

A lapok túlnyomó többségét felirattal látták el. A dúcba metszett feliratok nagy része cirill betűvel készült, de előfordul görög, latin, héber és magyar nyelvű szöveg is. Ez utóbbiakat azonban mindig kiegészíti a cirill betűs felirat. A feliratoknak ez a többnyelvűsége arra utal, hogy a készítő messzemenően figyelembe vették a lehetséges vásárlók etnikai, társadalmi és vallási sokrétűségét. A feliratokon leggyakoribb a téma megnevezése, melyhez alkalomszerűen szignálás, évszám, esetleg rövid könyörgés szövege kapcsolódik. A szignálás helye általában az alsó képszeleten vagy annak közelében, külön mezőben van. Kivételesen alkalmazták térkitöltő elemként is, néha pedig utólag, kézzel írták rá a lapokra. A szignálásnak egyrészt hitelesítő szerepe volt, másrészt a szignált metszetek magas aránya mutatja a paraszti mesterek öntudatának jelentkezését.

Az erdélyi paraszti fametszők többsége minden valószínűség szerint másoló volt, akik néha egymás metszeteit is másolták, és igyekeztek pontosan követni a mintaképeket. A feltevést megerősíti egyrészt a különböző mesterek szignójával ellátott, azonos témájú és kidolgozású metszetek megléte. Másrészt a gyakran több nyelven készült, sokszor elég terjedelmes feliratok nem származhattak parasztoktól, hanem egyházi forrásokra, a magas művészet alkotásainak előképként történt felhasználására utalnak. Míg a világi tárgyú metszeteken szabadabban érvényesült az egyéni fantázia, a vallási tárgyú lapok kisebb módosításokkal igyekeznek hűen követni a keleti egyház ábrázolási hagyományait. Az ikonográfia alapvetően bizánci jellegű, s erre a tényre a feliratok néha külön felhívják a figyelmet. Két képen például a metsző görögkeleti vallásúnak nevezi magát, egy másik felirat pedig elmondja, hogy az ábrázolás a gö-

A lapok túlnyomó többsége nélkülözi a perspektivikus ábrázolást, de vannak kivételek is. Így például Gheorghe Pop 1824-ben készült metszetének felső részén az utolsó vacsora jelenetében az alakok képszelek felé csökkenő mérete jelzi a törekvést a perspektíva érzékeltetésére (KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 29). Az alsó részen a sebaitei negyven mártír vértanúságának jelenete látható. A Szent Györgyöt ábrázoló lapok ismétlődő motívuma a kút, amely a szent legendájának a megtisztított szövegváltozatban és a szent nyugati ikonográfiájában nem szereplő egyik csodájára, a forrásfakasztásra utal.⁴¹ A metszők megpróbálták kielégíteni a zsidó lakosság vallási igényeit is, amint ezt a Mizrah-tábla ábrázolásai tanúsítják.⁴²

Mindegyik mesternek vannak bizonyos „egyéni” jellegzetességei, színvonalbeli különbségek is megfigyelhetők, ezeknél azonban jóval fontosabb a közös technika, anyag, formavilág és kifejezőmód egységesítő hatása. A lapszéli keretezés változatos, míg a különféle nővényi motívumokat térkitöltő elemként alkalmazták. A színezés fő sajátossága, hogy nem korlátozódik a metszett formákra, hanem az üresen hagyott háttérben

41 KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 63, 90, 100; VÖ. BRAUNFELS-ESCHE 1976. 30.

42 VISKI 1931, Nr. 16.; KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 109.

rögkeleti vallás szerint az Istenszülő kólostorában készített ikon alapján készült (Viski 1931. Introduction).

A hesdái képanyagtól jól elkülöníthető csoportot alkot az ország legkeletibb részén, a volt Máramaros megye öt településén – Alsókalocsa, Felsőapsa, Alsókálincfalva, Budfalva, Rahó – 1908–1910 között gyűjtött mintegy tíz színezett paraszti fametszet.⁴³ Ezeket a metszeteket egyesével vagy párosával 0,5–1 cm vastagságú falemezre ragasztották. A lemezek általában 2–5 cm-rel minden oldalon nagyobbak a metszeteknél, s az üresen maradt felületre nagyon egyszerű, geometrikus vagy stilizált növényi mintákat festettek, amelyek mintegy keretbe foglalják a képet. A fametszetek mérete 17–20x13–16 cm között változik. A fatáblák mérete ugyancsak változatos: az egy képpel ellátottaké 28–32x18–28 cm, a két képpel díszítetteké 20–22x38–39 cm között mozog. A lapok színezése és a keretezés festése elsősorban a kiemelést szolgálja. Mindkettő egyszerre készült, ami arra utal, hogy a képeket színezve és felragasztva árusították. A képek kizárólag vallásos témájúak, s többek között az angyali üdvözlést, Máriát a Gyermekekkel, a keresztre feszítést, a trónoló Krisztust (Pantokrátor), a három tudós egyházatyát (Nagy Szent Bazil, Nazianzi Szent Gergely, Aranyszájú Szent János), Szent Györgyöt és Szent Miklóst ábrázolják a bizánci ikonográfia hagyományai szerint. Mindegyik képen a témát megjelölő rövid cirill betűs felirat olvasható, egy lap felirata latin betűs. A festés erősen megkopott, a leggyakrabban alkalmazott színek a vörös különféle árnyalatai, a fekete, a barna, a zöld és a sárga. A fatáblák keretresztét fehérrel alapozták. A táblák többségén akasztóluk utal a faliképként történt használatra. Ezek a papírikonok föltehetően egy még azonosításra váró galíciai, rutén vagy ukrán paraszti fametszőműhelyben készültek a 19. század első felében, s vándorkereskedők terjesztették őket.

Mindezek a paraszti fametszetek a nagyfokú stilizálás, a körvonalak hangsúlyozása, a síkszerű ábrázolásmód, az elnagyolt íráskép és a dekoratív eszközök változatos alkalmazása alapján viszonylag könnyen megkülönböztethetők a hivatásos metszőként dolgozó ortodox szerzetesek munkáitól, melyeket az első helyen kell számba venni a források között. Az előképek közé számíthatók továbbá a festőmintakönyvek (úgynevezett podlinnikok), a liturgikus kézikönyvek és a kéziratok énekeskönyvek fametszeti illusztrációi, valamint az ortodox falusi templomok konvencionális ikonográfiája. Ismeretes, hogy a gyulafehérvári ortodox érsekség 1683–1702 között működő nyomdájának és az 1747-től működő balázsfalvi görög katolikus püspöki nyomdának számos nyomtatványát díszítik fametszetek. Ezeknek a forrásoknak jelentős része Erdélyen kívüli területekről, így mindenekelőtt Moldvából, Ukrajnából, Oláhországból és az Athos-hegyről származott. A felsoroltak közül az eddigi kutatások alapján különösen fontosnak látszik az ukrán fametszetek közvetítő szerepe, a konkrét előképek azonosítása azonban a további kutatás feladata.⁴⁴

13. kép. Mizrah, Erdély, 19. század, fametszet, Viski 1931. 16. kép alapján

43 Néprajzi Múzeum, ltsz.: 83.674, 85.729, 85.728, 78.196, 83.671, 83.673, 88.764, 78.200, 85.206, 76.319, 85.205, 78.197. A négy Budfalváról származó kép például szerepel egy Sztripszky Hiador által vásárolt tárgyakat tartalmazó jegyzékben: Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár NMI 6/1910. Nr. 17. Vö. SZACSVAY 2000.

44 Vö. KÁRPÁTI 1986; V. ECSEDY 1999, 144–145, 186.

Összegzés

Összegezve megállapítható, hogy a történeti, tipológiai, technikai és funkcionális szempontok együttes alkalmazása új felismerésekkel gazdagítja a sokszorosított populáris grafika, azon belül a paraszti fametszés magyarországi történetét. Aligha véletlen, hogy a téma iránti tudományos érdeklődés közel egy időben kezdődött Svédországban és Magyarországon a 20. század első harmadában (BRINGÉUS 1995. 9–12; vö. CLAUSEN 1985). A vizsgálat felhívja a figyelmet arra is, hogy a széles rétegeknek szánt képek termelésének és a paraszti képhasználatnak a szerkezete a hasonlóságok mellett több ponton eltér egymástól az egyes európai országokban. A magyarországi helyzet fontos sajátossága a sokszorosító grafikai technikák megkésett alkalmazása a dél-, nyugat- és észak-európai országokhoz viszonyítva. További sajátosság a fametszetes nyomtatványok típusainak eltérő előfordulási aránya, bizonyos világi témák hiánya s hogy a „kistebrev”, „Kisten- vagy Kastenbrief” kifejezéseknek hiányzik a magyar megfelelője. Ez egyben jelzi, hogy a képhasználatnak ez a sajátos formája közel sem vált olyan mértékben divattá, mint például német vagy skandináv területeken.

Az áttekintés megmutatja azt is, hogy az egylapos paraszti fametszetek virágkora Magyarországon nagyjából egybeesik a svéd „kistebrev” fénykorával, s hozzávetőlegesen a 18. század harmadik harmadától a 19. század második harmadáig tart. Másfelől a rézmetszetnek a polgársághoz, a fametszetnek a paraszti rétegekhez való sematikus hozzárendelése csak korlátozottan érvényes. A legtöbb árucikkhez hasonlóan a fametszetnek is folyamatosan változott a társadalmi felvevőköre, s a 18. századtól alkalmazták a szélesebb rétegek igényeihez. A bemutatott példák adatokat szolgáltatnak nemcsak a széles rétegek képhasználatának, hanem a paraszti képkészítésnek a történetéhez. Az ország keleti, elmaradottabb vidékein a háziipar jellegű paraszti fametszés helyettesítette azt, amit fejlettebb területeken a városi nyomdák valósítottak meg a falusi vásárlóknak. Ezeknek az erdélyi paraszti fametszőknek a tevékenysége nemcsak magyar, hanem európai viszonylatban is különlegességnek tekinthető. További sajátosság, hogy a színezés jó részt épp ezeknek a paraszti előállítású fametszeteknek a csoportjára korlátozódik. A keleti és nyugati ikonográfiai hagyomány együttes jelenléte jelzi az ország kulturális közvetítő szerepét. A populáris fametszetek tematikája Magyarországon szegényebb, mint például az itáliai, francia, német és skandináv anyagban, ugyanakkor feltűnően magas a szignált paraszti metszetek aránya. Számontevő a vallási tematika túlsúlya, s egyaránt megtalálhatók az antik, bibliai, középkori, reneszánsz és barokk témák, a misztikus elemek és allegorikus motívumok, valamint a magasművészet előképeinek hatása.

Források és irodalom

AIN GROSS...

1514 Ain gross wunderzaichen das do geschehen ist durch das Creütz, das ain Cardinal hat aussgeben inn dem gantzen Hungerischen Land wid' die Turcken. Nürnberg, Joh. Weyssenburger.

AUSFÜHRLICHER...

[1728–1738] Ausführlicher Bericht eines in dem Salernitanischen Meer-Hafen ohnweit Neapel gesehen- und gefangenen abendtheurischen Fisches. Ofen, J. G. Nottenstein.

BÁLENT, Boris C.

1947 Banskobystrické put'ové tlače. Martin.

BORZSÁK István

1984 A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BRAUNFELS-ESCHE, Sigrid

1976 Sankt Georg: Legende, Verehrung, Symbol. München, Callwey.

BRINGÉUS, Nils-Arvid

1995 Skånska kistebrev. Lund, Skånes Hembygdsförbund.

BRUDERSCHAFTSBRIEF

1756 Bruderschaftsbrief. Buda, Landerer.

BRÜCKNER, Wolfgang

1969 Populäre Druckgraphik Europas: Deutschland vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. München, Callwey.

CENNERNÉ WILHELMB Gizella

1997 A Zrínyi család ikonográfiája. Budapest, Balassi.

CLAUDON-ADHÉMAR, Catherine

1975 Populäre Druckgraphik Europas: Russland vom 16. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. München, Callwey.

CLAUSEN, W. E.

- 1973 Populäre Druckgraphik Europas: Skandinavien vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. München, Callwey.
- 1985 Det folkelige danske traesnit i etladstryk 1565–1884. København, Danmarks Folkeminder.

CSERBÁK András

1987 Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében. Budapest, Múzsák.

K. CSILLÉRY Klára

- 1971 Magyar népi grafika. Néprajzi Értesítő, 53. évf. 63–82.
- 1973 Mezőkövesdi bútorok. In SÁRKÖZY Zoltán – SÁNDOR István (szerk.): Mezőkövesd város monográfiája. Mezőkövesd, Városi Tanács. 589–604.
- 1987 A hortai bútor. Cumania, 10. évf. 375–418.

- 1990 Bäuerliche Bilddeutung und Bildverwendung in Ungarn. In KUNT, Ernő (Hrsg.): Bild-Kunde – Volks-Kunde. Die III. Internationale Tagung des volkskundlichen Bildforschung Komitee bei SIEF/Unesco, Miskolc (Ungarn) 5–10. April 1988. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 47–57.
- 1991 Képek a szentsarokban. In S. LACKOVITS Emőke (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében I. Veszprém, VEAB Néprajzi Munkabizottság – Caritas Transsylvania. 30–43.
- 1993 Bútorművészet – lakáskultúra – népművészet (Tudományos munkásság összefoglalása). Néprajzi Értesítő, 75. évf. 9–36.
- 1997 Vallási ábrázolások magyarországi bútorokon. In S. LACKOVITS Emőke (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében II. Veszprém – Debrecen, Laczkó Dezső Múzeum. 41–67.

CSODÁLATOS...

é. n. Csodálatos kép. Budapest, Bagó.

CSONGOR Dénes

1993 Egy 17–18. századi erdélyi (?) népi fametszet: Bacchus temploma. Művészettörténeti Értesítő, 42. évf. 14–19.

DANCU, Juliana – DANCU, Dumitru

1979 Romanian Folk Painting on Glass. Bucharest, Meridiane.

DOMONKOS Ottó

1996 Népi grafikák. In KÖRNYEI Attila – G. SZENDE Katalin (szerk.): Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Sopron, Soproni Múzeum Alapítvány. 257–272.

DUCHOWNJ...

1860 Duchownj Domownj Pozeznánj. Skalica, Skarnicl.

DURAN I SANPERE, Augusti

1971 Populäre Druckgraphik Europas: Spanien vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. München, Callwey.

V. ECSÉDY Judit

1999 A könyvnyomtatás Magyarországon a kezdetektől 1473–1800. Budapest, Balassi.

AZ ÉDES JÉZUS...

é. n. Az édes Jézus szentséges Nyelvéhez való Ajtatos imádság. H. n.

EISSENKERN, Max

nach 1532 Wie die Turcken mit den Gefangen Christen handeln, So sye die Kauffen oder verkaufen. Nürnberg, Niclas Meldemann.

FORTUNA

1597 Fortuna. Bártfa.

AZ FORTUNATUSRÓL...

é. n. Az Fortunatusról való szép história. Kolozsvár.

FRAIS-BRIEF

1786 Frai-Brief. H. n.

GALAVICS Géza

1973 Későrenezás és korabarokk (Jegyzetek a 17. század első felének művészetéhez). In ARADI Nóra (szerk.): Művészettörténet – Tudománytörténet. Budapest, Akadémiai Kiadó. 41–90.

GEJZA LÁSZLÓ (ford.)

1786 Szerelme példája. Vác, Ambró.

GERSZI Teréz

1960 A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GOLDONI, Maria

1995 Le stampe Remondini. Grafica d'arte, 6. évf. 40–41.

GÖMÖRI György

1988 Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez. In KOVÁCS Sándor Iván (szerk.): Zrínyi-dolgozatok. V. Budapest, ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék. 65–96.

GRÁFIK Imre

2000 Mesterséggyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 325–358.

HAÁZ Ferenc

1940 MUȘLEA, Ion: Xilografurile ăranilor români în Ardeal. Arta și tehnica grafică. Ethnographia, 51. évf. 103.

HARMENING, Dieter

1983 Der Anfang von Dracula. Zur Geschichte von Geschichten. Würzburg, Königshausen + Neumann.

HELLBERG, Elena F.

1989 The Hero in Popular Pictures: Russian Lubok and Soviet Poster. In BREDNICH, Rolf Wilhelm – HARTMANN, Andreas (Hrsg.): Populäre Bildmedien. Vorträge des 2. Symposiums für ethnologische Bildforschung Reinhausen bei Göttingen 1986. Göttingen, Schmerser. 171–191.

HESELMANN, Peter

1992 Simplicissimus redivivus. Eine kommentierte Dokumentation der Rezeptionsgeschichte Grimmelshausens im 17. und 18. Jahrhundert (1667–1800). Frankfurt/M., Vittorio Klostermann.

HOLL Béla

- 1973 A kétszáz éves váci könyv (1772–1972). Budapest, Magyar Helikon.
- 1980 Ferenczy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Budapest, Magyar Helikon.

HUBAY Ilona

1948 Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.

IRIMIE, Cornel

1965 Hinterglasmalerei und Holzschnitte in der rumänischen Volkskunst. Sibiu.

JACHER-TYSZKOWA, Aleksandra

1970 Gravure populaire polonaise. Cracovie, Musée Ethnographique de Cracovie.

KÁRPÁTI László

1986 A sájpálfalai irmologion. In Tüskés Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta....“ Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, Magvető. 328–347.

KÉPE SZENT ANNA...

1847 Képe Szent Anna Aszszony Tsuda-tévo kezének. Buda, Gyurián és Bagó.

KERESZTÉNY...

é. n. Keresztény katolikus embernek lelki kegyes Házi Áldása. [Nagykanizsa] J. Wajdits.

KISS-GRIGORESCU, Marika

1970 Xilografura populară din Transilvania în sec. XVIII–XIX. București.

KNAPP Éva

2001 „Gyönyörű volt szál alakja“. Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig. Budapest, Borda Antikvárium.

KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor

1999 Barokk kori társulati kiadványok grafikai ábrázolásai. Magyar Könyvszemle, 115. évf. 1–34.

KOVÁCS I. Gábor

1989 Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÖMLEI János (ford.)

1970 Szükségben segítő könyv. Pest.

KRESZ Mária

1969 A Kerámia gyűjtemény gyarapodása. Néprajzi Értesítő, 51. évf. 78–89.

LE LOUBOK...

1984 Le loubok. L'imagerie populaire russe XVIIe–XIXe siècles. Leningrad.

LENGYEL Ágnes

1994 Megújuló vallásos „ponyvanyomtatványok“ Nógrádban. Néprajzi Értesítő, 76. évf. 227–257.

LIPP, Franz C.

1986 Oberösterreichische Bauermöbel. Rosenheim, Rosenheimer Verlagshaus.

MANGA János

1951 Betyárdarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten. Acta Ethnographica, 2. évf. 230–231.

MARINI, Infelise (ed.)

1990 Remondini. Un editore del settecento. Milano.

- MESSA, Martin
1996 Zdobené antipendia a oltárne prikryvadlá zo Šarisä. Pamiatky a múzeä. Revue pre kultúr-
ne dedičstvo, 1. évf. 52.
- MIKÓ Árpád
1997 A szentképek árulása. A magyar szent kí-
rályok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye litur-
gikus nyomtatványiban (1505–1525). *Ars Hun-
garica*, 25. évf. 133–144.
- MODLITBA...
1846 Modlitba k péti Rannám Pána Gezisse
Krysta. B. Bystrica, F. Wachold.
- MOLNÁR Ambrus
1986 A hajdúhadházi Szent Emberek és Szent
Asszonyok Társasága. In TÜSKÉS Gábor (szerk.):
„Mert ezt Isten hagyta ...” Tanulmányok a népi
vallásosság köréből. Budapest, Magvető.
418–443.
- MUŞLEA, Ion
1939 Xilogravurile tăranilor români din Ardeal.
Artă şi tehnica grafică, 8. évf. 35–56.
- B. NAGY Margit
1977 Stílusok, művek, mesterek. Művészettör-
téneti tanulmányok. Bukarest, Kriterion.
- NÉMETH, S. Katalin (Hrsg.)
1993 Ungarische Drucke und Hungarica
1480–1721. Katalog der Herzog August Bibliot-
hek Wolfenbüttel. München, Saur.
- PATAKY Dénes
1951 A magyar rézmetszés története a XVI.
századtól 1850-ig. Budapest, Közoktatásügyi Ki-
adóvállalat.
- PAVERCSIK Ilona
1982 A lőcsei könyvillusztrálás a 17–18. szá-
zadban. Művészettörténeti Értesítő, 31. évf.
195–206.
- PELTZER, Marina
1990 The lubok from the 18th to the 19th cen-
tury: A change of vision. In KUNT, Ernő (Hrsg.):
Bild-Kunde – Volks-Kunde. Bild-Kunde – Volks-
Kunde. Die III. Internationale Tagung des volks-
kundlichen Bildforschung Komitee bei SIEF/
Unesco, Miskolc (Ungarn) 5–10. April 1988.
Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 193–213.
- PITROFF Pál
1915 A győri sajtó története 1728–1850. Győr,
Nitsmann.
- POGÁNY Péter
– 1959 Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi
váci nyomda működése nyomán (1770–1823). I.
Vásári ponyvairatok. Budapest, Akadémiai Ki-
adó.
– 1978 A magyar ponyva tüköre. Budapest, Ma-
gyar Helikon.
- 1993 Der Bilderschatz der alten ungarischen
Jahrmarktliteratur. In PETZOLDT, Leander –
SCHNEIDER, Ingo – STRENG, Petra (Hrsg.): Bild und
Text. Internationale Konferenz des Komitees für
ethnologische Bildforschung in der Société inter-
nationale pour Ethnologie et Folklore (SIEF)
2.–6. Oktober 1990 in Innsbruck. Bratislava, Ná-
rodopisni ústav SAV und Slovak Academic
Press. 190–193.
- POPESCU-VILCEA, G.
1989 Cârţile populare miniaturate şi ornate. Bucu-
resti, Meridiane.
- RANKE, Kurt (Hrsg.)
1979 Enzyklopädie des Märchens. Handwörter-
buch zur historischen und vergleichenden Erzähl-
forschung. Bd. 2. Berlin – New York, Gruyter.
- RÓZSA György
– 1987–1988 Thesenblätter mit ungarischen Bezi-
ehungen. *Acta Historiae Artium Hungariae*, 33.
évf. 257–289.
– 1995 Pályámról és a történeti ikonográfiáról.
Művészettörténeti Értesítő, 44. évf. 131–137.
– 1998 Grafikatörténeti tanulmányok. Fejezetek
a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások
múltjából. Budapest, Akadémiai Kiadó.
– 1999 Budapest régi látképei – Alte Ansichten
von Budapest 1493–1800. Budapest, Új Művé-
szet.
- SALAMON KIRÁLYNAC...
é. n. Salamon királynac [...] Markalfal való
trefa beszedecknek rövid könyve. Kolozsvár.
- SALAMON KIRÁLYNAC...
1660 k. Salamon királynak [...] Markalfal való
trefa beszedecknek rövid könyve. Lőcse.
- SCHILLING, Michael
1997 Der Augsburgische Einblattdruck. In GIER,
Helmut – JANOTA, Johannes (Hrsg.): Augsburg
Buchdruck und Verlagswesen von den Anfängen
bis zur Gegenwart. Wiesbaden, Harrassowitz.
381–404.
- SCHREIBER, Wilhelm Ludwig
1892 Manuel de l'amateur de la gravure sur
bois et sur métal au XVe siècle. T. 2. Berlin.
- SERFÓZÓ Szabolcs
1999 A győri székesegyház Szűz Mária-kegyol-
tára. Művészettörténeti Értesítő, 48. évf. 87–111.
- SOLTÉSZ Zoltánné
– 1957 A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek.
Művészettörténeti Értesítő, 6. évf. 141–160.
– 1961 A magyarországi könyvdíszítés a XVI.
században. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SOLYMOSSY Sándor
1915 „A vadász temetése.” Egy népszerű kép származástörténete. *Ethnographia*, 26. évf. 232–255.
- SPIEGEL...
2000 Spiegel der Seligkeit. Privates Bild und Frömmigkeit im Spätmittelalter. (Katalog) Germanisches Nationalmuseum, 31. Mai bis 8. Oktober 2000. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum.
- STOPP, Klaus
1982–1992 Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten. Beschreibender Katalog der Arbeitsattestate wandernder Handwerksgesellen (1731–1830). Bde. 6–8. 12–13. Stuttgart, Hierse-man.
- SZACSVAY Éva
2000 Egyházi gyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 403–432.
- A SZENT JAKAB...
é. n. A Szent Jakab Apostolnak lelki kegyes kathólika Házi-Áldása. Kolozsvár, Ev. ref. Főiskola.
- SZILÁRDFY Zoltán
– 1984 Barokk szentképek Magyarországon. Budapest, Corvina.
– 1999 Szent István király följánlásának attribútumai. Művészettörténeti Értesítő, 48. évf. 71–86.
- SZILÁRDFY Zoltán – TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva
1987 Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár.
- TAKÁCS Lajos
1953 A képmutogatás kérdéséhez. *Ethnographia*, 64. évf. 87–103.
- TOLNAI Vilmos
1930 A faragószék nótája. *Ethnographia*, 41. évf. 204–207.
- TOMBOR Ilona
1982 Festett famennyezetek és rokon emlékek Erdélyben a XVI–XVIII. században. Művészettörténeti Értesítő, 31. évf. 120–134.
- TOSCHI, Paolo
1967 Populäre Druckgraphik Europas: Italien vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. München, Callwey.
- TRIEBNIG-PIRKHERT, Ella
1934 A faragószék nótájához. *Ethnographia*, 45. évf. 77–78.
- TRÓCSÁNYI Zoltán
1936 A történelem árnyékában. Budapest, Hungária.
- TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva
– 1991 Címlapillusztrációk egy 17. századi magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiban. Magyar Könyvszemle, 107. évf. 230–257.
– 1996 Barokk kori mirákulumos könyvek illusztráció-sorozatai. Magyar Könyvszemle, 112. évf. 23–40.
- UJVÁRY Zoltán
– 1975 Varia folkloristica. Írások a néphagyomány köréből. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága.
– 1980 Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- VAN DEME...
1485 k. Van deme quaden thyranne Dracole wyda. Lübeck, B. Gothan.
- VAYERNE ZIBOLEN Ágnes
1981 Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai. *Ars Hungarica*, 9. évf. 225–231.
- VISKI Károly
– 1931 Gravures sur bois populaires roumaines de Transylvanie. Budapest, Musée National Hongrois.
– 1934 A képmutogató. Népünk és Nyelvünk, 6. évf. 177–185.
- VON ZWEEN...
1707 Von zween wunderbarlich zusammen gewachsenen Schwestern [...]. Freyburg, J. G. Wahrmond.
- WAHRHAFTIGE...
1594 Wahrhaftige vnd abermahl Tröstliche Neue Zeitung wie die vnserigen durch Gottes hilff das Schlos oder Vestung Nouigrad haben gestürmt vnd eingenommen. Ollmütz, V. Keyls Erben.
- WEINER, Piroska
1964 Formes à pain d'épice en bois sculpté. Budapest, Corvina.
- ZLINSZKYNÉ STERNEGG Mária
1993 Emlékmeghatározások. *Ars Decorativa*, 13. évf. 187–196.

Single-sheet peasant woodcuts in the 18th–19th centuries

Single-sheet peasant woodcuts are one of the little studied genres of popular printed graphic art. The historical forerunners of the genre include 16th–18th century illustrated pamphlets and leaflets, woodcut book illustrations and series of illustrations, guild certificates and popular printed materials decorated with woodcuts. The main groups of the latter were booklets of songs, prayers and chronicles, small images of saints, prayer leaflets, home blessings, confraternity commemorative sheets and illustrated sheets. The article deals in detail with the activity of the Romanian peasant wood engravers in Transylvania in a number of settlements in the vicinity of Szamosújvár (Gherla, formerly Szolnok-Doboka County, now Romania) from the 1770s to the 1890s. It discusses the production of printing blocks and impressions, the distribution of the mainly coloured prints, their forerunners, iconography, „individual“ characteristics, inscriptions and their use. Of special interest among the sheets with secular themes are those showing the struggle between Alexander the Great and the Indian king Poros, and an engraving of Bacchus thought to be of Transylvanian origin. The influence of the iconography of the Orthodox church can be seen in the religious images. The prints were generally hung on the wall and were only rarely used to decorate the interior of furniture.

Parasztos és modern

A Tolna megyei sárközi ház és berendezése a 19–20. században

Magyar Kázmér, a Nagykőrösi Hírlap munkatársa Alsónyékéről szóló tudósításában az ablakok, a keresztelői komák, a nászkendők és a rend ruhák számában mérve jellemezte az itt élők megkapó gazdagságát, „a különös falu ezen sajátosságait” 1914-ben. Az újonnan épült nyolcablakos vagy a paplakra tekintő tizenhat ablakos ház, s nem szólva az emeletesről, amely „fölfelé a legnagyobb, amit valaha” látott, jelezték ámulata tárgyait. E házak „téres hatalmas szobái”, „gazdag bútorzata” és a bennük rejlő „még gazdagabb béliés” a „kincseket érő fehérnemű”, képeztek az „asszonyélet hangya szorgalmának”, az „anyai hagyomány szaporítójának” mutatóit. A leírás nem csupán a tehetőség, a módosság falun történő pusztta megjelenítése volt, de egyben kritika is a paraszti értékeknek tartott korábbi formák túllépésére. Hiszen régebben a mesterek a „maguk gusztusa szerint” építették a házakat, mint a példaként felmutatott Zsikó Jánosé, „mely a szép alkotások” egyike „két ablakkal és valami finom díszítéssel ékes, mintha maltert halasi csipke mintájára furfangozta volna oda [...] a kőműves művészete” (MAGYAR 1914), szemben az újabb, nagyszabású, „majszterek” által emelt épületekkel.

A paraszti kultúrájáról nevezetes Sárközi építkezésében a 19. század végén bekövetkező újabb, a polgári modellek és hatások által előidézett változásokat a szaktudományos érdeklődés is idegenkedve fogadta, különösen az első kutatónemzedék idején. Egyik célom éppen a néprajzi szemléletet tükröző, a kutatás tárgyát kijelölő és kezelő vizsgálódás nyomon követése volt. Ez esetben a következetesebben figyelemmel kísért építkezés témája mutatkozott inkább erre alkalmasnak, de a berendezés taglalásánál is igyekeztem beleszólni azt a mondanivaló szövegébe ott, ahol érdemi utalással találkoztam.

A másik rendezőelv a ház és berendezésének változásban, a különböző társadalomtörténeti periodusok keretei közötti alakulásban történő bemutatása volt. Ennek érdekében egészítettem ki terepadataimat a történeti forrásokból származó, részint publikált, részint még közölhetlen emlékanyaggal, pontosabban az abból merített részletekkel kísértem meg a régmúlt-ra vonatkozóan csupán tendenciákban érvényes megállapításokat tenni a statikus, ámbar teljesebb képalkotás lehetőségének hiányában.

Szempon volt továbbá a már ismert és a terepmunka során feltárt újabb részleteket a néprajzi csoport és közvetlen vagy közvetett kapcsolatai meghatározásában, annak vonalai mentén rendezni, s ezzel hangsúlyt adni a közvetítő elemek, csatornák és módozatok szerepének, melyek által kultúrájuk alakult, változott.

1 Elismerve a kifejezés pontatlanságát (BÁRTH 1998), az egyszerűség kedvéért a szövegben mégis a rövidebb Sárköz megjelölést használok a szóban forgó kulturális-néprajzi stb. egységre.

A lakóház néprajzi kutatása a Sárközb

Az újságíró Magyar Kázmérhoz hasonlóan vélekedett a Sárköz modernizálódó épületeiről Malonyay Dezső is, aki a pünkösdi ünnepeket itt, a néprajzi csoport két falujában, Őcsényben és Decsen (MALONYAY 1912. 53, 61, 73) töltötte, Ács Lipótnak és Kovách Aladárnak, a szekszárdi múzeum munkatársainak² társaságában (ÁCS 1942. 123), 1911-ben, szekéren érkezve meg: „A mód elemészette a barátságosabb régi építkezést [...] Egy-egy oromfalon még találunk jóízű parasztharokkot, de az egész építkezést elgermánosította a szomszéd német Báticasék és Szekszárd.” (MALONYAY 1912. 73.)

A szaktudomány számára is elsősorban a régebbi típusú, igazán parasztinak tartott lakóházak alaki vizsgálata képezte elsősorban a kutatás tárgyát. A lakóház funkcionális alaprajzának egymást követő, egymásból alakuló fejlődése, alakulatainak sorrendbe igazítása volt a kezdeti cél. Az önmagában vizsgált, folyamatként felfogott rendszer elemeit – ekkor még mondhatni: alapköveit – a földrajzi-táji vizsgálódás kereteiben felderített falusi épületek alkották. Ebben a munkában így elsőbbséget élveztek azok a pusztuló, utolsó hírmondóként fennmaradt népi építészeti emlékek, „népi műemlékek” (SZILÁGYI M. 1994. 104), amelyek e relatív kronológia kezdetéhez, korai alakulataihoz szolgáltak adalékkul vagy egyenesen támpontul.³

Ismereteink szerint a Sárköz építkezésének legkorábbi etnográfiai adatfelvétele Jankó János publikált naplórészlete. Jankó 1900 őszén három napot töltött Szekszárdon a vármegyei múzeum munkatársainak kalauzolásával. Innen indult azután a környékre falusi terepmunkára, elsősorban a Sárközbbe, Decsre és (Sár)Pilisre (SZILÁGYI M. 1998). A rendelkezésére álló rövid idő alatt igyekezett átfogó képet szerezni e falvak tárgyi kultúrájáról, s ebben a lakóházakra is vonatkozik néhány megfigyelése. Decsen a községi bírótól tájékozódott – ugyancsak érintőlegesen –, elsősorban a házak építőanyagát illetően, különös tekintettel a sövényfalazat meglétére (SZILÁGYI M. 1998. 251). A témának Sárpiliszen szentelt több időt, ahol „A délelőtti a házak tanulmányozására” fordította, ahol a legrégebbieket, az 1862-es tűzvész előttiakat tekintette meg, és készített róluk följegyzéseket, rajzokat (SZILÁGYI M. 1998. 259, 261).

Nem sokkal ezután jelentkezett Kovách Aladár mint a Sárköz néprajzának egyik első etnográfusa (BÁTKY 1930. 111). A kistájról szóló építészeti témájú írásaival s a szándékkal is, hogy a „ház és berendezését” az egész megyére kiterjedően felvegye kutatóprogramjába (SZILÁGYI M. 1984. 284). Ami

ebből megvalósult, az egy rövid, ám a vidék múltja szempontjából alapvető közlemény (KOVÁCH 1903) és egy tanulmány (KOVÁCH 1912), illetve egy kézirat (KOVÁCH IRATOK). Ezekben csak egy-egy elszórt megjegyzést találhatunk a kortárs alakulatokra, melyek csupán a régi artéri világ ellenpontjaként kaptak figyelmet. Kovách Aladár tudományos érdeklődését a felszámoló vízjárta táj és az ott zajlott, népi életképek formájában megidézett, romantikusan felfogott múlt érdekelte elsősorban (KOVÁCH 1902). Ebbe a gondolatkörbe illeszthetők az egykori életmód maradványainak felkutatására irányuló témái is, mint a halmozos település emlékei (KOVÁCH 1903), vagy az aktuális rendeltetésükben különböző, ám építészeti megoldásaikban egyszerűséget felmutató építmények, a határbeli tanyaokon „szállásokon” megmaradt takarmánytároló fészerek, az egykori állatteltetők. Bennük a magyarság ősi állapotával közvetlen kapcsolatot hordozó emlékeket látta.⁴ A lakóház vonatkozásában is a megyében fellelhető legrégebbi alakulatot, a cölöpvasas, sövényfalú, kéménytelen, kéthelyiséges, ba-nyakemencés típust elemezte. A Sárközbbe és a Kapos-Koppány közén, illetve a (Tolna megyei) Hegyháton megfigyelt példák alapján a tüzelőberendezésből és a népnyelvi elnevezésekből kiindulva teoretikus módon próbált fejlődéstörténeti következtetéseket levonni (KOVÁCH IRATOK).⁵

A következő nemzedékhez tartozó szekszárdi muzeológus, a néprajzi gyűjtéseiről és írásairól is számon tartott régész, Csalog(ovits) József⁶ Kovách Aladár ér-

2 Ács (Auerbach) Lipót ekkoriban a Tolnavármegyei Múzeum Iparművészeti Osztályának őre (SZILÁGYI M. 1980. 19), Kovách Aladár pedig igazgatója volt (SZILÁGYI M. 1998. 251, vö. még G. VAMOS–GEMES 1989. 138).

3 A népi építészet kutatásának korai periódusaiban megmutatkozó, a vizsgálatok módszerében a hangsúlyokat egy-egy kiemelt pontra helyező szemléletek elemzéséhez vö. VAIKAI 1948; GUNDA 1954.

4 A történeti kutatások jól rávilágítanak arra, hogy az évszázadok során milyen sok átmenettel és különböző funkcióváltozásokkal kell számolni akárcsak a szállásbeli építmények kapcsán is (ANDRÁSFALVY 1975. 333), melyek mindig szoros viszonyban álltak a határ használatának módjával, a tulajdonlás jogával és az egész gazdálkodás szisztémájával. Az állattartó szállások kapcsán elég csak arra utalni, hogy a korábban erdei, vízközi állattartó helyek hogyan szorultak vissza a Sárközbbe a rétek, kaszálók területeire a földesúri, majorsági terjeszkedés következtében (ANDRÁSFALVY 1975. 321).

5 Kovách Aladár népi építészeti kutatásainak kritikájához vö. SZILÁGYI M. 1990.

6 1934–1948 között a szekszárdi múzeum igazgatója volt (BALÁZS KOVÁCS – BATHÓ 2002. 150–151).

deklódésének nyomában haladt. Ő is kitüntetett figyelemmel fordult a Sárköz és annak régies építészeti formái felé. 1933-ban megkezdett etei ásatásait azzal a céllal folytatta, hogy megkísérelje a két időpont, a fennmaradt sárközi népi építészeti emlékanyag és a 15–16. századi állapotok közötti hídverést, mivel az a kérdés, „hogyan az ásatási tapasztalatok összeegyeztethetők-e a Sárköznek itt-ott ma is élő népi építkezésével – mely magyarázatot adhat az Etén feltárt lakóházproblémának” (CSALOGOVITS 1935. 4). Így tehát az ásatás során nyert tapasztalatokkal felvértezve nyomozott a kortárs falusi terepen a még felkutatható – ismét – legrégebbi lakóháztípusok után. Jól adatolt gyűjtéseivel megerősítette és hitelesítette Kovács Aladár utalásait a sövényfalú, kétosztatú, egykor füstös konyhás, a késő ártéri korszakra jellemző, a falvak periferiáin és a szegényebb családok környezetében megmaradt házformákra (CSALOGOVITS 1935). A konyhai tűzhelyek kapcsán hívta fel a figyelmet a magasabb tűzpadka kialakulása és a banyakemence elterjedése közötti kapcsolatra, illetve az átalakuló fűtőberendezés és a szemtermelés előtérbe kerülésével szerkezetet váltó gazdálkodás kínálta újfajta tüzelőanyagok közötti lehetséges összefüggésre (CSALOGOVITS 1935. 6; vö. SZTRINKÓ 1987. 97). Elsőként utalt a szőlőbeli tanyák építményeire, melyek mintegy átörökölték a korábbi korszakokra jellemző falusi építkezési és fűtési gyakorlatot, egyúttal szemléletes bizonyítékát szolgáltatva szemeskályháikkal a régészeti anyagban megtalált kályhabögrékre és csempetöredékekre (CSALOGOVITS 1935. 3; vö. BÁTKY 1903). Felkutatót és leírt a decsi Öreg-Duna mentén egy szállásépület berendezésével együtt, mint az ismert példányok legrégebbi építményét. Ez egy igen kezdetleges szerkezetű hajlék volt, az egyik oldalán félig nyitott, egyosztatú, ablak és padlás nélküli, sövényfalú szállásépület (BÁTKY 1903. 9–10). A sövényfalazatú építmények cölöpvázás típusa mellett felfigyelt ezeknek egy más szerkezeti elemmel, a gerendatálpal megvalósult változatára. Meglétüket, illetve emléküket Bátán, Ócsényben és Bogyszlón jegyezte fel, olykor e házak hagyományos berendezését is számba véve. A talpas házak építési gyakorlatának egykor szélesebb felhasználási területét 18. századi írásos adatokkal igazolta (CSALOG 1939).

A háború után induló nemzedékből Andrásfalvy Bertalan foglalkozott a legelmélyültebben a Sárköz népi kultúrájával. Több irányból, téma felől és időszakban közelítette, próbálta megragadni a néprajzi csoport lényeges vonásait, kiterjesztve a látókört földrajzi-ökológiai alapokon a szélesebb történeti-táji kapcsolatok irányába, a gazdálkodás szerkezetének vizsgálatán keresztül.⁷ A vidék építészeti kultúrájából a szőlőbeli hajlékokról, házakról írt önálló tanulmányt. Bár a terepmunka során a szekszárdi dombvidék szőlőkerti tanyáit bejárva megvonta az itt fellelt épületek fejlődési vonalát az egyszerű, nyílt tűzhelyes, kémény nélküli, egyosztatú hajléktól a falubeli lakóportától alig különböző, komplex épületegységig, a tanulmány jelentősége talán mégsem ebben rejlik. Egyfelől az a felfogás hozott újat az előzőekhez képest, amely az építményeket nem csupán önmagukban, hanem a munka színtereiként, mint a gazdálkodás megosztott telephelyeinek egyik, a többivel összefüggő elemét vizsgálta, amely a gazdálkodás változó ágazatainak függvényében maga is a folyamatos átalakulás részeként módosult. Másfelől az épületek az emberi használat által mint sajátos tartalmat nyert objektumok kaptak többletjelentést. Ebből a megközelítésből a családi munkamegosztás generációs felosztású használatát emelte ki, utalással a kultúráváltás nyomán kialakult mentalitásbeli kérdésekre is. Így, ha csak viszonyításképpen is a tanyaház prérház és a falubeli ház között, de egyfajta fontos utalás történt az új, kisvárosi minták szerint emelt lakóházakhoz fűződő érzelmi viszonyra, amelynek elsősorban az idősebb nemzedék számára volt különösebb jelentősége (ANDRÁSFALVY 1964. 165).

A Sárköz építkezési kultúrájának jellege, alakulása a történeti-néprajzi szemléletű kutatással teljesedett ki a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban folyó munkák során. A magyarországi népi építészeti reprezentatív értékű bemutatásának tervében a Tolna megyei Sárköz képviselője is helyet kapott, mint a dél-dunántúli mezotáj egyik néprajzilag legismertebb része (KECSKÉS 1980. 39–40, 42). Zentai Tünde, az építészeti egység szakmai felelőse sokféle forrásra, jelentős mennyiségű kutatópontra és adatra támaszkodó tudományos munkában dolgozta fel a régió, a Dél-Dunántúli falusi építészeti történetét, kitekintéssel a régészeti eredményekre is. A változások kronológiájának felállításában a 18. századtól megszaporodó írott források feltárása vezetett a történeti folyamatok részletgazdagabb megismeréséhez. Rendszerezésének másik fontos szempontja volt, hogy a házat számos összetevőre, építészeti alkotórészre bontható sajátos egységként kezelte. A terepmunkán – néprajzi gyűjtésen, házfelmérésen és -bontáson – alapuló ismereteket levéltári, irodalmi utalásokkal egészítette ki a most már igazán szakismeretekre támaszkodó speciális tudást (ZENTAI 1991).

7 Sárközi kutatásaiból csak a leglényegesebbeket kiemelve: ANDRÁSFALVY 1956; 1965; 1967; 1973a; 1975.

Saját terepmunkám során⁸ a tolnai Sárköz kultúrájából azt a korszakot és azokat a lakóházakat vettem elsősorban figyelembe, amelyeket a néprajzi kutatás eddig elkerült,⁹ vagy mint a helybeliek hivalkodó magatartását jelző negatív példát hivatkozta meg, mint ahogy „ezek a polgári ízléssel kevert hatalmas, a későbbiek folyamán számban csak fogyó család szükségleteihez túlméretezett kőépületek már nem is szolgálnak egyebet, mint a vagyontárolását (Ruhah!) és a gazdagság fitogtatását” (ANDRÁSFALY 1956. 23), vagy az építkezés olyan területének minősítette, amely mivel „a múltban is, a jelenben is meghaladja a népi önellátás szintjét, táji sajátosságot nem mutat” (ZENTAI 1991. 63), ezért ismertetése kívül esett a vállalt kereteken (vö. SZILÁGYI M. 1994).

A ház

A jobbágyparaszti múlt

Az életmód megváltozását eredményező természetátalakító munkálatok kezdete egybeesik a jobbágykorszak végével (DÓKA 1979. 233).

A sárköziek lakóházait ekkor jobbára a kétosztatú, konyhára és szobára tagolódó típus jelenthette – figyelembe véve az etnográfiai kutatás legkorábbi, a falvakat sújtó legutolsó nagy tűzvészek előtti időkből fennmaradt legrégebbi, a 19. század közepére datumozható építményekre összpontosító adatregisztrációit (SZILÁGYI M. 1998. 259–261; CSALOGOVITS 1935. 5).

Ezt részint megerősíti, részint pedig tovább árnyalja a decsi végrendeletekből nyerhető kép, az a mintegy 312 esetből álló anyag, amelyet a községi elöljárók 1802 és 1855 között vettek fel.¹⁰ Az örökösök a lakóházról mint a vagyontárolás jelentős részét képező tételről rendre megemlékeztek.

A leggyakrabban előforduló nyelvi formula a lakóház készítésére vonatkozik, miszerint a rendelkező házat önmagából építette „a házat maga költségén és munkájával egészen építette” (Nr. 70. 1821); „A Házat István fiam maga építvén fel egészen” (Nr. 58. 1840); „Velemlako János fiamnak [...] magam által épített Házat” (Nr. 101. 1846), ami nemcsak az anyagi terhek vállalására, de magára az építés kivitelezésére is vonatkozik, mint ahogy „egyéb eránt boldogult István fiamnak azon Házat melyben lakott önnön munkámmal s költséggemmel meg építeni segítetttem” (Nr. 57. 1817).

Ebben az időszakban ugyanis a házépítés az uralkodó technológia viszonyai közepette a sövény- és földfalaknál az önellátás és a saját kivitelezés szintjén is megvalósulhatott (ZENTAI 1991. 63; JUHÁSZ 1997. 252–253), különösen az egyszerűbb megoldású, mint a „magam által épített rozszant zsellér ház” (Nr. 33. 1835) eseteiben.

Ugyancsak az építés körülményeire utal egy másik szöveg, amelyben az önerős, tevékeny részvétel mellett az ellátás fejében fogadott munkaerő is megjelenik „ezen kívül ör. Balázs Mihály vőmel háza felállításában nagy segítséggel voltam a mellett hogy minden nap negyed magammal dolgozván ingyen rajta, még munkássait is konyhával tartottam étellel és italommal” (Nr. 43. 1836).

A végrendeletek szövegei olykor a házak tagoltságára, helyiségeire is kitérnek. A kéthelyiséges, konyha-szoba beosztású lakóházak, melyek relikumpéldányai még a 20. század első évtizedeiben is álltak a községek periferiáin (CSALOGOVITS 1935. 5; CSALOG 1939. 38) már egy évszázaddal korábban sem számítottak kizárólagosnak, és már akkor is a szegényesebb, „régisátságos”-nak (Nr. 37. 1835) jellemzett épületekre vonatkozhattak, szemben az újabb, például a szülők által fiaik számára építettekkel, amelyek már „kamrával együtt” (Nr. 33. 1809) készültek,¹¹ s külön említésük az ez irányú bővülés tényét jelzi (ZENTAI 1991. 155), csakúgy mint a házbeli portán megjelenő istállók, mint ahogy „Házamat melyet magam építvén úgy az Istállomat melyet már nevezet Dani János fogadott fiamnak állítván fel” (Nr. 121. 1829).

8 A kutatás OTKA-támogatással (T 22348), 1997–2002 között végzett terepmunkát jelentette. Előzménye a Györgyi Erzsébet témavezetésével jelzett korábbi OTKA-program (T 6664) volt *A Sárköz régi lakáskultúrájának felmérése* címmel.

9 Az erre való fogékonyságot minden bizonnyal befolyásolta a nem sokkal előtte Észak-Bácskában, a Baja környéki falvakban folytatott kutatásom, amely elsősorban a mezőgazdaságból prosperáló – főképpen német, 18. századi telepese eredetű –, helyi mércze szerinti elsőgazdák családjaira irányult (SZOJKA 1994; 1997).

10 Néprajzi Múzeum Inventáriumgyűjteménye: Végrendeletek jegyzőkönyve Decs (Irsz.: 9799–10112), Égető Melinda gyűjtése, 1969–1970.

11 A kamra ebben a korszakban történő meglétét erősíti meg egy másik írásos adat is a fennmaradt ócsényi presbiteriumi jegyzőkönyvből, ahol 1817-ben bizonyos ifj. Tóth Péter a szobából a kamrába ment vizet inni (BALÁZS KOVÁCS 1980. 39).

1. kép. 1890-ben épült nagygazdaház kerített gazdasági udvara. Decs, Öreg u. 60.
Winter Erzsi felvétele, 1996

A szentendrei falumúzeum számára 1976-ban elbontott, az őcsényi Lovas család tulajdonából származó lakóházzal nyert tapasztalatok is nagyjából alátámasztják a kétsejtű lakóháznak a 19. század első negyedében meginduló, lineárisan történő bővülését – ez esetben is előbb kamrával és istállóval, majd utóbb ázott pincével, majd az 1860-as évek körül pedig az alapépülethez derékszögben, L alakban hozzátoldott kocsiszínnel és külső kamrával (ZENTAI-SABJÁN 1984. 186–187). Bár az őcsényi példa a tipikushoz, az általánosabb gyakorlathoz képest módosult formát mutat, hiszen itt két család számára egy fedél alá vont házról van szó, melynek alaphelyiségei – úgy tűnik – már a ház használatának korai fázisaiban is kettőzöttek voltak, illetve az átalakítások egyik jellegadó szakaszában öltötték fel ezt a funkcionális elrendezést (ZENTAI 1991. 159).

Decsen tehát a 19. század első felében mind a házak nagysága, mind kivitelezésük módja tekintetében jelentős színvonalbeli különbségekkel számolhatunk, mely pénzben kifejezett értékükben is megnyilvánult. Olcsónak számíthatott Ivanics János háza, aki „mivel nállunk maradni nem akart, vettünk néki egy Házat 200 frt.” (Nr. 40. 1812), ahhoz képest, amelyet „1106 forintokon” vett Szél Mihály János fiának (Nr. 86. 1824). A pénzösszegek értékét jól érzékelteti az őcsényi példa 1809-ből, melynél 450 forinton, a katonaváltság összegén „egy jó szilárdfalú házat lehetett venni, nádas, sövényfalút kettőt is” (ZENTAI 1994. 37). Mindenesetre a század közepén megjelenhetett a lokális viszonyok kínálta lehetőségek mindegyikét magában egyesítő háztípus, mint amelyet a módos öreg Balázs András malomtulajdonos juttatott András fiának, aki a szüleitől történt elválásakor kapott „Házi fundust 410 forintokon, s arra épített új lako Házat melyben szoba, kő kéményes konyha kamara, Istálló és kocsiszín vagyon” (Nr. 64. 1844).

Ugyanebben az időszakban, 1833 és 1847 között a Sárközzel szomszédos völgyeségi Apponyi-birtokon fekvő német jobbágyfalu (Báta)Apáti építkezéséről jegyezték fel azt, hogy „minden ház két szobából és egy konyhából áll, a tehetősebbek házaiban ezeken kívül egy különös mosó és sütő konyha is található” (SCHRAM 1967. 570–571). Tehát a kedvezőbb földrajzi fekvésű és az egyháztól kedvezőbb kezelésben, magánföldesúri függésben élő német telepések ekkor egy, a sárközinél fejlettebb életmód viszonyait élvezhették.

2. kép. Téglaburkolatú nagygazdaház kapubejárát alatti lépcsőjének felirata az építés évszámával és a tulajdonos monogramjával. Decs, Öreg u. 37.

Winter Erzsí felvétele, 1999

Falukép

A Sárközben a lakóház és a porta bővülése csak egyik eleme volt a változásoknak. Átalakult ugyanis a települések képe is. Tervezett, utcás formát öltöttek a természeti adottságok, az ártéri környezet alakította, szárazulatokra zsúfolt, halmazos településrészek is ott, ahol még

12 A sárközi falvak telkeinek mérnökiileg tervezett felosztása ugyanis már korábban, a Rákóczi-féle szabadságharcot követő konszolidálódás időszakában, 1763–1783 között megkezdődött, akkor amikor a falvakba újonnan beköltöző családok számára telkeket mértek ki. A II. József-féle első katonai fölmérés térképein – a falvak főbb utcáit tekintve – tehát már a maihoz hasonló szerkezet látható (PATÁKI 1936. 31; ZENTAI 1994. 12). Végül soron a falvak rendezettségének gondolata azonban már „a Mária-Terézia-féle urbárium rendelkezései mögött” is érzékelhető, „melyben határozottan felismerhető az utcás, szaglatos falu képzete” (HOFER 1955. 165).

13 Bár a 19. század közepére befejeződtek az ármentesítési munkálatok a belső vizek lecsapolására és a Sárvíz elterelésére (DÓRA 1979. 232–236), az 1866-ban itt járt vendég még mindig mint a Duna áradásainak kitett helyről szólt, „mi az egész tájképnek posványos jellegét ad: tágas rétségek közt náddal benőtt mélyedések, jegenye és fűzfaterdők, kiszáradó erek nedvei vagy holt vizek” (CS. 1866). A természeti formákhoz idomuló településképp nyomait érzékelte Kovács Aladár: „Ami a sárközi falvakban a házaknak a vízközi helyzetnek megfelelő egykori elhelyezését illeti, azt ma már hiába keressük s tán csak Pilis falának egy kis része és Alsónyéknek keskeny szűk utcái emlékeztetnek az egykori utca nélküli csoportos elhelyezkedésre.” (KOVÁCH IRATOK 116). Alsónyéken pedig egyenesen tekintélyértéke volt a régi településrésznek, a „hátnaknak”, ahol a „rangos emberek” laktak, míg a nagy védőgát után benépesített „síkon” a szegényebbek (FÉJA 1963. 239).

„nagyon sűrűn voltak a házak a Helységben, úgy hogy egy Udvarban négy, öt, sőt több Házak is találtattak” (ZENTAI 1994. 12). Ezek a viszonyok még élénken éltek a falubeliek emlékezetében a 20. század első éveiben is (KOVÁCH 1902). A rendezett, egyenes utcák mentén sorakozó, szabályos porták nyújtotta falukép kialakításának szükségességét a gyakori tűzvészek is sürgették (vö. HOFER 1955. 176; KNÉZY 1974. 60). A sárközi települések egész lakott területére kiterjedő¹² térszerkezetváltás időpontja a községi jegyzőkönyvekben megörökített nagy falugésektől keltezhető – Őcsényben 1817-ben (ZENTAI 1994. 17), Decsen 1859-ben (ANDRÁSFALVY 1964. 152), Sárpilisben 1862-ben (BALÁZS KOVÁCS 1997. 13).¹³

Az állami befolyással, a hatósági közreműködéssel megindult falurendezések, az építészeti előírások betartásának ellenőrzése – különös tekintettel a lakóházak kéményeinek megépítésére és állapotának karbantartására (ZENTAI 1994. 14) – mind-mind a szakszerűség alkalmazásának irányába hatottak. Ezt az építkezésben jelentkező, a korábbtól eltérő, másfajta szaktudást igénylő munkamódszert elsősorban a kőművesek képviselték.

3. kép. Téglával burkolt oromfalú nagygazdaház jeles téglája a kőbányai téglagyár bélyegével. Decs, Dózsa u. 24.
Winter Erzsé felvétele, 1999

5. kép. Tükrös kelengyeszekrények. A decsi ifj. Scherer István asztalosmester megrendelésre készített bútorai az 1910-es évek végéről. Decs, Fő u. 17.
Winter Erzsé felvétele, 1996

4. kép. Nagygazdaház ebédlőnek berendezett utcai szobájából megmaradt tálalószekrény. Ma az üvegezett tornácra van a helye. Sárpilis, Zrínyi u. 13.
Winter Erzsé felvétele, 1999

6. kép. Elsőszoza részlete kelengyébe kapott hálóbútorral. Ifj. Scherer István decsi asztalosmester készítménye 1933-ból. Őcsény, Kossuth u. 27.
Winter Erzsí felvétele, 1996

7. kép. A millenniumi kiállításon beszerzett szalonbútor. Őcsény, Bethlen u. 10.
Winter Erzsí felvétele, 1999

8. kép. Téglaburkolatú nagyzdaház szarvast és puskát ábrázoló oromzati gipszdíszítménye. Decs, Fő u. 85.
Winter Erzsí felvétele, 1999

Az építkezés (kis)iparszerű formái

A Sárköz jobbágykorszakot követő építészeti arculatának megformálásában a terület észak–déli irányú két földrajzi végpontján elhelyezkedő mezővárosok, Szekszárd és Bátaszék iparosai vettek részt. A Sárköz e két közeli helységgel kialakult rendszeres kapcsolatára utal Garay János a menyecskevisélet leírása kapcsán 1833-ban: „s ha így eredeti viseletben fűrgén és tsinosan a szekszárdi, báttaszéki vagy mohátsi héti vásárban megjelennek, kinek kinek fején egy kosár gyümöltssel” (GARAY 1833. 26).

Szekszárd építőiparának újkori kezdetei szorosan összefonódtak feudális, egyházi uradalmi központként működő, majd 1780-tól megyei székhelynek kijelölt státusával (TÓTH 1989. 28). Városiasodásának magját ezek a tényezők alakították ki.

1695-ben az apátsági uraság egyházi és majorsági épületeinek újjáépítését saját mészégető és téglaegető kemence megépítésével indította el mintegy fél tucat ács és kőműves irányításával (SZILÁGYI 1990. 98). Az építőiparosok, kőművesek, ácsok és építőmesterek jelenléte a későbbiekben is folyamatosan kimutatható, szerepelnek mind az 1772–1773-as, mind az 1828-as összeírásban. Az utóbbiból megtudható, hogy a „kádárok, kőművesek, festők, mázólok, üvegesek, esztergályosok mind németek” (SZILÁGYI 1990. 174). Ezt támasztja alá a jelentős épületek esetében név szerint is megemlíttet vezető kőművesek személye, mint Schmidt Vencel, aki a római katolikus templom újrabeépítésén működött közre 1802-ben, vagy Stann Jakab kőművesmesteré és építési vállalkozóé, akinek legnagyobb szabású munkája az apátsági épületből átépített vármegyeháza volt 1833-ban, Pollack Mihály tervei alapján (SZILÁGYI 1990. 181, 134; vö. LOVAS 2001. 3–5). 1851-ben a szekszárdi kőművesek a tetőfedőkkel alkottak közös céhet (GLÓSZ 1990. 244).

A Sárközben működött iparosok másik központja Bátaszék volt. Építőiparosai közül a kőművesek tettek szert széles körű, a megyét jóval meghaladó ismertségre, s így általuk a település jelentős hatású építőközpontként tartható számon a 19. század végétől (SZOJKA 1996; 1997). A kőművesek 18. századi megjelenése itt, a Mária Terézia-féle iskolaalapítványi uradalom, a Tereziánium Tolna megyei központjában a német betelepítések eredménye volt (MAYER A. 1990. 6–15). A mezőváros kézműiparának magvát ezek a német eredetű telepések alkották. A kőművesek 1844-ben alakítottak céhet az ácsokkal együtt (PFEIL 1991. 226).

Terepadataink szerint míg a szekszárdi építőiparosok elsősorban Ócsényben működtek, addig a többi sárközi faluban inkább a báttaszéki kőművesek tevékenysége volt a jellemző (vö. HAJDU 1983. 371). Ezt látszanak igazolni az első, a céhes időszakból származó adatok is. Így Ócsényben még az előző évszázadban megépített községházán, a „Waros Haus”-on a szekszárdi Sindli József kőműves végzi el a javításokat, s ezenfelül mellvéddel is ellátja az épület tornácát 1810-ben (ZENTAI 1994. 26). Sárpiliszen pedig valószínűleg azok a báttaszéki iparosok építették fel az új (református) templomot 1797-ben, akiket az előjárósági személyek mellett mint megjelenteket jegyezték fel a templom avatóünnepségén; nevezett „Báttaszéki Kőműves Maiszter Fülöp Úr[at], és az Ács Maiszter Paár Ignátz úr[at]” (BALÁZS KOVÁCS 1997. 21–22).

Továbbá az is kitűnik e szempontunkból korainak számító esetekből, hogy a képzett iparosok alkalmazásának első területét a középületek jelentették, részint a fokozatosan előtérbe kerülő hatósági előírások követelményei miatt, másrészt pedig szerepet játszott ebben a települések mindenkorl vagyoni helyzete és a tekintélyelvűség szempontjai is. Az új építészeti megoldások a községi épületeknél elősegítették, hogy mindennapi rendeltetésükön túl alkalmasak legyenek a községek e világi, illetve lelki-szellemi érdekeinek képviseletére is.

A modernizáció útján meginduló falusi építkezéseknek a hivatásos szakismeretet megtestesítő kőművesség csak az egyik összetevője volt. A másik a téglá, az iparszerű építőtevékenység legfontosabb alapanyaga és terméke, mely csak az 1960-as években vált általánossá falun (BARABÁS-GILYÉN 1987. 59).

A téglá alkalmazásának, építőgyakorlatba történő bevezetésének számos feltétele volt. Az ökológiai adottságokat felhasználó hagyományos építkezést felváltó, az ipari ellátás formáira történő átalásban mindenekelőtt számolni kell a hatósági szabályozás tényezőjével, az általános gazdasági fejlettséggel és az építésben érdekeltke mentalitásával (vö. SZILÁGYI M. 1994. 106–108) is. Több tényező együttes hatása eredményezheti egy, a korábbiaktól alapvetően eltérő módszer bevezetését.

A Sárközben mintegy másfél száz évnyi időre volt szükség ahhoz, hogy az újfajta építőanyag szórványos alkalmazását felváltva a tégláépítkezésnek a helyi faluképet meghatározó egyfajta kiteljesedése következzen be, ami ebben a közegben egyúttal egyenesen társadalmistátus-értékű rangra emelkedéséhez is vezetett.

A tégl a egyik első felhasználási területe itt is a kémény lehetett. Új elemnek számíthatott a lakóházaknál a 19. század első felében, hiszen az említett, 1844-ben felvett decsi végrendeletben a „kőkéményes konyha” még mint hivatkozásra érdemes építészeti megoldás szerepel, szemben az ekkor még általánosabb használatú cserénykéményekkel (vö. ANDRÁSFALVY 1964. 155). A téglából falazott kémény legkorábbi megjelenése ismét a középületeknél valószínűsíthető. Őcsényben a lelkészlak, melyhez az iskolát is hozzáépítették, 1753-ban kapott „kőkéményt”, téglapincéjét 1750-ben rakták (ZENTAI 1994. 60–61). Ugyanitt az 1817-es nagy tűzvész után a község 40 000 téglát kért kölcsön a székszárdi uradalomtól (ZENTAI 1991. 61), elsősorban a középületek újjáépítésére (ZENTAI 1994. 26). A parókia falazata azonban még mindig tömésfalból volt, téglából csak az új épületet rakták 1887-ben. Teljesen téglából építették fel viszont a pilisi iskolát 1865-ben, egy fedél alatt a tanítói lakkal (BALÁZS KOVÁCS 1997. 38).

A tégl a lassú és fokozatos térhódításának mikéntjét legjobban és legpontosabban a „Tolna megyei Sárköz hagyományos népi építkezésének tipikus vonásait” (ZENTAI 1991. 175) megtestesítő Őcsényi Lovas-ház bontásakor előkerült építőanyag-féleségek mutatják. A lakóházat egy olyan család építette, amelynek 20. századi leszármazottjai hetvenholdas gazdaságukkal a község tekintélyes családjai között tarthatók számon. A ház 19. század első feléből származó alap-helyiségei és építésének technikája, majd későbbi bővítésének menete mind azt bizonyítják, hogy a család már a követhető kezdeteknél is képes volt csatlakozni a helyi fejlődés élvonalához. Ugyanis az alapépületet mindjárt szilárd, azonban vegyes technikával előállított anyagok alkotta falazatból építették, legalább három lakó- és tárolóhelyiséggel és az intenzív állattartás megindulását bizonyító istálló alkalmazásával. Vert fal volt az épület hosszanti irányba húzódó főfalazata és az istálló. A ház fundamentumát terméskő alap, azonfelül téglasor és vert fal rétegek alkották. Az udvari főfal vert fala az ablakoktól vályogban folytatódott, valamint vályogból voltak a közfalak és az épület derékszögben megtört újabb szárnya kocsiszínnel és kamrával. Vegyes, vályog- és égetett tégl a alkotta az utcai oromfalat csakúgy, mint a tűzfalakat. A tüzelőépítmények feltárt több időbeli rétege, változó formát mutató berendezéseinek (különféle kemencék, szemeskályhák és takaréktűzhely), valamint fűtőjáratoknak és szerkezeti elemeinek anyaga vályog és tégl a volt. Egynemű égetett tégl a képezte az épület kerítését, a tornác mellvédjét és járószintjét, az első udvar, valamint a helyiségek és a padlás lakóhelyiségek fölötti részének burkolatát. Ezek között bélyeges, monogramos és évszámos (1864, 1889; 69, 72 számos) példányok is találhatók.

Az épületegyüttesben felhasznált anyagok és alkalmazásuk időrendje a földfaltól a tégl a irányába történő haladás skáláján, mintegy modellszerűen mutatja azokat a pontokat, ahol az építőanyag-váltás bekövetkezett. Legkorábban a tűzrendészeti szempontból fontos tüzelőberendezéseknél, füstelvezető részeknél, tűzfalaknál, valamint az épület új stílusának kialakításában szerepet játszó elemeknél történt a modern építőanyagok alkalmazása – pilléres kapu, tornácoszlopok és mellvédjei, valamint a belső helyiségek és a folyosó burkolata. A különféle technikákat rejtő, ámbár külső megjelenésében harmonikus összhatást keltő dupla udvarra fejlesztett porta kialakításán többféle építőiparos – kőműves, ács, épületasztalos, kályhás – közreműködése látszik. Ez az a háztípus, amely a jobbágyi állapotból kikerülő sárközi birtokos parasztok építkezését jellemezte.

Ugyanebbe a típusba tartozik a decsi tájház is (G. VÁMOS–GÉMES 1981. 10–11) 1863-ból, amely „oszlopos tornáccal jellegzetes példája a 19. század második felében kialakult sárközi gazdaházaknak” (BALASSA M. 1987. 164), s az új építészeti korszak egyik első, ismert évszámos lakóháza az 1859-es tűzvészt követő építkezésekből.

Az új pilisi lelkészlak is ezekkel az építészeti ismérvekkel, mint a klasszicista stíluselemek, „az egész lakház előtt elvonuló kőlabakon álló folyosó” vagy a helyiségek lineáris beosztása, valamint a gazdasági szárny L alakú csatlakozása a lakórészhez, épült fel 1857-ben (BALÁZS KOVÁCS 1997. 26). A parókia épülete jól mutatja a parasztház és a község helyi értelmisége számára készített lakóház lényegét tekintve szoros együttalakulását, a változások tendenciáját tekintve párhuzamos alkalmazását.

Ez a háztípus Bátaszéken is fellelhető, hiszen Decs – és a többi sárközi falu is – „vályogból és téglából a bátaszéki kőművesek segítségével épült fel” (ANDRÁSFALVY 1964. 155). Bátaszéken egyik épen maradt emlékének tulajdonosa, a homlokzatán olvasható vakolatfelírat szerint

„Schvartz Josef 1892” (Szabadság u. 24.),¹⁴ telepes eredetű német paraszt volt. Bár itt a lakóházak sokkal változatosabbak, mint a sárközi községekben, és a fejlődés korábbi szakaszaiban már megjelentek a városiasodás vonásai – a lakóházak egymással zárt sort alkotó rendjében utcafrontra épülő helyiségek – a barokk kori épí-

14 A következőkben, ahol az adat forrását külön nem tüntetem föl, ott a saját terepmunka során rögzített ismeretről van szó.

tészeti hatások jellegadó alkalmazásával. Ezek az építészeti jellemvonások a település uradalmi központ státusa mellett egy, a kézműiparból és borkereskedésből származó, a 18–19. század fordulójára láthatóvá váló jólétről is tanúskodnak.¹⁵

A Sárköz másik iparosközpontjában, Szekszárdon is a gazdálkodó, földműves rétegre jellemzően nyert teret a középmagyar háztípusnak ez a klasszicista oszloptornáccal kiegészült változata (PERÉNYI-VARGHA-KÁROLYI 1955. 272. kép; TÓTH 1990. 286). Megjelenése itt is nagyjából a 19. század közepére tehető; mindenesetre az 1860-ban felvett kataszteri térképeken már jól láthatóan jelen vannak (TÓTH 1982. 188). Szekszárd Sárközre gyakorolt hatásának vizsgálatakor azonban az itteni építőiparosok háztípust közvetítő szerepe mellett számolni kell a szekszárdi felsővárosi gazdacsaládok és a sárköziak között kialakult rokonsági kapcsolatokkal is,¹⁶ amelyek a kulturális elemek terjesztésének egy másik csatornájaként közreműködhetnek. Szekszárd református vallású rétegének a sárközi lakosokhoz történő kötődése a családnevek alapján a török hódoltságot követő első összeírásokig visszamenően kimutatható. A hódoltság alatti református népesség későbbi folytonosságának ismeretében ez a kapcsolat a korábbi évszázadokra is kiterjeszthető¹⁷ (VASS 1990. 87).

A polgári hatás térhódítása

A lakótereikkel az utcára merőleges irányú, nyitott oszloptornácus házak építésének ideje, legalábbis az első gazdák körében a 19. század végéig tartott a Sárközben. Ezt a típust az 1890-es években váltotta fel a lakóhelyiségeket – elsősorban a szobákat – az utcafrontra, egymásba nyílóan elhelyező rendezőelv szerint épült ház, padlással lefedett, felfalazott kapubejáráttal (ZENTAI 1991. 160, 93. kép). Ilyen módon hosszú homlokzati részükkel egymással teljesen összeépült, belső udvarrészeiket kifelé elzáró rendszert alkotó lakóházak keletkeztek. További jellegzetességük a sablonnal készült gazdag, ablakok köré rendezett homlokzati gipszornamentika.

Ilyen házat láthatunk Ócsényben (Fő. u. 4. szám), amelyet Csiszár István építtetett magának az 1890-es években,¹⁸ vagy Decsen (Öreg u. 60. szám), ahol a zárt gangra vezető színes üvegbetétes ajtón jelzett monogram és évszám szerint Balázs János és felesége, Pozsgai Anna részére készült 1890-ben, illetve Sárpilisén (Zrínyi u. 13. szám), itt is a kapu színes üvegbetésein található felirat mutatja, hogy 1898-ban épült T M (=Takács Mózes) részére, s a jelenkori emlékezet szerint építője egy „Stángli” nevű bátyáskezi kőműves volt.

Minden esetben nagygazdákról, a falu első birtokosai közé tartozó családokról van szó, ötven hold feletti föltulajdonnal.¹⁹ E házak további közös jellemzője, hogy három, két-két ablakos utcai szobával rendelkeznek, majd ezután, az utcai részhez L alakban csatlakozó udvari szórnyban található helyiségek képezik valójában a lakórészeket, rendszerint további egy szobát, majd a nyitott konyha, kamra, padlásfeljáró és a gazdasági építmények következnek.

Tornácuk már nem nyitott, hanem osztott ablakkal zárt „üveggang”, amely vagy az utcai szobák vonaláig, vagy az udvari szobáig tartóan húzódik, s innen ajtón át lehet a nyitott részre kijutni.

A későbbiekben ez a kisvárosi háztípus vált azután a követendő mintává „a hivatásos szövők is erre törekszenek, hogy a régi ház helyére utcafrontosat építsenek” (KANCSÁR 1940. 64).

Az ócsényi Csiszár-ház építésére vonatkozó adatok szerint az épület falazatát égetett téglából rakták, melynek anyagát az építető szállásán bányászott agyagból nyerték, s boksában égették ki „ma is úgy cseng, mint a kerámia” – mondják.

Míg a 19. század utolsó negyedében a sárközi gazdák maguk égették a téglát – egy-egy padláson ma is találni téglavető formát, vagy „Néha ásás közben régi téglák

15 Ennek nyomai különösen az Árpád utca (korábban Notaris Gasse) egymással zárt sort alkotó, boltíves kapubejáratú házain ismerhetők fel.

16 A reformátusok képezték Szekszárdon a parasztgazdák legrégebbi magját. Származásukból, foglalkozásukból, vallásukból eredő összetartozási tudatuk lakóhely szerinti elkülönülésükben is kifejeződött. Ők alkották és határozták meg a település – a Séd két partján, a református templom körül elhelyezkedő – úgynevezett felsővárosi, református, mezőgazdaságból élő rétegét. „A korábban Bogyiszló és Fajsz felé tájékozódó, endogámiára hajló felsővárosi református gazdacsaládokban is gyakran találni ócsényi, decsi, alsónyéki asszonyokat (TÓTH 1990. 281, 273).

17 A kapcsolat egyik ismert momentumát, hogy Szekszárd református magyar lakossága 1650-körül, saját templom hiján Ócsénybe járt istentiszteletre (VASS 1990. 87–88).

18 A pincelejáratainak fabetétes ajtaján látható bevésített felirat – „Cs Ist. 1892” – szerint maga a ház is ezekben az években készült.

19 A Sárközben a földterület mértékegységét a legutóbbi időig ölben (= itt ezer négyszögöl) számolják. Tehát amikor száz holdat mondanak, az csupán százezer négyszögölt jelent, kevesebbet, mint az 1200 négyszögöllel vett magyar hold.

kerülnek elő, Dets feliratosak, »még az öregeink égették« (FÉJA 1963. 206) – saját szükségletükre, addig később ez szervezett formát öltött. Decsen a legeltetőtársulat működtette a Kis-Duna partján létesített tégláégetőket, s minden évben más-más gazda felügyelte ezeket. A téglavetők Bajáról jött szegény emberek voltak (vö. SOLYMOS 1965). A boksákhöz a tüzelőanyagot, kukoricaszárát, hulladékot a helybeliek hordták. Egy-egy tehetős gazda maga is üzemeltetett tégláégetőt (vö. ERDŐSI 1971. 471–474), de ezek a vállalkozások rövid életűek voltak.²⁰

S bár a nagyüzemi téglagyártás fellendülése éppen az 1900-as évekre, az urbanizáció előrehaladásának időszakára esik – Tolna megyében is sorra alakultak ekkor a téglagyárak, még a Sárközbén, Alsónyéken is működött egy, melyet Gausser János mészégető és fateleptulajdonos alapított 1906-ban (T. MÉREY 1974. 284)²¹ –, a téglá iránti kereslet az országos fogyasztás szerint mégis csökkent, aminek magyarázata éppen a meginduló falusi termelés volt. Ennek a gyakorlatnak adott hangot a Szegedi Kereskedelmi Kamara 1910. évi jelentésében, miszerint: „a nép gyakran éget mezői kementében téglát, állítólag saját hasznára, azonban sokszor eladja a téglát, és ezzel ellenőrizhetetlen versenyt okoz” (T. MÉREY 1979. 228). A Sárköz esetében inkább arról a sajátos helyzetről volt szó, amelyben a természetes adottságok (ártéri agyagos föld) és a szakosodott munkaerő (bajaszentistváni téglavető) együttese hozta létre az építőanyag előállításának köztes állapotát, amely az önellátást már meghaladta ugyan, de a gyáripár kínálta termékek felhasználásával még nem élt.

E tekintetben alapvetően később sem változott a helyzet. A két háború közötti évtizedekben, bár a téglafelhasználás széles körűvé vált, az előállítás módja azonban nem változott. 1940-ben Sárpilisről jegyezték fel: „Tégla mindenütt sok van. A kerítés sok helyen téglakerítés, néhol egészen magasan, másutt az ólak is téglából vannak. [...] Legközelebbi tégláégető Decs határában van. 1000 db téglát 19 P-ért kapnak a gazdák. De ezen kívül 3 kocsi szárízíket, vagy 3 kocsi szalmát is kell adni ráadásnak. A cserép is annyi, csakhogy itt fél öl fát kell adni az égetéshez.” (KANCSÁR 1940. 113.)

A zárt kapubejáratos háztípusnak létezik egy olyan változata a Sárközbén is, amelynél az utcára merőleges, az udvar irányába bővülő főszárnnyal szemben egy kisebb, általában két-helyiséges, szoba-konyhából álló épület képezi a kapuval megosztott utcafront másik, rövidebb részét (Decs, Fő u. 17., Alsónyék, Fő u. 4.). A lakóháznak ez a fajta megosztottsága itt, ezen a német nemzetiségű iparosok hatása alatt fejlődő területen a két felnőtt generáció együttlakásának, az idős szülők külön lakrészbe helyezésének gyakorlatával függött össze, és megjelenése elsősorban a telepés eredetű német családokhoz köthető. A földbirtokot fiuknak átadó szülők „rendszerint külön költöztek a hosszú ház végében kialakított kis szoba-konyhába vagy a nagyházzal szemben épített kis Auszugshausba, és többet nem szóltak bele fiuk gazdálkodásába” (ANDRÁSFALVY 1992). Elterjesztésükben, mint ahogy történt ez a Sárközbén is, a német kőművesek közvetítő szerepe elsődleges. Ennek egy, a környéken korainak számító példánya látható Bátaszéken (Szabadság u. 15. szám). A ház a 19. század közepén, esetleg valamivel korábban épülhetett.²² Az emlékezet szerint borkereskedők laktak benne; az ereszt alatt futó homlokzati vakolatdísz meanderes szőlőfürtjei, levelei ezt alátámasztják.

Bár a háztípus több generáció megosztott együttlakásához tervezett funkciójának kialakulását kétségkívül motiválta a németek körében fenntartott törzsöröklési rend, megvalósításában azonban a sokhelyiséges lakóház megépítésének anyagi képessége, a falusi életkörülmények általános fejlődése, az együtt élő nagycsaládok fizikai elkülönülésének igénye is szerepet játszott. A lakóház

ilyenformán történt funkcionális bővülésével létrejött típus tehát ismereteink szerint azokon a területeken alkalmazták a parasztok a 19. század közepétől, esetleg valamivel korábban kezdődően, ahol a lakosok jól jövedelmező árutermelő gazdálkodást folytattak, és a városias építkezés mintái gyorsabb ütemben tudták adaptálni (vö. KÓSA 1998. 196), valamint a német modell szerint sajátos tartalommal megtölteni; így a délvidéki telepés eredetű németeknél (CZIRBUSZ 1913. 61; SZOJKA 1994. 161), a nyugat-dunántúli hieneknekél (CZIRBUSZ 1913. 41) Dél-Burgenlandban (MAYER V. 1995. 96), illetve – mint ahogy példánk mutatja – a dél-dunántúli mezővárosi környezetből kiindulóan másutt is. E két külön lakrészből álló ház funkcionális megfeleltetése a Sárközbén többnyire nem a német minta szerint történt. Mivel itt a gazdálkodás többszörösen megosztott telephelyek – a helyi értékrendben szinte azonos

20 Úgy tűnik, hogy a Sárköz falvaiban a legmódosabb gazdák első vállalkozásai a tégláégetők, a fa- és építőanyag-kereskedések, -telepek létesítése volt. Ezek közül azonban egyik sem tudott igazi, hosszabb életű jelentőségre szert tenni.

21 A két háború között működő gyakorlat szerint a téglát ekkor már cigányok vetették.

22 Maga az utca a település régi magjához tartozik, egykor Schlossgasse, Vár utca a régi uradalmi épületek helye, s később így ez lett a városka főutcája. Ezek átépítéséből keletkezett a mai községháza a megmaradt barokk kapuzattal és az erdészeti igazgatóság épülete (BALÁZS KOVÁCS 2000a. 264; T. MÉREY 2000. 7).

hangsúllyal működő elemeinek – térszerveződésében folyt, ami köré azután nemcsak a munkamegosztás, de az egész, lokális szokások szabályozta életvitel is összpontosult, az újonnan meghonosított, az eddigiektől eltérő tērősszetételő lakóház használata is más értelmet nyert. A gazdaság egyik telephelyét az ármentesített területeken az egykori állattartó kertek, szállások helyén kialakult földbirtokok jelentették, ahol szem-, majd később takarmány- és zöldségtermelésre rendszeresített termelés folyt (vő. ANDRÁSFALVY 1965. 11). Itt a „sővényfonatos tapasztott házikót felváltotta a szilárdabb anyagból való épület, a nádtető helyébe is cserépszindely került, sőt legutóbbi utamban egy csinos pléhtető gazdasági házat, hosszú istállóval láttam. A cserépszindelyes házak most már egymásután keletkeznek.” (KOVÁCH 1912. 218.) Az egyre bővülő határbeli majorságokban²³ működtek a földbirtok nagyságától függően különböző intenzitással az aktív munkakorú családtagok és felfogadott segítségeik (cselédek, tanyások, bérlők), általában szezonálisan. A család idősebb korú tagjaira maradt a határ ellentétes irányú részén húzóódó dombvidéki szőlők és gyümölcsösök, illetve kaszálók gondozása.²⁴ Az itt kialakított épületek állandó lakásra is alkalmasak voltak, annál is inkább, mert a termelés és tárolás részben ide is irányult. Az egykori szobával bővített présházak pincével, istállóval és színnel egészültek ki utóbb. E szőlőbéli házak funkcionális bővülése együtt járt építési technikájuk és anyaguk fejlődésével is (ANDRÁSFALVY 1964. 159–160). Így a falubeli portán álló két lakóház közül a kisebbet az ott állandóan lakó fiatalabb generáció vette használatba, élte mindennapjait, s vonta ki ezzel a rendszeres használat alól a nagy házat.

A lakóház kisebbik, két- vagy háromhelyiséges szárnya azonban készülhetett eredeti rendeltetését tekintve más, a lakáscélú használatól eltérő funkcióra is. Alsónyéki (Templom u. 24.) példa szerint az 1890-es években épült ház zárt kapubejáratának lakórésszel szemközti két helyisége présház és magtár volt. Az utcavonalra történő házbővítésnek számos változata ismert – présházpince, gabonáskamra – másutt is (MAYER V. 1995. 95). A jelenségpárhuzamok azt érzékeltetik, hogy ebben a korszakban az építkezésnek az életmóddal, a gazdasági tevékenységgel való szoros kapcsolatában az egyénileg kialakított funkcionális használat is egyre inkább jellemzővé válik.

Valójában ez a háztípus szerepet játszhatott a kevésbé módos gazdák törekvésében is, hogy lakóházuk konyhájának szabad kéményét lezárva²⁵ a konyhai funkciók, kemence/füstölő pótlására külön kis házat, „nyári konyhát” építsenek a nagy lakóházzal szemben. Ezzel a megoldással a házimunkák és a mindennapi mozgás, étkezés, tisztálkodás stb. súlypontja áttevődött ide, a szoba-konyhás, esetleg kamrával is ellátott kisházba. Az új épület rendeltetésének egyéb változatai a család létszámától függően alakultak. Ha több generáció élt együtt idős családtagokkal, dédszülőkkel, s nem a szőlőbe húzódtak ki, akkor a kisház lett az ő helyük. A cél mindenestre az volt, hogy minél több helyiség szabaduljon fel a tényleges használat alól.

Az első szobák megkímélésének másik módja volt, hogy a beüvegezett tornácot használták alváásra. Ez elsősorban az idősebb nemzedéket, a 19. században született generációt jellemezte, akik nyáron szerettek kint háltni, akár a nyitott tornácra is, a szűnyoghálóval letakart ágyban. Példa arra is volt, hogy az öregek télen is az üveges folyosón aludtak, ott ahol az idős nemzedék nem vonult ki végérvényesen a szőlőbéli tanyára, hanem csak szezonálisan; vagy éppen az unokákra vigyázva a falusi házban volt inkább rájuk szükség.

23 A néprajzi terminológia szerint valójában tanya, olyan komplex hasznosítású üzemhely, ahol a mezőgazdasági termelés különböző ágazatai összpontosulnak (vő. ERDEI 1976). A Sárközben azonban megmaradt a régi szóhasználat, a szállás erre a korábbiól már alapjaiban – megváltozott természeti és épített környezet, tulajdonforma, hasznosítás – eltérő mezőgazdasági telephelyre.

24 Valójában az ármentesítéssel nem csupán a gazdálkodás struktúrája nyert új formát, a korábban hangsúlyos ártéri állattartást váltotta fel a szemtermelő földművelés, de átrendeződött és új elemeket vett fel a munkaszervezet is. Egyfelől családon belül rendeződött át a munkavégzés menete. Az idős férfiak, akik korábban az állatok őrzői voltak, a későbbiekben elsősorban a szőlőben hasznosították munkaerejüket, míg a határbeli telephelyen a fiatal házaspárok dolgoztak, vagy módosabbaknál irányították a munkát. Ugyanakkor a szőlők presztízsértéke megmaradt, ha gazdasági súlyuk csökkent is a filoxeravész után és a fellendülő árutermelő szántóföldi kultúra és a tejtermelő teheneltartás, a vágósertés-tenyésztés előtérbe kerülésével. A helyi értékrendben betöltött szerepükre jól rávilágít, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása idején a szőlőket nem engedték eltulajdonítani (FÉJA 1963. 100). Megtartásukra, fejlesztésükre minden család ügyelt. Azoknál a gazdálkodóknál pedig, ahol a szőlőbirtok mellett kaszáló is volt, állataikat ott tartották, gazdasági telephelyüket ott fejlesztették. Másfelől egyre gyakoribb lett a külső, bér munkaerő alkalmazása. A szőlőben a hegyközi németeket alkalmazták, míg a gazdaság másik területén a Duna túlsó parti részéről – Sükösd, Foktő, Baja környéki magyar falvakból – fogadtak munkásokat (ANDRÁSFALVY 1964. 150; 1973a 51; FÉJA 1963. 100).

25 Ahol a szabad kéményt megszüntették, s helyette kaminkéményt tettek, ami a rakott, bonyhádi csempés takaréktűzhely füstjét vezette el, s ezt fűsfűtőlésre is használták (Decs, Öreg u. 64.)

A jövedelmezőség nemcsak a lakóházakat növelte meg. Az intenzív mezőgazdaságra való átérés megváltoztatta az egész porta képét is. A jobbágyvilág utcára ásvott gabonavermeit (ANDRÁSFALVY 1965. 10) és a szállások szénásfészereit, kerített akleit (KOVÁCH 1912. 215) egy területre összpontosuló, differenciált terekre osztott gazdasági rendeltetésű épületegyüttes váltotta fel.

A falusi ház portájának legteljesebb módon történő beépítettségére ebből a 19. század végére jellemző korszakból hozhatunk példát Decsről (Öreg u. 60.). A hatalmas telken a lakóházzal együtt épült fel 1890-ben a hátulsó, gazdasági udvart minden oldalról körbefogó-kerítő, a helyiségeket egy fedél alá vonó, meszelt falú épületsor. A széles homlokzatú lakóháztípus az utcai három szoba után fordul az ebben a szárnyban kialakított két lakószobával, melyek előtt üvegezett tornác húzódik. Az ezt követő nyitott tornácrészről nyílik a konyha, majd ezt a padlásfeljáró, a kamra, a latrina, e mellett az istálló követi, fölötté szénapadlással; a színeljáró köti össze az ismét forduló kétszintes épületrészt, amely magtár (alsó részén búza, felső szintjén árpa és zab tárolására). Ezzel zárul az előlő udvar. A hátulsó, tisztán gazdasági célú udvarra a színeljáró falazott nagy kapuján lehet átjutni. Itt sorakoznak az oszloptornácos (!) építmény alatt a különféle istállók, az ajtóval zártak a nyári tartásra, a nyitottak a téli állásra szolgálóan, elkülönítve a ló- és tehénállományt egymástól. Itt kapott helyet a füstölő nyitott kéménye és a nyárikonyha kemencével, egy szoba meg egy kamra helyiséggel. Végül az épületet a disznóólak és a fölötté lévő baromfiól zárja le (1. kép). A közös tető alá vont épületsor felett padlás húzódik a kukorica számára. Ennek a családnak két szállása volt, s a terményeket a falubeli házban tárolták.

A megoldás, ami a falusi porta épületeinek terjeszkedésével egy épületekkel körbezárt udvart alkot, nem egyedi, a párhuzamok ez esetben is felsorakoztathatók. A formáció egyik legteljesebb körű, európai léptékű áttekintésében a morfológiai alakulatok mellett a mintaadás és az adaptáció történeti folyamatában – a majorok, a városok és a falu közötti mozgástérben – az egyik legfontosabb tényező, hogy a „kerített udvarú épületkomplexumok kifejlődését a gazdasági konjunktúra segítette” (HOFFMANN 1995. 42). Ezt támasztja alá a nyugat-magyarországi, burgenlandi térség házfelfordése is, ahol az épületek utcafrontra történő bővülése és a több oldalról beépített udvarok a 18–19. századi társadalmi, gazdasági reformok eredményeként könnyülhetők el. A változások ez irányú hatása követhető Alsó-Ausztriától – fő kisugárzó központjával, a Bécsi-medencével – Közép-Morvaországon, Dél-Szlovákián és Magyarországon át egészen Erdélyig mindenütt, ahol ezt a körülmények – a gazdasági-társadalmi tényezők mellett az urbanizáció, a presztízs és a hatósági tényezők – valamilyen szempontból indokolhatták (MAYER V. 1995. 93).

Az eklektikus homlokzatszerű, reprezentatív helyiségeivel az utcára tekintő háztípus ebben az időben elsősorban a mezővárosi, kisvárosi, parasztpolgári, polgári építkezést jellemezte, mint ahogy érzékeltette ezt az idelátogató, látva a nagy, kétszárnyú tölgyfa kapus zárt udvarokat, ahol „az épület meg inkább tekintélyes kisvárosi háznak látszik egész szerkezetében, karcsú, fehérre meszelt téglaoszlopokkal” (MÓRICZ 1990b. 329). Az építészeti historizmus hatását tükröző házak itt, falun valóban a városban érvényesülő minták szerint jöttek létre a felfogadott építőiparosoknak, építőmestereknek, kőműves vállalkozóknak köszönhetően.

A Sárköz városi kapcsolatai közül ekkor inkább Szekszárd és Baja lehetett a mintaadó, hiszen a másik iparosközpont, Bátaszék ekkor a lakóházakat tekintve alig-alig tudott új építkezést felmutatni. 1892–1907 között mindössze két ház épült (PFEIL 1991. 228). Ugyanakkor Szekszárdon a nagyszabású állami építkezések a modern városi központ igényei szerint alakították át a belvárost, a historizmus szellemében, az eklektikus díszítésmód alkalmazásával újabb réteget vonva feudális barokk és klasszicista jellegére, s egyúttal új funkcióval is ellátva a régi uradalmi épületeket. A középületek stílusváltása, az arányok megnövelése serkentően hatott a magánépítkezésekre is, ahol „lépték- és igényváltást” eredményeztek (TÓTH 1990. 287–288).

Ugyanakkor előtérbe került a magánépítkezések újfajta szabályozása is. A városokban az egységesülő építőipari követelmények ekkor már számos részletre kiterjedő szabályrendelettel írták elő az építkezés módját (vö. NOVÁK 1989. 453–457). A helyi hatóságok a különféle előírásokkal elsősorban a városrészeket egymással összefüggő, egységes térként kezelő szemléletnek kívántak érvényt szerezni. Bátaszéken az előjáróság 1862-ben már „szépészeti tekintetből” próbálta az utcaképet egységessé tenni a házak azonos sávban történő kiépítésével (BALÁZS KOVÁCS 2000a. 131).

Mindez hasonlóképpen alakult a Sárköz földjövödelméből környezetalakításában még mindig továbblépni képes tehetős gazdátársadalmában is, akik, ha nem is az építési hatóságok tervszerűsége szerint, de mégis hatással voltak a sárközi falvak építészeti összképének alakulására. Azok a gazdák, akik ekkoriban építkeztek, láthatóan arra törekedtek, hogy a falu rangos utcájában, a főútvonalon, a községháza vagy a templom közelében szerezzenek telket. Sárpilisen a templom körüli nagygazdák alkotta településrészt egyenesen „milliomos negyednek” nevezték

(KOVÁCS 1942. 30). Így ezek az új épületek mind a települések központjában, jól látható helyen sorakoznak, gyakran egymás mellett, összefüggő tömböt alkotva (vö. SZOJKA 1994. 170–171).

A korszak a népi építészet integrálódásának, a táji különbségek csökkenésének, felszámolásának ideje, éppen az egységesülő országos törvények, rendeletek és a központilag szabályozott iparosképzés és egyéb közvetett tényezők miatt, az egyéni alakítás lehetőségei azonban továbbra is megmaradtak az építőiparosok számára. Erre megfelelő teret például a szélessé vált utcai homlokzatok nyújtottak. Főképpen itt nyílt lehetőség a díszítés változatos alkalmazására. Ehhez részint a megszerzett ismeretek és a gyakorlat szolgált alapul, de tájékozódni lehetett az ekkor már közkézen forgó építészeti mintakönyvekből, tervgyűjteményekből is, melyeket élelmes vállalkozók állítottak össze. Ilyen típusú forrásra gondolt Magyar Kázmér is idézett cikkében, amikor az újonnan emelt házakról nemtetszéssel jegyezte meg, hogy ezeket „majszterek” emelték „német mintakönyvek szabványai után” (MAGYAR 1914), mint amilyen a 19. század végéről származó, É. M. Fellinger által összeállított *Der moderne Zimmermann* című gyűjtemény volt a bécsi-lipcsei Friedrich Wolfrum és Társa kiadásában (NOVÁK 1989. 173). A megfelelő lakóház kiválasztását segítették ezek a minta- vagy modellkönyvek, amelyek elsősorban a nyugat-európai országokban terjedtek el és álltak az egyéni építők rendelkezésére a házépítés dilemmájában (MENDÖL 1993. 255).²⁶ Ugyanakkor érvényesült a kőműves ízlése, gyakorlati tevékenysége során szerzett, egyénileg kialakított elképzelése is, mint ahogyan egy bátaszéki kőműves erről beszélt: „az én mesterem nem tudott írni, olvasni, de a díszítés terén nem akadt párja”, vagy „nyitva tartottam a szemem mindenfelé. Ha elmentem egy épület mellett, és megtetszett skicébe vettem. Sok rajzot hoztam Sztambulból” is (FÉJA 1963. 291).

A gyáripari építőanyagok megjelenése

Végül a Sárköz néprajzi csoportot jellemző kultúrájának teljes felbomlása előtti korszak utolsó tüpusteremtő építkezési hulláma a téglaburkolatos házak feltűnésével kezdődött (GYÖRGYI-SZOJKA 1999. 122, 3. kép). Jóllehet mindegyik községben épült belőlük néhány, s nagyobb részük a mai napig áll, azonban a legtöbb példány Alsónyéken és Decsen található. Alsónyéken egyenesen meghatározó, „már a háború előtt többségben voltak és a falu jellegét ezek adják meg” (PATAKI 1936. 36), hiszen a község központi terét e házak övezik, egyik főutcáján, a Vasút utcában pedig hosszan, szorosan egymást követően állnak a téglaromzatos házak.

Első és legrangosabb példányait a nagygazdák építtették. Alsónyéken a már idézett, nagykőrösi újsághírben megjelent (MAGYAR 1914) tizenhat ablakos ház (vö. MÓRICZ 1990a. 305) az egyik ilyen, s az első között tartható számon 1900-ból. Kiss Mihály és felesége, Tóth Zsuzsanna építtette. Ez a család arról vált a faluban később nevezetessé, hogy két lányukat két, ugyancsak módos fiútestvér vette el, így a mindkét részről jelentős földvagyon összegződött. A közel kétszáz ölnyi területet kitevő birtokon²⁷ a házaspárok közösen gazdálkodtak, s éltek a nagy házban együtt. Az épület két szárnyból álló utcafronti részéből az egyik eredetileg magtár volt. 1906-ban alakították át a gabonásrészt szobákká, amikor a leányok férjhez mentek.

Decsen a téglaburkolatos házak közül a legdíszesebb az 1910-ben épült (Öreg u. 37. számú), melynek kapuján kovácsoltvas tábla hirdeti a tulajdonosok, Kalán István és Döme Erzsébet nevét. A feltűnő új házról Ács Lipót is megemlékezett még az építés évében: „Decs községben egy jómódú parasztgazda, Kalán István, gótstílusú házat építtetett magának. Díszes téglák és faragott gránitlapok borítják a külső falakat. A tetőt ríktó színű cserepek födik. A ház előtt makadam-járda, a honnan vasrácsos kapun jutunk a házba.” (ÁCS 1910. 335.)

A téglaburkolatos házak térszerkezete valójában megegyezik az előző típusával. Külön említésüket a nagyüzemi gyártásból kikerülő téglák, az újfajta anyagfelhasználás, a korábban általánosabban alkalmazott homlokzati vakolatfedést felváltó más típusú burkolat megjelenése indokolja.

A téglaromzatos nagygazdaházak építésének időpontjához biztosabb támpontot nyújtanak azok az épületek, amelyeknél az építés évszámát feltüntették – ennél a típusnál rendszerint a három oldalról zárt, lepadlósolt kapubejáratról az üvegezett tornác bejáratí aajtájához vezető műkö lépcsőn rakták ki piros vagy fekete színnel az építés évét és a tulajdonos monogramját (Alsónyék, Fő u. 4. szám: 1913; Sárpilis, Kossuth u. 9. szám: 1912; Béke tér 13. szám: 1912; Decs, Öreg u.

²⁶ Itt köszönöm meg István Erzsébetnek, hogy kezembe adta Mendöl Zsuzsanna hivatkozott tanulmányát.

²⁷ A család, a „Döme Testvérek” birtoknagysága az 1920-as népszámlálás adatait felhasználó megyei adattár szerint 67 kataszteri hold volt (SZILÁGYI J. [szerk.] 1929. 189).

37. szám: 1910 [2. kép]). Ezek közül az alsónyékíróról tudjuk, hogy a házat rakó kőműves a báta-széki Aurweck Ádám volt, az építés vállalkozója pedig egy másik bátaszéki mester, bizonyos „Stángli” néven emlegetett. A sárpilisi, Béke téri lakóépületeknek ugyancsak bátaszéki iparos, Kloss kőműves volt az építője.

Mindebből kitűnik, hogy a falusi építkezéseknél, a nagyobb szabású lakóházak esetében már a korabeli modern gyakorlat szerint történt a munka, ahol a tervezés és a kivitelezés menete ket-vétált. A tervezés és az építészeti hatóság felé történő ügyintézés, valamint a kivitelezés meg-szervezése az erre jogosultsággal, engedéllyel rendelkező építőiparos vállalkozó feladata volt, az építés gyakorlati megvalósítása pedig a szakképzett építőipari munkásokra hárult. A kisipari te-vékenységet az 1884-es ipartörvény szabályozta, amely a mesterség önálló gyakorlását képesí-téshez kötötte, s ipartestület alakítását írta elő azokban a községekben, ahol az iparosok száma meghaladta a száz főt. Az iparengedélyek kiadását a járási főszolgabíró és a városi tanács jog-körébe helyezte (SIPTER 1983. 266). Mint ahogy az esetek azonban tanúsítják, ez nem mindig történt így. A Sárközben oly nagy hatással működő bátaszéki kőművesek – nevezetesen Mayer Antal, Steindl Mihály, Princz József, Szebényi János és Schwarz Ádám – ellen egy társuk nyúj-tott be panaszt a hatósághoz 1892-ben azzal az indokkal, hogy a megnevezettek vele ellentétben nem rendelkeznek megfelelő képesítéssel az építési engedélyhez kötött, azaz nagyobb szabású munkák elvégzéséhez, mint amilyen a „két és három utcára szolgál[ó] földszintes gazdasági és lakóházak a hol a fal makosítással együtt öt-hat méter makos” építmények elkészítéséhez szük-séges (BALÁZS KOVÁCS 2000a. 184). Az eset nem csupán a megrendelésért folytatott, a kőműve-sek között kiéleződő konkurenciaharcot²⁸ jelzi, hanem a magánépítkezések különböző engedély-hhez kötött, szigorodó rendjét is, amit rendszeresen áthágtak az építetők is.

Bátaszék korabeli, az új, ipartörvény szabályozta keretben elfoglalt jelentőségére utal, hogy körzeti ipartestületi központnak nevezték ki (SIPTER 1983. 266), tehát iparjogi értelemben to-vábbra is minősített regionális jelentőségű helyként működött.

A burkolótégla falusi környezetben történő viszonylag korai felhasználása korszakos je-lentőségű tényként értékelhető, ugyanis az építkezésben megjelenő modernitás egyik fokmérője, mert az építőanyaggyártás legkorszerűbb, nagyipari előállítású termékéről van szó, és a feltéte-lek egész sorára volt szükség ahhoz, hogy ide a vidéki környezetbe, a Sárközbe elkerülhessen.

A burkoló téglá egyik forrás szerint ezek-nél az „utcafrontra épült, 6, 8, 10 ablakos vá-roslas házaknál nem egyszer keramit téglá-ból” (PATAKI 1936. 36) készült. Való igaz, hogy a falburkoló téglá és az útkövezésre használt keramit könnyen összetéveszthető, mindkét téglatípus azonos kor és technológiai fejlesztés eredménye, egymáshoz megle-hetősen hasonló végtermékkel. Anyagszerke-zetük azonban eltérő, amit hasadásuk módja mutat jól, de különbségük érzékelhető felüle-tük, tömörségük tekintetében is.²⁹

Decsen, a Dózsa György utca 24. szám alatt található téglaburkolatos ház egyik homlokzati téglája, a csengő melletti részen, jeles: a bele-nyomott bélyeg ábrája nyelvükkel egymást ke-resztező kétféle kalapács, tulajdonképpen olyan, mint a bányászjelvények (3. kép), téglá-jelként azonban a kőbányai téglagyárak közül – 1868-tól – a „Kőszénbánya s Téglagyár Társulat Pesten” termékeire használt (KÁDÁR 2003).

Magyarországon a téglaiipar gépi technoló-giára alapozott fejlődése „a hatvanas években, a székes fővárosunkban megindult építkezéssel bontakozott ki, a régi kisipari üzemekből” (PET-RIK 1898. 569), s egyik központja Kőbánya volt, kedvező földtani adottságaival. Tégláégetői kö-zül az osztrák Miesbach-Drasche család alapí-totta üzem emelkedett ki, amely folyamatosan

28 Ekkor Bátaszéken a legnagyobb súllyal az építőipar bírt. A község foglalkozási struktúrájában a kőművesek különlegesen magas létszámukkal – 1900-ban 332 kőműves szerepel a statisztikában – sajátos helyet foglal-tak el, szinte minden családban voltak kőművesek. A te-lepülés létalapját azonban a mezőgazdaság biztosította (vö. MAYER A. 1999. 24), s a kőművesség emellett csu-pán idénymunkaként üzött jövedelemkiegészítő tevé-kenységnek minősült. A kőművesek létszámának ilyen mértékű növekedése azonban feszültségekhez vezetett, és szorító versenyhelyzet alakult ki, mivel „a magán- és közcélú megrendelések, még együttesen sem kötötték le az építőipar legnagyobb foglalkozási rétegének munkaere-jét” (BALÁZS KOVÁCS 2000a. 183). Közülük sokan ezért kényszerültek külföldi vándormunkára, főképpen német építőipari vállalkozások alkalmazásában (vö. K. BALOG 1973). Legendás történetek keringtek körülükben az egzo-tikus helyeken, Perzsiában, Törökországban végzett munkák során szerzett élményekről (FÉJA 1963. 290). A nagyszámú iparosból kevesen jutottak el az önálló vál-lalkozók, kvalifikáltabb iparosok kategóriájába. Az 1930-as ipari adatok szerint „Bátaszéken 58 segédi gyakorlat-tal rendelkező kőművessel szemben 6 vizsgázott mester dolgozott, továbbá egy építőmester, aki a nagyobb épít-kezéseket vezette” (SIPTER 1983. 241).

29 A téglá (az alsónyéki jegyzőház bomló falazatából kiemelt minta alapján) meghatározásához Kádár József budapesti belsőépítész – a bélyeges téglák gyűjtője és szakértője – volt segítségemre, amit, valamint a konzul-tációt Lovassy Klárának, a veszprémi Magyar Építőipari Múzeum igazgatójének ezúton köszönök meg.

terjeszkedett, majd szénbányákkal bővült, és banki fúzióval 1868-ban részvénytársasággá alakult (MÓNA 1987. 23–24). Elsőként alkalmazták a különleges minőségű téglák készítéséhez szükséges gyári technológiákat, a Hoffmann-féle, folytonosan égő körkemencét, az agyag finom kidolgozására alkalmas gépet és a téglaprést, s így „a hazai modern téglaipar úttörőjének a Kőszénbánya és téglarésvénytársaság rákosi téglagyárát (volt Drasche-gyár) tekinthetjük, mely gyár ma is első helyen áll” (PETRIK 1898. 570). Annál is inkább, mert az egyik technológiai elemet, a téglák „száraz sajtolását eddig leginkább csak [...] Angolországban alkalmazták” (PETRIK 1886. 202). „E gyár közönséges téglán kívül mindenféle alakú géptéglákat is, mint a gyár különlegességét, szárazon sajtolt burkolattéglákat állított ki [ti. az 1885. évi országos kiállításon]. E burkolat téglák szabályos alakjukon kívül, különösen egyforma tiszta színű égetésük által tűnnek ki.” (PETRIK 1886. 201.)

A burkolótégla különböző fajtáinak – keramit, klinker, terrakotta és mázas változatai, mint a Zsolnay-gyár újítása, a pirogránit – hazai gyárakban történő előállítását a 19. század közepén az építészetben jelentkező szemléletváltás³⁰ is ösztönözte. Képviselői az antik és reneszánsz előzmények után ismét felkarolták a vakolatlan, azaz téглаépítészeti, az úgynevezett Material-Bau, a „színanyag” formáját. „Ezen építkezési mód hazánkban, de különösen fővárosunkban Bécs példája után meglehetősen elterjedt” (PETRIK 1886. 201), különösen a nagyszabású, monumentális középületeket jellemezte (klinikák, egyetemek, iskolák, bankok, vásárcsarnokok stb.; vö. KOMÁRIK 1993. 53–54).

Az építőanyag változatos kínálatában megmutatkozó lehetőségek széles körben terjedtek. Felhasználásuk elsősorban az állami és középítésekben mutatkozott meg. A Sárközhoz közeli helyeken, városokban, nagyközségekben mindenütt felfedezhetjük a nyerstégla valamilyen minőségének alkalmazását: Szekszárdon a sírkert főútra tekintő kerítését burkolótéglából falazták, ugyanígy épült a tolnai község háza, az 1891-ben épült bátaszéki vasútállomás emeletes épülete és az új, 1903-ban felszentelt katolikus templom is vörös színű, úgynevezett Eszterházy-téglából³¹ (Joó 1991. 116). Baján a millennium tiszteletére átépített városháza (RAPCSÁNYI 1934. 450) homlokzatát is a Sárközben használt minőségű burkolótéglával rakták ki.

A fővárosból származó burkolótégla Sárközbe juttatása a közlekedés függvénye volt. A Tolna megyei vasútvonalak a 19. század végére épültek ki annyira, hogy a térség közvetlenül kapcsolódhatott az országos hálózathoz, bár meglehetősen késéssel, a dél-dunántúli régióban utolsóként. A megyeszékhely, Szekszárd is igen későn, 1883-ban jutott vasúthoz, akkor is csak szárnyvonalat kapott Sárbogárdig, s a csatlakozás innen történt Budapestre. A sárközi községek a fejlettebb szállítási előnyeit az 1896-tól a Szekszárd–Bátaszék között létesült helyi érdekű vasúti pálya megépítésével élvezhették, amely 1909-ben bővült a Bátaszék–Baja vasúti híd megépülésével, illetve 1911-ben a Bátaszék–Pécs szakasszal. Így a térség orientálódni tudott mind északi irányba, Budapest felé, mind a megye és a Dunántúl nyugati részei, valamint a Délvidék és az Alföld irányába (ERDŐSI 1983. 281–306). Bár a vasút ekkor kétségtelenül az egyik legfontosabb eszköz az anyagi kultúra különféle javainak áramoltatásában, azonban drágasága miatt nem tudta teljesen kiszorítani a korábbi, vízi közlekedést nyújtotta előnyöket,³² amelyeket a vízi szállításban érdekeltek még tudatosan fokoztak is. A Dunagőzhajózási Társaság a vasúttal konkurrálva negyven százalékkal engedett áraiból (ERDŐSI 1983. 318). Mindenesetre a 19. század végén a téglafelhasználása még a dunai szállítás alapult: „Tolna megye Dunamenti nagyobb településeinek és Szekszárd építkezéseinek a paksin kívül apatini, mohácsi, esetenként fővárosi téglát használtak” (ERDŐSI 1971. 339). A Sárközbe Budapestről származó burkolótéglák is alighanem uszályon, tehervontaton érkeztek a Dunán a bajai kikötőig³³ s onnan a Baja–Bátaszék vasúti hídon a Sárközbe. Ezt bizonyítja a téglás házak datálása is, amelyek mind az 1909-et, a Dunát átszelő vasúti híd megépítését követő évekre utalnak.³⁴

A Sárköz építkezését alkotó összetevők között megtaláljuk a dél-dunántúli térségben kibontakozó építőipar termékeit is. Az építőanyagipar fejlődésének megindulása itt az

30 Ennek leglényegesebb eleme „a konstruktivitás hangsúlyozása, a szerkezeti váz megmutatására való törekvés” volt, amely igazából csak mint tendencia létezett a korszak budapesti középületein, s inkább csak az épületek egy-egy részletén, semmint egészére jellemzően (KOMÁRIK 1993. 54).

31 A templom téglája az Eszterházy-birtokon létesült dombóvári téglagyár terméke (vö. T. MÉREY 1974. 283–284). A templom méreteit tekintve – tornya 82 méter magas, az épület hossza 62 méter, befogadóképessége 5100 fő – a térség legjelentősebb épülete volt (MAYER A. 1999. 20).

32 Ekkor, a vasutak kiépülését követően a gabona- és tömegáru-forgalom az olcsóbb vízi úton bonyolódott meg (RAPCSÁNYI 1934. 30).

33 A terepadatok szerint is hajón érkeztek ezek a téglák. Alsónyéknek hivatalosan Baja volt a hajóállomása (SZILÁGYI J. [szerk.] 1929. 17).

34 A két-három, 1909 előtti időszakra vonatkozó építési adat az emlékezeten alapszik. Bár nem zárható ki e téglák teljes útvonalán a vasúti szállítás, de a burkolótéglás házak építési hulláma mégiscsak a bátaszéki híd átadása utáni évekre esik, s nem lehet véletlen az egybeesés.

1880-as évekre tehető a városi építkezések fellendülésének ösztönző hatására. Ekkor már 65 piacra termelő téglagyár működött a Dél-Dunántúlon (ERDŐSI 1971. 339). A térségi téglaiipar termékeit főképpen a közeli völgyeségi községekből szerezték be, a vasúti szállítás lehetőségét igénybe véve. A Mázáról és Bonyhádról származó bélyeges téglákkal rakták ki a földes udvarokat (GYÖRGYI-SZÓJKA 1999. 121. 2. kép). A mázai téglauzem 1917-ben Mázaszászvári Hengermalom és Téglagyár Rt. néven jött létre; a bonyhádi téglagyártás megindulása az 1920-as évektől ismert (T. MÉREY 1974. 284, 308).

A berendezés

A feudális, önellátásra alapozott életmód emlékei

A visszatekintés lehetséges kezdetéről, a 19. század első feléről, közepéről nyerhető kép a későbbiekhez viszonyítva meglehetősen egyszerű, ami a házbelső bútorozottságát, a fellelhető mobiliák mennyiségét, differenciáltságát illeti.

Használt forrásunk, a decsi végrendeletek³⁵ ez esetben kevésbé mértékadó. A jelentős vagyoni értékek mellett, mint a ház a hozzá tartozó földrészekkel, a telekkel (azaz szántóval), kaszálókkel, rétekkel, a szállás, az állatállomány, valamint a szőlő és esetenként a présház, tehát mindezekhez képest, úgy tűnik, a lakóház berendezése nem képviselt még olyan értéket ekkor, aminek tételes felemlítése perdöntő lehetett volna. Olyan egységként kezelt javakat azaz „házi mobiliákat” jelentett, amelyeket össze lehetett vonni, egybeszámítani a házártékkal. Jól példázza ezt a gyermektelen Fülöp Erzsébeth rendelkezése „minden némű egyéb házi butoraim, s konyha szerszámaim a ház nál található valamennyi aprolékos ingóságokkal együtt örökös tulajdonosi jussal [...] Málik András férjemnek birtokába meg hagyassanak” (Nr. 135. 1850). A bútoroknál, ha voltak is, előbbre tartották például a szőlőbeli présház edényeinek, eszközeinek – kádak, hordók, prés – felsorolását, s a részletezést gondos megosztásukról az örökösök felé.³⁶

A ház belső viszonyaira leginkább a női ágról származó hagyatékrész, a kelengye utal. A végrendeletekben felemlített stafíring képviselhetett vőség esetében a férfi oldaláról származó örökségrészt is, a kétféle hozomány között azonban a ház berendezésének szempontjából alapvető különbség nincs.³⁷

A decsi végrendeletek mindenesetre megerősítik, alátámasztják a ruhatároló láda itteni meglétét is a 19. század elejéről, mint ahogyan özvegy Bogár István rendelkezése tanúsítja „1 láda ruhákkal együtt, mellyeket is fenn nevezett két árvámnak hagyok és testállók” (Nr. 26. 1808). Leány kiházásításakor adott láda mint a hozomány egyik eleme „rég elhunyt Judith leányát férjhez adván 30 váltó ft készpénzt, 1 db éves borjut, egy esztendő ssertvést, egy ládát, s több darab épület fát a birtokába bocsájtottam” (Nr. 172. 1855). A női kelengye anyáról leányra szálló típusos esete szerint „ezen leányom, mivel tisztességes ki Házasítás mellett annyának minden ágyi ruháit ládját és vásznait magával el vitte” (Nr. 43. 1836).

A személynek megrendelésre csináltatott láda esete, amikor Fülöp István már férjhez adott leányának utólag „még egy ládát is rendelek nevezet leányomnak” (Nr. 8. 1831). A házba vőlegénnyel került láda példájával találkozunk Örsi Andrásnál, aki feleségére hagyta születőitől kapott kelengyét, nevezetesen „minden némű ágyi ruháimat a ládát magam ruháival” (Nr. 18. 1832).

A láda értékét vagy inkább a hagyatéki szerkezetben betöltött fontos szerepét fejezi ki Kara János végrendeletének szövege, aki „minthogy én és ezen hajlékhoz fiul házastottam s akkor egyéb aprolékon kívül jus-

35 Lásd a 10. jegyzetet.

36 A szőlőbirtoknak a régió gazdasági életben betöltött jelentős újkori szerepéből következett a vármegye 1726. évi, II. 5-én hozott határozata a jobbágyi állapot feltételeinek megállapítására, amely szerint „azt kell jobbágyinak tekinteni, akinek legalább két ökre, vagy ugyanannyi tehene, illetve két lova van [...] Akinek csak bora van, de az annyi, hogy a fent előírt vagyonképességeket meghaladja, vagy azzal egyenértékű – azt jobbágyinak kell tekinteni.” (SZILÁGYI 1990. 122.)

37 A sárközi parasztok örökléssel kapcsolatos gyakorlatának elemzése szerint legjellemzőbb vonása az volt, hogy „a Sárközben nem volt általánosan követett szabály az öröklés kérdésében” (BALÁZS KOVÁCS 2002a. 361). Ez azt jelentette, hogy az örökösök a szülői vagyont nemre és a születés sorrendjére való tekintet nélkül örökölhették. A kelengyének mint a vagyoni kielégítés házasságkor életbe lépő formájának azonban kötött rendje volt, ami időről időre, az életmód változását követve módosult, s jól jelezte mind a vagyoni, mind a közösségi mérték alakulását.

samban atyámtól nyertem a Jozan hegyen 40 ven rend ugy azon kívül a Tanyám mellett 2 et kapás szőlőt, 20 akos kádat 19 ako hordot, valamint egy lovat, és egy ládát” (Nr. 40. 1835).

E korszak végrendeleteiben a ládán kívül egyéb bútordarabokról ritkán történik említés, legfeljebb még az ágyról néhány esetben. Ezek közül az egyik legrészletezőbb a már idézett, megőrzvegyült Bogár István rendelkezése árvi részére: „ismét házi mobilák, u.m. egy fekete fe[s]tékes Nyoszolya mellyben 3 párna, 1 Dunyha, 8 lepedő, 4 Vánkus tollal töltött, 9 abrosz, 10 Kendő ruha, 1 láda ruhákkal együtt” (Nr. 26. 1808). Jellemző tárgyi állapotra lehet következtetni ifjú Sallai Andrásék háztartásában, aki apjával élt egy fedél alatt, s rendelkezésében elsorolja a ház felszereltségéből apja, időse Sallai András vagyონrészét „lakó házamnál, egy nyoszolyát, abban található kevés ágyi ruhát, egy ládán, egy fejszin, és egy vaslábason kívül, semmi más vagyona nem lévén, ennél fogva a házban, konyhában, kamrában, padláson, udvaron és bár hol található minden gazdasági szereim és aprólékos javaim [...] feleségem birtokába szállanak” (Nr. 123. 1849).

Végül idézendő a módosnak tartható Füves István hagyatkozása 1815-ből (Nr. 44.), mivel ebben a Judit leányára testált „szekrén”-nek mint a ruhatároló bútor újabb típusának említése a tárgy igen korai előfordulását jelenti falusi-jobbágyi környezetben (vö. K. CSILLÉRY 1997. 361–362). A család jó vagyoni állapotát bizonyítja a leányának adott gazdag hozomány – „egy borgyas Tehén, és egy magló, és egy olba való S. V. sertést, egy mente, mellyet 22 forintokon vettem, szoknyát, mely 8 forint volt” –, ezeken kívül pedig pénzzel is folyamatosan támogatta, majd a végrendeletben szőlőbirtokának felét juttatta neki, s mindezekon felül még két fiára is hagyatkozott. Ugyancsak ebben a végrendeletben van példa – egyedüli módon a forráscsoportban – többféle bútor felsorolására egyetlen háztartásból. Nevezetesen „János Fiamnak, a ki engemet mind eddig tartott, és hűséges gondoskodóm volt a Házat, mellyet ugyis vele együtt építettem minden fizetés nélkül által hagyom asztallal, a paddal, ládámval minden ingo és ingatlan javaimmal együtt” (Nr. 44. 1815).

A végrendeleteknél valamivel bővebben szólnak a lakóházak tárgyi ellátottságáról a vagyónleltárak. Ebből a forráscsoportból Decsről ismert néhány, melyek a 19. század közepéről maradtak fenn (BALÁZS KOVÁCS 1998).

A közzét, a helybeli előjáróság és tanúk által felvett, szám szerint tizenöt darab leltár, ha nem is adhat teljes körű képet a korabeli sárközi házak berendezettségének viszonyairól, mégis olyan forrás,³⁸ amelyből bizonyos arányokra, az életmóddal szoros összefüggésben álló bútortulajdonság fokára valamennyire következtethetünk. Az összeírások, mivel különböző vagyoni és jogi helyzetben lévő falusiaktól származnak, a helyi társadalom összetételébe is nyújtanak némi betekintést.

A fennmaradt hagyatéknak mintegy a fele női részről származó hozomány jellegű vagyónrész (hét darab), a többi házass és telkes gazda, illetve a nemes rangú, Dunaszentgyörgyről származó Ketskemény Csapó családból származó ember tulajdonainak összessége.

A női ágon felvett leltárak közös jellemzője, hogy a különböző mennyiségű textíliák – ruha- és ágyneműk – mellett mindegyiknél kivétel nélkül ládát is összeírtak. A ládák állapotára használt jelzőkből következtethetünk esetleg minőségükre, korukra, mint ahogy újabb készítésű lehetett a néhai Balázs Éváról árváira maradt „láda egy darab jó” (3. számú, 1843) vagy az esetleg már több nemzedéket kiszolgált darab, „egy viselt láda”, mely Torméz Sáráról maradt leányára (11. számú, 1849). Ebben az adattartományban felszereltségében, gazdagságában a legjelentősebb, textilneműinek jellegében a többitől eltér a Goldberger Ferenc zsidó boltos mostohaleánya számára összeállított hozomány, melynek tartalma egyebek mellett „egy almárjom”³⁹ és egy nyoszolya” volt „két ágyterítővel” (4. számú, 1843).

A többihez képest a legtöbb tételt (125), a dupláját a nemes Ketskemény Mihály hátrahagyott javainál írták össze. Ezek közül a bútorok sorát „két üllő otska pad egy asztallal; egy avitt tükör; egy kis avit láda; egy karszék; egy hosszú fa szék; egy álló szék; és két rossz nyoszolya” képezte (6. számú, 1845). Nyolcadtelkes gazda vagyónleltárában „szobába való fenyő asztal; avitt Láda; Egy Fenyő fa téka” (1. számú, 1841) található.

38 Figyelembe véve a hagyatéki leltárak mint a történeti források egy sajátos típusa használatosságának korlátaira figyelmeztető megállapítást, ami szerint ez a dokumentációs műfaj „egy [olyan] törvényesen szabályozott, történetileg kialakult gyakorlat termék”, melynek „összetevői felsorolásának szélességét a hagyatéki eljárás szabályai és helyi szokásai határozzák meg”, ezért „tehát közvetlenül nem használhatók fel arra, hogy megtudjuk, milyen tárgyak voltak egyes hagyatékgyűjtemények birtokában” (TÓTH 1982. 179). Ettőlunkban is csupán jelzésértékűnek tartjuk. Éppen a bútorok és az értékesebb tárgyak vonatkozásában feltételezzük, hogy a családtagok által megbolygatott hagyatékokról van szó, különösen ott, ahol mindkét szülő elhaltával árvák örökségéről (1., 3., 6., 7., 8. 12., 13. szám) van szó. Ezek közül leginkább a 8. számú összeírás tárgyleltárának viszonylagossága szembetűnő, hiszen ez volt az összes között a legnagyobb ház- és vagyónértékű hagyaték, amelyben egyetlen bútordarabot sem vettek fel.

39 Az *almárjum* a sárköziek 20. századi szóhasználatában fennálló szekrényt jelentett.

Az előbbihez hasonló vagyoni helyzetű volt néhai Detsi Szél János, akinek hátrahagyott bútorait „házbeli két pad és egy asztal; két feltett fogasok; két fa Karszék” (2. számú, 1842) jelentette. Említésre érdemesek még Tabányi Sándor János telkes gazda 1850-ben felvett javai; bútorai között egyebek mellett „egy és három kis gyalog szék” is szerepelt (13. számú, 1850).

A leltárakból, tárgyleírásokból kitűnik, hogy a sárközieknek a 19. század elején összességében ismert bútorállománya magában foglalta mindazokat a lényeges bútorfajtákat – láda, olykor szekrény, ágy, asztal padokkal, különféle székek, falitéka, fogas, tükör –, amelyekből később, a század utolsó negyedére összeállt az első- vagy tisztaszobára jellemző berendezés, s általa megvalósulhatott a paraszti reprezentációs helyiség klasszikus értékű enteriőre. Mindazonáltal ilyenforma egység ekkor még csak kialakulásának kezdeti szakaszában valószínűsíthető itt, hiszen az ehhez szükséges második szobahelyiséggel bővülő ház inkább csak a későbbi évtizedekben, az oszloptornácós házak építésével válik majd meghatározóvá, akkor is csak a módos gazdák körében.

A jobbágházak belvilágának jelentősebb tárgyait ekkor itt még inkább azok a legszükségesebb bútordarabok képezték, amelyekből a kelengye tevődött össze, illetve az azok eltárolására szolgáló darabok – a menyasszonyi és a vőlegényláda, a vetett ágy, kivételes esetben a szekrény és a sarokpad. A vetett ágy alapját az egy „katona ágynak” megfelelő ágynemű, „tudniillik egy párna egy vánkus és egy lepedő” képezte (decsi végrendeletek, Nr. 29. 1834).

Figyelemre méltó a szövegekben együtt emlegetett asztal és pad, ami a diagonális elrendezésű parasztszobák karakteres, tárgyegyüttesként megjelenő részlete, a későbbi tisztaszobák egyik legfontosabb tartozéka. Ebben a korszakban – az írott források alapján – történő felbukkanásuk még a tehetőség jeleként értelmezhető, hiszen mindegyik esetben vagyonos jobbágy/paraszt tulajdonaként jegyezték fel. Reprezentatív, festett, felírt példányai elsősorban a 19. század második feléből ismertek, mint ahogy az őcsényi Lovas-ház megmaradt, ebből a korszakból származó berendezése is mutatja. Itt ugyanis 1872-ben, az épület újszerűvé, rangossá alakításának idején presztízsértékű, megrendelésre csináltatott darabokként kerültek a tisztaszobának kialakított helyiségbe (ZENTAI-SABJÁN 1984. 181).

A székeknek legalább háromféle típusát használták a sárköziek a korszakban. A gyalogszék, melyből több is volt egy-egy házban, illetve a karosszék és az álló székek nevezett, feltehetően deszkatámlás forma. Az utóbbinál keményfából készült, olykor áttört faragású támlás székekre gondolhatunk, olyanokra mint az Ács Lipót közölte példányok a Vasárnapi Ujság lapjain, felíratuk szerint „Régi székek” (Ács 1911. 435. 2. kép). A reprezentatív megjelenésű székek közül a 20. század elején ezt a keményfából előállított típust tarthatták a legrégebbiekknek, míg festett díszítésű, puhafa változatait a későbbi kor kézműveinek (vö. FEJÉR-ROBOZ 1999. 126–128, 232. kép).

Ezek egyszerűbb kivitelezése házilag is történhetett, mint ahogy a decsi Balázs János (1816–1894) is maga készítette 1887-ben felépült oszloptornácós házába a székeket. A közülük fennmaradt deszkatámlás, tölgyfából faragott példányt, amelyről elmondható, hogy a régi öregek még „a fa színében szerették, amit maguk faragtak”, utólag azonban olajfestékkel vonták be többször is – fehér, kék színekben; jelenleg barna. Sorsára jellemző, hogy a lakóházból a présházba került, majd annak eladása után, mintegy negyven éve, vissza a falusi ház konyhájába. Jó időben a színeljárás viszik, ezen ülve borozgatnak. A deszkatámlás szék mintájára Balázs János az unokájának, Dávid Zsuzsánnának (1863–1953) is készített egy székecskét. Ebben a házban (Öreg u. 64.) számos „gyalogszék” is található, részint Balázs János, részint a későbbi nemzedékhez tartozó Döme Tikos János (1868–1948) kezemunkái. Az egyszerű, becsapolt lábú, deszkaülésű székeket fejéshöz s más munkákhoz használták, illetve lakodalomban, az udvaron felállított bakláb asztalokhoz.⁴⁰

A famegmunkálás hozzáértő házi gyakorlata természetesen nem korlátozódott csupán a bútorokra. Egyéb, nagyobb méretű darabok készítésében is jártasak voltak. Az emlegetett decsi Balázs János még gerendákat is dolgozott fel saját maga; gödörben állva fűrészelte, mint ahogyan az ácsok, hajóácsok. Így készülhetett az őcsényi Csiszár-ház nagykapuja is. A falu főutcáján épült eklektikus díszítésű, zárt kapubejáratos házat jól lehet kőművesek építették, s az épület a korabeli jómód mutatója, nagykapuját és pincelejáratainak ajtaját mégis a tulajdonos, az 1853-ban született Csiszár István készítette saját kezűleg a belevéselt jelzés „Cs 1892 Ist” szerint, mint ahogy a házuknál található húsvágó tőkét,

40 Malonyay Dezső dunántúli kötetében szintén utal a házilagos bútorkészítés falusi gyakorlatára „Régente a változatos körvonallú háts széket, az asztalt, a szekrényeket, falszekrényeket maga tervezte a gazda. Kifűrészelte, kifaragta évszázadokig szolgáló keményfából.” (MALONYAY 1912. 332.) Bemutató példái közül az egyik, faliszekrényt ábrázoló rajz csökölyi, míg a másik, fiókos szekrényről készült közelebbi helyiség megjelölés nélkül Tolna megyei (711., 712. rajz).

„Cs I 1907” vagy a szánkótalpat (?) is, „Császár Istvány é Készült 1885” vésett szövegekkel.

A Malonyay Dezső közölte kapuk és kapuoszlopok is a házilag faragásnak vagy a helyi faragóspecialisták készítményeinek tarthatók. Őcsényben Gagy István házánál az oroszán alakban végződő kapufélékát bizonyos „Paprika János Faragó faragta” (MALONYAY 1912. 75, 644., 649–653. ábra). Alsónyéken az 1830-as években született Nagy István és testi hibás sógora, Szerkes Péter voltak ügyes faragók. Ők a szegényebb réteghez tartoztak, lakóházuk (Vasút u. 15. szám) a 19. század második felében épült, egyszerű, háromszatú, alacsony épület. Mindenféle barkácmunkában együttműködtek. Nemcsak saját használatukra munkálták meg a fát, készítettek például az udvarukban álló kútnak faléces házat (vö. MALONYAY 1912. 619. ábra), vagy csináltak együtt egy káposztásgyalut, amihez „ige” tartozott „Kedves komámasszony, ha keményebb fejú a káposzta, akkor szépet vág a kasza”, hanem összeállítottak egy kukoricamorzsoltót is, amivel azután pénzt kerestek, „hurcolták” a faluban, s mások számára dolgoztak vele.

A borászati eszközök házilag készítésére vonatkozó emlékanyag a szőlőbeli tanyákon maradt meg. „Adatközlő nagyapja még szőlőhordókat is készített – beléjük vésve »készítette idősebb Széki János«,” aki a szőlőprést is maga faragta (FÉJA 1963. 100).

A felhozott terepadatok tulajdonképpen bizonyos fokú magyarázattal szolgálnak a vagyontárákhoz, segítenek értelmezésükben. A leltárak egyik, a bútorok, fatárgyak szempontjából legfontosabb tétele a különféle famegmunkáló eszközök, amelyek jelentős elemszámukkal a hagyatékek szerkezetére – tárgycsoportjainak jellegére és egymáshoz viszonyított arányára – nézve meghatározó jelentőségűek. Amikor az átlagosan ötvenes elemszámú vagyontárákból, melyekben benne foglaltatik a ház földtulajdonnal, szőlővel, préházal, az állatok, a különféle szállító- és közlekedőeszközök, a mezőgazdasági munkaeszközök, a bútorok, a konyha-, kamra-, konyhai tárgyak, s ebből mintegy hét-nyolc darab (a 125 elemszámú leltár esetében tizenöt darab) famegmunkáló szerszám, tehát mintegy ötöde-hatoda a felmért vagyonnak, akkor lényegesen érintő arányokról van szó, olyan tárgycsoportról, melynek az életmód szempontjából meghatározó szerepe volt. *A farago fejsze, a rozsz furo, a közönséges nagy furo, a kisebb furo* (esetleg három darab is), *a nagy vésű, a raspo, görbe vonokés*, a különféle gyaluk, *a fa czirkalom, a vonyoszék* ugyanolyan gondossággal feljegyeztetett, mint a hagyatékek egyéb tételei, sőt a háztartásban a megmunkálásra félretett faanyagot, az *egy darab Tölgy fa gerendát – 2 ölest*, vagy az *Egy kapu bálványt Tölgy fából⁴¹* vagy az *Öt darab avit deszkát* is számba vették. A két jelenség együttese – a saját készítésű fatárgyak és az előállításukhoz szükséges famegmunkáló eszközök, változatos célszerszámok korabeli fajsúlyos jelenléte a teljes vagyontárában, a tárgyi ellátottságában érzékelhetően szegényes világban – az önálló életmóddal kapcsolatos. A sárközi életmódjának ekkor még szerves részét alkotta az önálló gyakorlat, nemcsak a gazdálkodásban, élelmiszer-termelésben, de a tárgyi kultúrában is, mint ahogy az előállításukhoz kialakított munkaeszköz-állomány összetételéből érzékelhető. Az a nemzedék tehát, amelyik még az ártéri gazdálkodás viszonyai között alapozta meg háztartását, tárgyi környezetének alakításában jelentős mértékben támaszkodott az öntevékeny formákra, a saját előállítás, a házilag történő megmunkálás módjára. Így készült a bútorok egy része is; nem csupán az egyszerűbb, a munkavégzéshez szükséges típusok, hanem a lakóhelyiség berendezésének egyes jelentősebb darabjai is, igaz, egyszerűbb kivitelezésben a rangosabb, mesterek készítették formáknál, de azok mintájára.

A jobbágykorszak és az ártéri viszonyok időszakából örökölt készségek, a használati tárgyak előállításának önálló mechanizmusa példánk szerint még tovább működött, láthatóan a 19. század végén is módtól, társadalmi helyzettől függetlenül, s megnyilvánulásai a tárgyi világ számos területén maradtak fenn.

A korszak lakásbelsőjének másik jellemzője a későbbi időszakhoz mérten kevés tárgy. Nemcsak a bútorozottság alacsony fokú – s a viszonyok megerősítésére szolgáljon még példaképpen a sárpilisi parokiális ház „két egészségtelen szobája”, melynek „felszerelése mindössze két ág, négy szalma szék, egy láda, egy fenyőteka, két fogas és egy igazítani való óra” (BALÁZS KOVÁCS 1997. 26) –, de a háztartás egyéb tárgyai sem képviseltek jelentős darabszámot. A fatárgyak egy része minden bizonnyal házilag készítésű, mint az „Egy tölgyfa mozsár” vagy a „moso suk” és a különböző fateknők. Más részük kézműipari termék. Ilyenek az „réz bográtsok, réz tepszik”, olykor egy-egy rézmozsár is. Vásári termékek lehettek a dongásedények, mint a „vizes sajtári”, a különféle hordók és kádak, házalótól vehették a bádoganalakat. A nyolcadtelkes Mezei Varga Péter háztartásában valamivel gazdagabb a felszereltség, itt többféle fazekaskészítmény is előfordult, mint egy „Cserép Zöld Korsó, Egy Cserépből készült Tészta szűrő, Két Cserép tál, 12 drb. Cserép tányér”, valamint

41 Vö. MALONYAY 1912. 644. ábra.

pálinkásüveg és üvegpoharak is (12. számú, 1850).⁴² Hasonlóképpen változatosabb a nemesi jogállású személy háztartása is, ahol szíták, pálinkáskorsó, kőkorsó, tál, tányér stb. alkotják a használat további tárgyait (6. számú, 1845). A különböző díszedényeknek alig van nyomuk, hacsak a *tizenkét darab cseréptál* nem erre szolgált.⁴³

Ugyanebben a periódusban a szomszédos völgyeségi német jobbágycsoportokról ismert leírás adódik ismét az összevetés forrásának, ahol a házak berendezését alkotó, a sárkőzhez képest meglehetősen bőséges tárgykészlet a tisztaszobáé és a lakószoba már eltérő jellegét mutatja. Így Mucsán a díszedényekről feljegyezték elhelyezésük módját „fogasok, melyekről tarkán festett cserép kancsók sorban lógnak, s imitt amott szép tálak és tányérok is díszeskednek azon”. (Báta)Apátiban pedig, ahol a faházakat újabb típusú, kövekből és sártéglából épültek váltják fel, ott a lakóház „az utzára nyíló szobályaiban egy vagy két puha fából készített festett pad, egy diófából készített ládás asztal, egy puha fából készített ágy [...] Továbbá találhatik e szobában egy vagy két festett a ruháknak való láda, ezek helyett némelyeknél egy puhafa fából vagy egy fényesített kemény fából készített szekrény [...]”. A tárolóbútorok újabb típusát, a sublót Mucsfáról ismertetik, mint „úgy nevezett »Comod« szekrények, melyekben ruhákat s vásznaikat tartják” (SCHRAM 1967. 570–571).

További párhuzam lehet a sárkőzi állapotok viszonyításához a magasabb település- és társadalmi szintről származó megyebeli, ozorai mesteremberek vagyoneleltára az 1776–1787 közötti évtizedekből. Legkiemelkedőbb tárgyai között tarthatók számon a „fekete rámas üveg képek”,⁴⁴ a „vászonra írt képek”, a számos cserép- és üvegedény, „a kávé kanna” s mindenekelőtt a színesen festett bútorok: ágyak, asztalok, padok, különféle székek, fogasok, konyhai és szobai szekrények, „almáriumok”, valamint egy „sárga posztóval behuzatott karszék” Belanics József kalaposmester tulajdonából (Sz. BÁNYAI 1980. 425). Az ozorai és a sárkőzi vagyoneleltárakat összevetve megállapítható, hogy a mezőváros esetében már az összeírás maga áttekinthetőbb, a felvétel rendezettebb módon történt, mint a Sárkőzben. Másrészt ott a felvett tárgyak elemszáma nagyobb, jóval meghaladja a száz tételt; a háztartási eszközök jelzős megnevezése „sütő teknő, vágó kés, pintéres csutora, konyhába életes [ti. lisztes] láda, alsó lepedő, felső terítő” pedig egy szélesebb körű tárgyháználátot, egy, a használatban megmutatkozó differenciáltabb kezelési módot feltételez. Arányaikban jelentősebbeknek mutatkoztak a mesterember által készített tárgyfeleségek is.

A paraszti kultúra virágkora

Korszakolásunk következő periódusa a jobbágyszabadságot követő évtizedek. A Sárkőzben ez a korszak eredményezi a karakteres lokális vonások megerősödésével paraszti kultúrájuk kiteljesedését. Jelentősége nem kisebb, minthogy ekkor, ezekben az évtizedekben alakul ki a Sárkőz tárgyi világának az a karaktere, amely alkalmassá tette önnön kulturális arculatának megfogalmazására, saját csoporttudatuk és mások számára is érvényesen. Lényeges területe a házbelső.

Az újabb típusú, oszlóptornácós, második szobával tovább bővülő gazdaházakban szerveződnek a sarkos rendezőelv szerint egybe a lakószobában már a korábbi korszakban

meglévő bútorelemek. Itt is kialakul a paraszti enteriőrök virágkorát jellemző térben szabályozott rendje a bútoroknak, amelyeket megrendelésre festő-asztalosok készítenek színes virágozással, rendszerint évszámmal és monogrammal jelzeten. A bútorokat különféle kerámiákkal, apróbb, olykor a távolsági kereskedelem korabeli presztízsértékű tárgyaival szerelik fel.

Díszített felületű bútorairól tudjuk, hogy részint Komáromból származtak, másrészt a környékbeli „faddi, tolnai s nem egyszer hartai tislerek festették tarkára” (ANDRÁSFALVY 1956. 23), vagy a „Sárkőz számára dolgozó szekszárdi asztalosok” (K. CSILLÉRY 1977a. 132) készítményei voltak. A múzeumi emléktárgy tanúsága szerint azonban számolni kell a bajai (K. CSILLÉRY 1977b. 187–189) és a váraljai festőasztalosok termékeivel is (SÁFRÁNY 1977; K. CSILLÉRY 1981. 405).

42 A cserép- és fatárgyak váltásának jelentőségét már Kovács Aladár is érzékeltette a sárkőzi halászat kutatásakor, a halásztanyákon szerzett megfigyelései során. A halászkunyhó berendezésének néprajzi adatrögzítésekor figyelt fel a tárgykészítésben megmutatózó váltásra: a kunyhó belső falának „felső korcán dróton vagy befűzött szegeken lógnak körül a tányérok, tálak, egykor valamennyi fából készítve, utóbb cserépedények” (KOVÁCS 1904a. 302). Ebben a korszakban és itt a Sárkőzben a fa- és cserépedények egymáshoz viszonyított aránya, legalábbis tendenciájában akár modellértékű lehet egy két pólusra szétválasztott tárgyi világ között, amelyben az egyik oldalt a háziágas készítésű tárgyak jelentik, mint az önellátás által strukturált életforma jelzői, a másikat pedig a készítés különböző, a társadalmi munkamegosztás más-más szintjein előállított termékek, s mindez persze szorosan kapcsolódik a mennyiségi mutatókhoz is.

Kevésbé ismert és hangsúlyozott a bátaszéki asztalosok szerepe a Sárközben használt festett bútorok készítésében. Bár a fennmaradt, klasszikus értékű emléktárgyakból nem derül ki a bátaszéki festőasztalosok tárgyainak jelenléte a sárközi falvakban,⁴³ a közvetett adatok ezt valószínűsítik. 1828-ban hét asztalos működött itt, jöllehet egyikük sem rendelkezett mesteri fokozattal (T. MÉREY 2000. 56). A festőasztalosok korabeli készítményei a bátaszéki hagyatéki leltárakban fel is bukkannak, mint az 1872-ben készült jegyzékeken szereplő „festett nyoszolya puhafából; pirosra festett almárium; fennálló régi képes almárium” (BALÁZS KOVÁCS 2000a. 132–133).

Mindezek mellett a Sárközben, központi falujában, Decsen is kimutatható önálló festőasztalosok a fellelt helyi céhkönyv és a terepadatok alapján (GYÖRGYI-SZOJKA 1999. 117–119). Ezt a körülményt megerősíti Ács Lipót is a 20. század elején még közvetlen forrásból származó értesülésével, miszerint „a régi sárközi lakások bútorzatát főként az ezen községben élt néhány asztalos készítette” (ÁCS 1942. 191).

A kézműiparosok készítette bútorok ilyen sokféle helyről történő felhasználása részint következik a Sárköz földrajzi elhelyezkedéséből, Duna menti fekvéséből, hiszen a korszak legfontosabb kereskedelmi útvonalának a Duna számított. Ezen jutottak el ide a komáromi ládák, csakúgy mint a túlpárti Harta oromzatos ágyvégei vagy a bajai szekrények, ládák és sublótók. Ugyanakkor a Sárköz ipari termékekkel történő ellátásához, a beszerzések lehetőségeihez nagymértékben hozzájárult a közvetlenül területével érintkező két városrész jelenléte is. Szekszárd 1721-ben kapott évi öt vásár tartására jogot (GLÓSZ 1990. 240), Báticasék mezőváros pedig az 1764-ben kiadott császári privilégium alapján rendezhetett évente négy vásárt, melyek időtartamát 1808-ban kétnaposra bővítették (T. MÉREY 2000. 9, 40).

Másrészt a változatos és sokszínű elemekből összetevődő sárközi bútorok kialakításában szerepet játszott a helybelieket jellemző sajátos mentalitás is, amelynek egyik összetevője a kínálkozó lehetőségek megragadására irányuló fogékonyság volt, mint ahogy ez a házépítkezés terén is megmutatkozott, nem szólva kultúrájuk egyéb területeiről.

Ezzel egyidejűleg a festett bútorok készítésében is működött a tárgyalakításnak a társadalmi léptékű munkamegosztás rendszerében köztes szintű formája,⁴⁴ minthogy „ezek kifestése azonban nem volt mindig az ő munkájuk [ti. az asztalosoké], mert minden községben akadt 1-2 öregebb asszony, akik a díszítést elvégezték” (ÁCS 1942. 191). A házilag festett bútorok még él az emléke egy alsónyéki családban (Vasút u. 15.), ahol a szőlőbéli tanyára kivitt régi, festett padokon olvasható felirat szerint volt „testvéri emlék, de csak a festés”.

Az így kialakult sárközi szobabelső kerül majd a figyelem középpontjába, s nyer teret közegeiből kiemelve a múzeumok bemutatótermeiben a 19–20. század fordulóján. Példáinkat részint innen merítjük.

A jobbágyfelszabadítást és az ármentesítést követő változások legkorábbi hiteles alakulata az őcsényi Lovas-ház. Itt az 1872-ben történt lakóház-korszerűsítés – közös tetőszerkezet kialakítása a gazdasági épületrészek bevonásával, nyílászárók átalakítása, vakolatornamentika elkészítése, a lakóhelyiségek módosult, új funkcionális rendjének kialakítása a fűtőberendezésekkel együtt, s a kapu is ekkorra valószínűsíthető kerítésével – idején és alkalmával rendelkeztek a tulajdonosok a hátulsó – minden valószínűség szerint reprezentációs – szobába új bútorokat. A festett sarokpadon és a falitka ajtaján a ház felújításának homlokzaton megjelenő időpontjával azonos évszám, illetve névjelek „1872 B. A. T. P.” (= Bálint András és Tóth Pál) szerepelnek (ZENTAI-SABJÁN 1984. 181, 187).

Az őcsényi Lovas-ház többféle tanulsággal is szolgál. Az egyik, hogy itt évszámmal is bizonyítható a gyakorlat, amely az új lakóházat mindjárt új berendezéssel is ellátja – legalábbis ami a reprezentációs teret illeti, és ami csak a megfelelő anyagi erővel rendelkező rétegeknél fordul elő. A másik jelentősége abban áll ennek az esetnek – amennyiben tendenciákban és releváns tárgyrendszerekben gondolkozunk –, hogy akkor ehhez a falun is meghonosodó klasszicista jellegű

43 A Sárközben használt, fazekasok készítette díszedények viszonylag korai darabjainak meglétét, használatát a múzeumi és egyéb feltárt emléktárgyak bizonyítja, mint például a 18. században készült mórággyi kerámiák (MALONYAY 1912. XLIV. tábla).

44 Minden bizonnyal a délceh és osztrák üvegyártás központjaiból, Buchersből és Sandlból származott üvegeképekről van szó, melyek felbukkanása ismert is a térségben (SZACSVAY 1996. 12, 21).

45 A későbbi korszakban már tudunk tárgyakkal is hivatkozni a bátaszéki asztalosok termékeire (vö. például SELMECZI KOVÁCS-SZACSVAY 1997. 42).

46 A tárgyak házilag előállítását itt a 19. században két módszerre bontható. Az egyik forma a természetes gazdálkodás rendszerének része, a másik, az ebből a rendszerből kinövő, sok esetben helybeli specialisták által gyakorolt tárgykészítő tevékenység, ami a hivatásos kézműipar nyomán bontakozik ki. Idetartozik az említett, asszonyok díszített bútorfestése, de ilyen volt a szövőtevékenység elnépiesedése, amikor a Sárközben működött takácsok az 1872-es ipartörvény nyomán felhagytak a mesterség üzésével (SZOLNOKY 1972. 254; FLÓRIÁN 1990. 196–198).

elemeket hordozó, az udvar felé lineárisan bővülő, vakolatdíszes, oszloptornácos épülethez szervesen hozzátartozott a virágózással festett bútorokból összeálló berendezés. A festett bútorok, tekintettel arra, hogy módos, az új formák bevezetésében előljáró család tisztaszobájáról van szó, ekkor a sárközi lakáskultúrában az újszerűséget, a berendezés divatos formáját képviselték.

Az őcsényi háznál teljesebb berendezés látható a Decsi Sárközi Tájházaiban, ahol diagonális elrendezésben mennyezetes, hartai készítésű, szúnyoghálóval⁴⁷ felszerelt, felvetett kelengyeágy látható, végében ládával, vele szemben, a másik sarkokban 1863-ban készült festett sarokpad asztallal és deszkatámlás székekkel, falipolc üveg- és díszkerámia edényekkel, valamint tükör képviselik a berendezés tárgyait (vö. G. VÁMOS–GÉMES 1981. 10–15).

Ennek a házberendezési típusnak egy másik változata szerepelt az 1902-ben átadott Tolna megyei múzeumépület első néprajzi kiállításán, melyet az alapító muzeológusnemzedék tagjai állítottak össze. „Wosinsky igazgató úr eszméje volt, hogy egy parasztszoba is legyen; a berendezésre nézve legalkalmasabb volt a régi »sárközi szoba«. Egy sarkot választott ki erre a célra s ezt egy fallal elválasztotta. Ezt a kis területet rendeztük be úgy, a hogy lehetett; van benne egy díszes tornyos, sátoros ágy, a sátor tetején sárközi szőttcs vánkások; egy virágos festett láda; egy tulipános festett sarokpad és asztal s egy falmelletti hosszú pad; [...] az asztalon és a tulipános ládán régi csüngős mécstartók, fából esztergályozott virágzsombok, mint szabadíszek vannak elhelyezve. A falakon végig tulipános fogas-tálasok tányérokkaival és bába-korsókkal; a fogasok alatt pedig egy rúdon tipikus sárközi szőttcs kendők vannak felaggatva.”⁴⁸ (KOVÁCH 1904b. 151–152.)

A 19. század harmadik negyedét képviselő rekonstruált sárközi tisztaszobát, illetve változatait a későbbiekben is mindig bemutatták a szekszárdi múzeumban mint a megyei néprajzi értékek megkülönböztetett figyelemre méltó emlékeit. A legutóbbi állandó kiállításban pedig a „megye történeti, demográfiai és nemzetiségi viszonyainak” egységében kapott helyet a „közlekedési és piaci kapcsolatok” által meghatározott összefüggésben (G. VÁMOS–VÁMOS 1989. 141–142).

A Néprajzi Múzeum állandó – *A magyar nép hagyományos kultúrája* című – kiállításában is látható egy sárközi szobai enteriőr szabad kéményes konyhájával együtt ugyanebből az időszakból. A sárközi szoba ebben a bemutatásban a 19. század első felét, a jobbágykorszakot és az archaikus falusi kultúrát bemutató nyugat-dunántúli, őrségi, egy lakóhelyiséges, füstös lakóház enteriőrével szemben képviseli az újabbat. A viszonyítás ebben a kronológiában a feudális kötöttségektől mentes, az új társadalmi szituációban élő parasztoknak a lakóház fűtésének korszerűsítésével és bővülésével együtt járó, életkörülményeikben történt változását jelenti a reprezentatív tárgyi értékek felhalmozására rendszeresített, ekkor megjelenő újabb helyiséggel, a tisztaszobával. Az enteriőr egyes bútorarabjaival utal a falunak a tőle magasabb szerepkörű településekkel, városokkal, mezővárosokkal kiépült kapcsolatrendszerére, illetve arra a tárgyi kultúrára, amelynek létrehozása már képzett iparosok „hartai, bajai, és szekszárdi festő-asztalosok” és a komáromi ládakészítők, valamint környékbeli fazekasok által történt (SELMECZI KOVÁCS–SZACSVAY 1997. 39–42).

Polgárosodás paraszti módon

A lakásbelső jelentős változásának következő állomása az 1890-es évek. Az új típusként elterjedő eklektikus díszítésű, szobáival az utcafrontra bővülő, zárt kapubejáratos, a korabeli kisvárosi építkezés mintájára készült házak berendezése itt is megpróbált igazodni az új formákhoz.

Ha csupán az utcafronti, a reprezentációt megtestesítő előszobák funkcionális rendjét tekintjük – alapul véve a kisvárosi tervrajzok dokumentációs anyagát (Novák 1989. 463–464, 467, 470) –, kitűnik, hogy már a tervezés fázisában ezek rendeltetése mennyire különböző, pontosabban meg nem fogalmazott volt.⁴⁹ A polgári eszményt kifejező, az alapvető élettevékenységeket egyfajta rendbe szervező térhasználat legegyszerűbb változatában hármas tagoltságú: hálószoba, nappali és ebédlő (HANÁK 1984. 261–262).

A Sárközben a nagygazdáknál a házak lakóhelyiségeinek száma az építészeti váltás során két-három, a szabad kémények beépítésekor (vö. ZENTAI 1991. 142) pedig még egy újabb szobával, az úgynevezett melegkonyhával bővült. Térbeli adottságai szerint tehát megfeleltethető a térhasználat kialakult polgári ki-

47 A szúnyoghálós ágyról írták, hogy „a szúnyoghálót csak a szabadban alvások használják” (SZÉKELY–HAUGH [szerk.] 1902. 34). A decsi vagyonleltárakban rendszeresen felemlített tételeként szerepelt a 19. század első felében, például „leányomnak adasson ki ágyi ruháimból egy párna, 1 vánkusz, 1 lepedő, a többi pedig szúnyoghálómmal és egyéb lehető javaimmal férjemre” (Nr. 7. 1831).

48 A szekszárdi múzeum korabeli sárközi szobájának kiállított bútorairól Malonyay Dezső közölt rajzokat kötetében (MALONYAY 1912. 707. rajz).

vánalmainak. Berendezésük alakulását azonban többféle körülmény alakította. Ott, ahol erre mód és akarat is volt, megközelíthette a polgári norma berendezésmódjának a középosztályt jellemző alsóbb szintjét (HANÁK 1985. 468–479).

Így a decsi bírónak, Kis Széll Kálmánnak, a falu egyik legmódosabb gazdájának lakóháza a kortárs, kívülálló szemtanú lejegyzésében „valóságos városi ház; hat tükörablak [= 3 szoba] az utcára, üveges veranda; a szobaajtókon maratott reneszánsz díszítésű, kétméteres üvegtáblák; a régi szenes kemence helyén zománcos kályha; mozaik a konyhában (ahol nem főznek); köveze a hatalmas udvar [...] A házban előszoba [ti. az ajtókkal ellátott, beüvegezett tornácreszt], nappali, háló (még ott a füstölt menyezetű, szúnyoghálós nyoszolyák), szalon [...] A szalonban még böcsületben két régi, komáromi tulipántos láda, de a gyönyörű sok varrottas, a remek islangos biborümmögők, a drága selyem meg nehéz brokát-kendők már üveges szekrényben; Petőfi rézmetszésű arcképe a falon, de ott vannak a modern színnyomatok is.” (MALONYAY 1912. 65.) Itt, a falusi közegben megteremtődött az enteriőröknek az a sorozata – lokális motívumokkal árnyaltan –, amely a polgári rétegek tér- és tárgyhaznátát jellemezte.

A Malonyay leírásában felbukkanó megnevezések az egyes helyiségek funkcionális jelölésére a terepmunka során fellelt bútortípusokkal valamennyire hitelesíthetők.

Sárpilisén Takács Mózes már idézett, 1898-ban elkészült lakóházának (Zrínyi u. 13.) egyik első szobáját a megmaradt historizáló garnitúra bútordarabjai szerint ebédlőnek rendezték be (4. kép). Ugyanebben a házban, a másik szobában az emlékezet szerint hálóegyüttes volt, az előzővel azonos stílusú, sötét tónusú, faragott bútorokkal. Alsónyéken ennek egyfajta, asztalos készíttette változatára bukkantunk (Templom u. 17.), amely egy körülbelül harmincholdas család tulajdonában volt (GYÖRGYI-SZOJKA 1999. 125, 6. kép).

Öcsényben egy teljes szalonberendezés maradt meg a millennium évéből 38 holdas gazda szerzeményeként (Bethlen G. u. 10. [SZOJKA 2000. hátulsó borítólappal belső képsora 1.]).

Az új típusként meghonosodó házak tehát vonzották magukhoz a stílusuknak megfelelő berendezést, és a rendelkezésre álló tér lehetővé tette a különböző igényekhez mérten összeállított bútorgarnitúrák indokolta, funkcionálisan eltérő használatot. A differenciált térhasználatnak és a stílusista jellegnek megfelelő enteriőr azonban igen ritka volt még városi, polgári környezetben is.⁵⁰

A decsi bíró felhozott példája mutatja, hogy a vagyoniilag az első vonalba tartozó családoknál is a korábbi időszakokból örökölt bútorok, a paraszti kultúra hozadéka keverten, együtt volt jelen a legújabb formákkal. Itt azonban nem csupán stílusok különbözőségéről, egymást váltó generációk eltérő divat szerint készült tárgyainak egymásra rétegzettségéről van szó, mint ahogy a felsőbb társadalmi csoportoknál ez megszokott, hanem jóval többről.

A bútorok kétfélesége egymástól különböző, történetileg és társadalmilag strukturált mentálitást is jelent. Az egyik a paraszti életmódban gyökerező, funkcionálisan ahhoz szervezett, a másik a polgári rétegek életviteléhez, igényeihez, eszményeihez szabott.

A kétféle tárgyi világ között húzódó rés elsősorban a használat során mutatkozott meg. E szobákat ugyanis igen ritkán vették használatba „az u.n. »belső lakás«-ba (legbensőbb padlós szoba) csak születéskor és halála után megy be. T.i. ott tartják a paszitát és ott ravatalozzák fel. Különben sohasem veszi igénybe” (PATAKI 1936. 38); vagy „ha az új pap jön, akkor itt hál első éjszaka, s az egy életen át emlék” (MÓRICZ 1990a. 306); Malonyay-nál pedig „s a háziak nem az üveges tornácra, hanem a ház végiben, a tornáclépcsők mellett, a pincegádorban poharazgatnak” (MALONYAY 1912. 65).

Részletesebb betekintéssel a korabeli sárközi szobákba, a terepen szerzett tapasztalat azt mutatja, hogy ezeket nemcsak egyfajta kulturális felülrétegzettség (vö. KÓSA 1998. 42) jellemezte s hatotta át szinte teljesen a gazdaréteg felső szintjén, hanem kialakultak a paraszti előzményekhez és a környék iparos-infrastrukturájához szervezettebben kapcsolódó formák is.

Így egy másik, már idézett decsi, 1890-ben épült nagygazdaház (Öreg u. 60. szám) berendezési módján inkább nyomon követhetők a változások átmeneti fázisai és azok a jellemvonások, amelyek a sajátos helyi viszonyokból alakultak ki. Bár a példa időben nem teljesen

49 A Három Városra történő többszöri hivatalozás alapja, hogy Novák László kötete egyedülálló módon fogja egybe, mintegy példatárszerűen összegyűjtve a kisvárosok építészeti sokféle forrásból származó történeti dokumentumait, időhatárát kiterjesztve a 20. század közepéig. A mezővárosi települések köztes helyzetüknél fogva, város és falu között olyan fejlődési modellt képviselnek, akár az építészeti területén is, amely a falu modernizációs törekvéseiben a tendenciák érzékeléséhez egyfajta mércét, viszonyítási pontot jelent.

50 A funkció és a forma ideálisan homogén egységének megvalósulási esélyeiről „a kifejtett teljes polgári lakásszerkezet nemcsak a mezővárosi környezetben, hanem a fővárosban is ritkán fordul elő – elsősorban ott, ahol erősebb volt a társadalmi aspiráció, mint a használati funkció” (TÓTH 1989. 120).

párhuzamos a 19–20. század fordulójával, hiszen az enteriőröket leíró emlékezet a két világháború közötti évtizedekig terjed, de a néhány megmaradt bútor a házépítés idejéből származik. Az egymást követő generációk meglévő régebbi és újabb készítésű bútorai alkották a szobák berendezését. A bútorok jelentősebb része asztalosnál megrendelt, alapdarabjaiban garnitúrát alkotó hozománybútorból állt, ami rendelésre csináltatott, vagy vett vásári, illetve gyári darabokkal egészült ki, közülük olyanokkal, amelyeket egyenesen az új ház számára szereztek meg.

Az utóbbiak közül két impozáns méretű tükrös szekrény maradt meg. Az egyik világos színű, háromajtós, gyárilag készült faelemekkel gazdagon díszített, a tükröket faberakásos lécc szegélyezi; a másik egyajtós, ébenszínűre festett (GYÖRGYI-SZÓJKA 1999. 124. 5. kép).

A szekrények feltehetően az első példányai a helyi igényekhez alkalmazott, sajátos bútorformának, a tükrös és üveges szekrényeknek, amelyek itt külön típust képviseltek, és a sárközi bútorkultúra belső fejlődésének eredményei.

Ez a bútorfajta testesíti meg leginkább a „sárközi bútor” megnevezés alá sorolható tárgyakat, még akkor is, ha nem helyben készültek. Az intarziás szekrény azonban éppen helybeli készítménynek tartható. Az 1877-ben a decsi iparosok szervezetébe⁵¹ tagnak álló „Scherer István” (1853–1915) munkája lehet. Ő annak a várdombi német eredetű, nemzedékeken keresztül az asztalosszakmában működő iparoscsaládnak volt az egyik tagja, amelynek tevékenysége jelentős mértékben meghatározta a Sárköz, elsősorban a decsiektől a sárközi bútorkultúráját. Édesapja, Scherer István, 1851-ben jelentkezett a decsi céhbe, majd annak mestere lett mint „remekes magiszter” (GYÖRGYI-SZÓJKA 1999. 119). A család ekkoriban települhetett át Várdombról Decsre. A céhmester Scherer István fia mindenestre már Decsen, a felekezeti iskolában tanult, s járt egy osztályba bizonyos Szabó Andrással (1860–?), aki a már említett, 1887-ben épült Balázs-házhoz tartozott. Scherer István és Szabó András barátok voltak. Ennek a barátságnak egyik fennmaradt emléke egy játékbútor „kis sublót”, amelyet az asztalos Szabó András Éva leányának (Szabó Éva 1882–1956) készített „emlékjátnak”. A kis bútor jelentősége, hogy fedelének szegélye körben nagyon aprólékosan kimunkált intarziával díszített. A nagygazdaház és Szabóék háza egyébként egymással szomszédos volt. A játékbútor tehát Scherer István mesterségbeli sokoldalúságát jelzi, s utalás a nagygazdaház faberakásos, gazdagon díszített, nagyszabású bútorarabjának intarziás részletére, amelynek kivitelezésére szakmailag alkalmas volt. A szekrény egész megjelenése a helyi kíváncsiság számára kifejlesztett, felfokozott mértékben díszített bútortípus egyik kiemelkedő példánya. A sárközi falvak közül a különösen pompakedvelő decsiektől az ízlését jellemzi, így hát valószínű, hogy ott készítette a második generációhoz sorolható Scherer István asztalosmester.

Stíluskritikai alapon tartható biztosabban Scherer-munkának a jelenleg ugyanabban a szobában elhelyezett másik, 1908 körül készült tükrös szekrény, amelynek jellegzetességét az alsó, zárt részen elhelyezett, virágos faragású, aranyozással bevont betétlapok adják (GYÖRGYI-SZÓJKA 1999. 1. kép). Az így díszített szekrények több példánya ismert a sárközi falvakban. Díszítményében önálló altípust képviselnek a tükrös szekrények műfajában. Készítőjüknek a Schererek ismert nemzedékei közül a harmadik generációs Scherer Istvánt (188?–19??) tarthatjuk, aki kialakította a maga önálló, karakteres bútorstílusát.

A Scherer-szekrények egy másik ismert darabja jól mutatja megrendelőjének konzervatív ízlését még a festett bútorok időszakából örökölt szokással, amely a készítés évszámát és a tulajdonos nevét jól látható helyen elhelyezett felirattal örökítette meg. Itt a tükrös és üvegrészei alatt aranszínű papírból készült kivágások „Paprika Károly 1905” jelzik a kelengyeszekrény, „tükrös ómárium” korát és vőlegényszekrény rendeltetését (GYÖRGYI-SZÓJKA 1998. 277. 1. kép). Ebben az időszakban, de már az 1890-es években sem látták el ilyenforma személyességre utaló hivatkozással az asztalosnál rendelt bútorokat, mint ahogy a decsi elsőgazda házában található szekrény bizonyítja.

A tükrös-üveges szekrényeket nemcsak Decsen, de Bátaszéken is készítették, főképpen a szomszédos alsónyékiek számára, de a decsiektől is beszerezhetők itt szükséges darabjaikat. A Néprajzi Múzeum állandó kiállításán látható, Decsen használt tükrös szekrény is ilyen példány; Kórsós Sára számára vették 1912-ben szülei.⁵²

E kelengyeszekrények az ideális forma szerint háromrészesek. Középen tükrrel fedett akasztós rész van a ruhák számára, üveges, jól látható polcos oldalrészeibe a szőtt kelengyeneműt helyezték el.

A tükrös szekrényeknek volt még egy további sajátos

⁵¹ A decsi iparosok az 1872-es ipartörvény előtti időszakban vegyes céhet alkottak, ezt fennmaradt céhkönyvükből tudjuk (GYÖRGYI-SZÓJKA 1999. 117–119). A szervezet 1894 előtti alakult át egyesült vegyes ipartársulattá (SIPTER 1983. 264).

⁵² Györgyi Erzsébet gyűjtése 1991-ben (ltsz.: 91.66.1).

rendeltetésük is, ami az elsőszobák igénybevételéhez mégiscsak egyfajta rendszerességet biztosított. A nők öltözködésének volt fontos kelléke a tükröket, melynek segítségével munkálkodtak az értékrendjükben központi helyet elfoglaló viselet felöltésén, műgonddal történő összeállításán.

Rangos példányai mind a decsi, mind a bátaszéki készítésűeknél gazdagon díszítettek. Középen általában oromzatosak, oldalrészeiken esztergált korlát fut körbe, párkányzatuk faragott, az ajtókat fejben végződő oszlopok szegélyezik, egyes részeik aranyozottak. A birtokos réteg széles körében terjedtek el. Első példányai még különálló bútordarabként készültek. Később, a 20. század elején a módosabb vagy a divatkövetőbb családokban már mint a hálógarnitúra része jelent meg, amelyet asztalosnál, rendelésre csináltattak. A szegényebb rétegnél viszont továbbra is ez képezte önmagában a kelengyét, jelentette a legfontosabb bútorfajta. A birtokos réteg alsóbb szintjein a kiházasításkor, az igények elvárt mintájaként a tükrös szekrényhez egy kanapé és egy sublót is járt még. Ezeket vásárban lehetett beszerezni. A tükrös-üveges szekrények divatja az első világháborúig tartott.

A tárgyalt utcafrontos nagygazdaház berendezési tárgyai közül figyelemre méltó még a tükrökonasztal „velencei tükrö” mint az új építésű ház egyik újonnan megszerzett berendezési tárgya. Ez már olyan gyári termék, amelyhez akár a szekszárdi kereskedésekben is hozzá lehetett jutni. Hívert Ignác a „Tolnamegyei kiállításon díszoklevéllel kitüntetett” műasztalos a Tolnavármegye hasábjain hirdette „Nagy bútor-raktárát” Széchenyi utcai házában azzal, hogy „tartok raktáron nagy választékban fali és konzul-tükröket matt vagy fényezett keretben is” (Tolnavármegye, XIII. évf. 1903. május 10.). A tükrö valószínűleg a házat építtető nemzedék új berendezési tárgya lehetett, és akkor az első szobában nyerhetett elhelyezést az intarziás szekrénnel együtt. Jelenlegi helyére, a harmadik szobába akkor kerülhetett, amikor a házban élők harmadik nemzedéke házasodott. Az 1925-ben idénősült vő világos, „csomós jegenyéből” készült hálóbútora került a második utcai szobába. Az első szobában meghagyták az ide 1908-ban menynek jött Varga Éva bútorzatát, amelynek egyik eleme a faragott betétes Scherer-szekrény volt. Ez egészült ki további páros elemekkel, még egy szekrénnel, két vetett ágygal, valamint egy ebenfa színű sublóttal, asztallal és négy székkal.

Az enteriőrök sorozatának a polgári rendszerhez mérten sajátossága, hogy három nemzedéken keresztül csaknem azonos elemekből álló együttesek ismétlődtek. Részint a kelengye textilneműinek tárolására szolgáló ágyak és szekrények, illetve sublót, valamint asztal székekkel és valamilyen tükrö. A polgári értelemben vett hálószobabútor teljes gyári garnitúrával itt csak 1928-ban jelent meg, s ehhez már nem állítottak be asztalt. Az enteriőrök másik sajátossága, hogy az ágyak mindvégig követték a sarkos elrendezést, s nem kerültek egymás mellé, még az első világháborút követő évtizedekben sem.

A nagygazdaházak berendezésének 20. század elejére jellemző összetételére, a tárgyak minőségére és beszerzési helyére vonatkozik Ács Lipót leírása 1910-ből. A decsi Kalán István újonnan épített téglaburkolatos házában belvilágát mint a falu rossz irányba haladó szépérzékét illusztráló negatív példát hozta fel a Magyar Iparművészetben: „A házban benn pedig az ízléstelenségek valóságos orgiát ülnek. A szobák falai a legképtelenebb rajzú és színű mintákkal befestve. A szép festésű lóca a tornácra került, helyét viaszborús dívány foglalja el. A gyönyörűségessé tulipántos ládák, tékák, tálasok és fogasok helyén a legcifrább aranyozott tükrös szekrényeket látjuk. A szemet gyönyörködtető szép talak és tányérok helyett kimustrált karlsbadi porcellán. Ahová a szem néz, mindenütt egy-egy bántó ízléstelenség.” (Ács 1910.)

Változatok

Áttekintve a sárközi bútokultúrára vonatkozó, a 19. század végétől a 20. század közepéig tartó terepen – esetlegesen fennmaradt és megszerzett adatokból – elérhető tapasztalatokat, úgy tűnik, hogy itt nem csupán a módbeliség, a vagyoni állapot irányította, határozta meg az anyagi kultúra alakulását, hanem legalább akkora súlya volt a mentalitásnak is, valamint az egyes falvak lokális adottságaiból fakadó különbségeknek.

Míg Decsen, példánk szerint az egyik legmódosabb családnál (Öreg u. 60. szám), ahol a gazdasági udvar méretei vetekedtek a lakóház arányaival, s két szállást is birtokoltak, új házuk elsőszobáit inkább a helyi lehetőségekkel élve, a helyben működő asztalos készítményeivel igyekeztek berendezni a 19. század végén, ugyanakkor mind a decsi (vö. MALONYAY 1912. 67), mind a sárpilisi elsőgazda (Zrínyi u. 13.) a kor kispolgári színvonalának megfelelő, kereskedésben beszerezhető gyári garnitúrával szerelte fel új háza utcai szobáit.

Egy másik, őcsényi család (Bethlen G. u. 10.), akik harminc kataszteri hold földjükkel inkább a gazdák középső szintjéhez tartoztak, Budapestről hoztattak szalonbútor-garnitúrát, amelyet a millenniumi kiállításon fedeztek fel. A bútorok utóbb, az első világháborút követő években, amikor egy üvegezett „előszobával” (valójában verandával) megnagyobbították a házukat, odakerültek, s ma is ilyen típusú helyiségben vannak. A családban kialakult, többféle értelemben is törekvőnek nevezhető mentalitást meghatározta nemesi származásuk tudata. A felmenők között volt kántortanító, orvos.⁵³ Amikor ma is álló házukat a 19. század közepén felépítették, hangzott el a mondás a gazdasszony szájából: „Kisfiam, olyan házat építünk, hogy négylovas kocsival meg lehessen fordulni!” Majd később, amikor megújították ugyanezt az épületet, jellemző módon a neves szekszárdi építőmestert, Dicienty Lászlót fogadták fel, aki számos szekszárdi középületnek – valamint 1927-ben a decsi katolikus elemi iskolának is – a tervezője volt (LADÁNYI [szerk.] 1929. 366; TÓTH 1990. 289). Az átépítés során a ház olyan díszes oszlopokat kapott, amelyek szokatlanul hatnak a falusi környezetben.

A különbségek más típusú tényezője, az egyes falvak között meglévő ütembeli eltérésre visszavezethető megnyilvánulások is jól lemérhetők a bútorokon. Míg a konzervatívabb beállítottságú, a „régí népélet maradványait” legjobban őrző Sárpilisen (MÁDY [összeáll.] 1942. 4) Deák Éva a birtokosok alsó kategóriájába tartozó szüleitől 1889-ben feliratos, évszámmal, névvel ellátott, festett, matricás kelengyeszekrényt (Béke tér 13.) kapott, addig nem sokkal ezután, az 1900-as évek elején Alsónyéken a harmincholdas szülők lányuk, Szűcs Éva részére egész hálószoba-garnitúrát (Templom u. 17.) rendeltek egy bátaszéki asztalosnál (GYÖRGYI-SZÓJKA 1999. 125, 6. kép). Decsen (Fő u. 17.) az 1910-es években egy harminc kataszteri holdas gazda többféle bútort is csináltatott Scherer István asztalosmesternél. Egy kelengyeszekrényt, „olyat, hogy két tükrör legyen benne” náluk élő unokahúgának, akit ők házásítottak ki. Néhány évvel később pedig leányának, aki nem akart „vött” bútort, három különféle szekrényt is egymás után, minden évben egyet. Az egyik kredenc, „kaszli” sárga, felső részén tükröbetétes ajtókkal, rátétes díszei arany- és zöld színűek; a másik zöld, kredenc jellegű szekrény „tükrös kaszli”, felső része egy nagy tükrör; a harmadik ismét egy kombinált, előzőeknél kisebb bútor darab, valójában edénytartónak szánt, felül nyitott polcos, alul kétajtós zárt részzel (5. kép). A ház, ahova ezeket a bútorokat csináltatták, egy régi, háromszatú épület volt. Előszobájában tárolták a kelengyebútorokat. Itt ágy nem, csak szekrények álltak, közöttük apja két üveges szekrénye, amelyekkel „kiállították” őt; ezek ugyancsak Scherer-készítmények voltak. Amikor az újonnan rendelt kredencek bekerültek a szobába, a tükrös szekrényeket is átfestették sárgára az asztalossal. Volt itt még egy sublót is, amit ekkortájt vettek Szekszárdon.

Az egy szobára való bútorok garnitúra, elsősorban háló jellegű összeállítása igazából az első világháború után terjedt el a sárközi falvakban, s kelengyebútorként beszerzésük követendő norma lett.

Ignác Erzsébet 1914-ben született őcsényi, 15 kisholddal rendelkező gazda leányának bútorhozománya 1933-ban hálóegyütteszerű berendezés volt. Apja csináltatta Scherer István asztalossal. A bútorok az őcsényi Lovas-házhoz (Kossuth u. 27.) kerültek, ahova férjhez ment. A bútorok két ágyból és két szekrényből állnak; felületük flóderozott, világos színű, betétes részei aranyozott, faragott virágok díszítik. Az együtteshez évekkel később került még egy tükrörrel összeépített kissekény – ugyanaz a bútortípus, amelyet az asztalos már a háború előtt is készített (6. kép). A ház, ahova a bútorok kerültek, régi építésű, eredetileg háromszatú, alacsony, közvetlenül a földre alapozott épület. A helyiségek átalakítása és a funkcióváltások során itt egyre hátrább kerültek a lakó- és munkaterek, olyannyira hogy az istállóból választottak le területet a ténylegesen használt lakószobának. Amikor Ignác Erzsébet a házhoz került, az előszoba tele volt zsúfolva bútorokkal, anyósának és férje nagyjának hozományba kapott darabjaival. A szoba egyik hosszanti oldalán három, végeikkel egymáshoz tolt, magasra vetett ágy sorakozott, velük szemben a szekrények: az anyós, a nyéki Dózsa Julianna tükrös és üveges, 1909-ből származó és a nagyszülő, Nevendős Judit festett szekrénye az 1880-as évekből, illetve egy másik, ezekhez hasonló példány. A korabeli berendezés részét képezte még egy piros plüssdívány az anyóstól, amelynek helye a két ablak között volt, felette tükrörrel. Az ajtónál, a szekrénysor mellett volt egy régi, festett sublót is. A szoba közepén asztal állt székekkel. Az ilyen módon zsúfolt előszobába el sem fért az új hálóbútor. Ezért a házasságkor csak a két ágyat hozták át Decsről, s abban helyezték el a régebbiek textilneműit.

A két világháború között a sárközi középirtokosok – 25–30 holdasok (vö. BALÁZS-KOVÁCS 2000b. 891) – körében általánossá vált hálószoba-garnitúrát állítani a há-

⁵³ A bútor örökösének fia ma megyei főügyész.

zasodó fiataloknak. Ezeket rendszerint a környék városaiban bútorkereskedésben vagy raktárra dolgozó asztalosnál szerezték be. Az őcsényiek elsősorban Szekszárdra jártak vásárolni. A szekszárdi raktárra dolgozó asztalos(kereskedők) jelzéssel látták el készítményeiket. Így az 1936-ban férjhez ment Deák Erzsébet hálóbútorának egyik szekrényén fémjelzés található, „Laskó Károly asztalos bútor raktára Szekszárdon” felirattal. A bútorok reklámcédulával történő megjelölése már korábban elkezdődött. Ugyanebben a családban egy másik, korábbi generációt megelőzően készült szekrényen is fellelhető a belülről ragasztott, nyomtatott papírhirdetés „Botos Imre mű-bútor- és épületasztalos Szekszárd, Selyemgyár – Utca 567. szám saját házában” szöveggel.

A gazdáknak ugyanezen körében egyre inkább a beszerzés helye vált fontossá. A cél a kelenyebútor Budapestén történő megvétele lett. 1920-ban a decsi Tikos Erzsébet bátyjával ment Budapestre bútorot venni. Ma is megvan a ház (Öreg u. 64. szám) „melegkonyha” helyiségében a furnézott, fényezett felületű s ezért „selyem bútor”-nak elnevezett együttes; GYÖRGYI-SZOJKA 1999. 126. 8. kép). Szébbet is vehettek volna, de ehhez tartozott a legnagyobb méretű, háromrészes tükrös, immár fésülködőszekrény. Az együtteshez felállított asztal és székek az előző generációtól megörökölt darabok.

Ugyanebben a házban az előszoba világos színű kombinált szekrénye az őcsényi származású Mihály András legénybútor volt 1937-ből. Ő az édesapjával együtt vásárolta Budapestén. Előzőleg katalógusból választotta ki. Hajóval utaztak a fővárosba, a bútor – egy ágyat és a szekrényt – vasúton szállították. Baján rendelték hozzá még egy ágyat és egy tükrös szekrényt.

A szoba másik, sötétebb szekrénye is férfi kelengybútor része. 1936-ban került a házhoz. Az elmondás szerint a hálógarnitúra négy ló árba került. Akkor még parádés, csengős kocsival szállították a bútor a házhoz a lakodalom előtti napon.

Alsónyéken a legmódosabb, együtt gazdálkodó két testvér házaspár, a Döme-Kis család az egyetlen leszármazottnak, Sárának 1930-ban, tízéves korában ebédlőgarnitúrát (GYÖRGYI-SZOJKA 1999. 125. 7. kép) vásárolt kárpitozott székekkel Baján, a Pollák bútorkereskedésben.⁵⁴ A korai vásárlás oka az volt, hogy szerették volna kicserélni az 1906-ban csináltott kelengybútor, ami lokális megfogalmazású, historizáló típus volt, és valószínűleg Bátaszéken készítették – egy példánya fennmaradt a faluban másutt (Templom u. 17.). Döme Sára, amikor 1937-ben férjhez ment, egy hálógarnitúrát kapott ugyancsak a Pollák kereskedésből; itt vették férje kombinált, értékes fából, kaukázusi dióból készült bútorát. Ez a vendégszobába került. Ezenkívül volt még egy hálószobájuk régebbi bútorokkal, s ezt használták. A házaspár tehát négy utcára tekintő szobát kapott bebútorozva, ebből egyet használtak, a másik három a korábbi időszakok tisztaszoba jellegű rendeltetésének felelt meg hálószoba- és ebédlőgarnitúrával, közülük az egyik háló vendégszobának kijelölve.

Megyebeli környezet: a kisváros vonzásában

A Sárköz kultúraváltásának az a szakasza, amelyben a régebbi, paraszti és az újabb, modern, polgári elemek⁵⁵ egymásba érően, olykor azonban ugrásszerűen váltották egymást, nem kevesebb, mint a falu polgárosodásának, társadalmi integrációjának, a fejlődés központi, irányt adó alakulataihoz történő felzárkózásának időszaka. A polgári kor az előző történelmi periódusokkal ellentétben olyan univerzális, a társadalom egészére kiterjedő „mentalitásstruktúrát” alakított ki, amely, bár nem fedt le, nem teljesen azonos, „nem vág egybe tisztán a társadalmi struktúrákkal” (TENBRUCK 1998. 61) – hiszen folytonos mozgásban levő viszonylatokról és formációkról van szó –, de olyan „kulturális egyöntetűséget” (GYÁNI 1999. 19) termelt ki a társadalmi hierarchia centrumát képező csoportjában, a polgári középosztály tagjaiban, amely a társadalom minden rétegére, alakulatára hatott az állam által szervezett, demokratizáltan működő kulturális és egyéb infrastruktúra által (vö. KATUS 2003. 11).

Az ehhez történő közelítés és az ezt megelőző korszakok mintáitól való távolodás fokmérőjének az anyagi kultúra két olyan területét jelöltük ki a Sárközben, amely az életkörülmények jellemezhetőségének egyik fontos részlete; rendelkezik azokkal az ismérvekkel, amelyek alkalmasak – meghatározott értelmezési keretek között – a különböző kulturális terek közötti mozgások érzékeltetésére.

Ahhoz azonban, hogy a Sárköz és vele a magyar paraszti modernizáció (vö. KÓSA 1998; REPLIKA 1993)

⁵⁴ A környéken az egyetlen bútorgyár az Első Bajai Tömörfabútorgyár volt, melyet Pollák József alapított 1912-ben. Mintegy 120 fővel üzemelt, évi 1000–1500 szobabútor termelésével a vidék legjelentősebb üze volt, exportra is termelt (T. MÉREY 1978. 236; RAPCSÁNYI 1934. 315).

⁵⁵ A modern(izáció) és a vele egyenrangú fogalomként használt polgári(asodás) kérdésköréhez vö. REPLIKA 1993.

egyetlen, bár többféle szempontból is példaértékű esetét jellemezhezzük – elsősorban építészete és lakóházának berendezése alapján –, szükségünk van viszonyítási pontokra, a Sárközben ható egyéb körülményekre és közvetlen környezetével kiépült kapcsolatrendszerének különböző megnyilvánulásaira is, amelyek együttesében alakult a köz- és szakmai tudatban egyaránt sokat hivatkozott paraszti népcsoport felzárkózási törekvése a modern formákhoz.

A Kósa Lászlótól kölcsönzött, a „lehetőségek és korlátozottságok szorításában” a fejlődés kettősségének dialektikájára utaló gondolat – amelyet a dunántúli nagytáj falusi modernizációs folyamatának jellemzéséhez alkalmazott egyfajta rendezőelvnek, pontosabban a társadalom és a gazdaság különböző szektoraiban végbemenő változások, mozgások kijelölt keretének – a Sárköz vonatkozásában is jól használható.

A lehetőségek alapját itt az a szerencsés körülmény teremtette meg, amely által a sárköziek jelentős földvagyonhoz juthattak. A lecsapolások révén 1869 és 1896 között megtöbszöröződött a művelés alá vont földterület (DÓKA 1983. 383); Őcsény szántói mintegy ötszörösükre, Decsé csaknem hatszorosukra duzzadtak (KÓSA 1998. 230), s ez együtt járt a föld jövedelmezőségének a korábbi színvonalhoz képest történő megugrásával (PATAKI 1955. 62).

„A gazda, aki 1875-ben három holdon termelt 6 mázsa kölest, s mellette eltartott egy lovat, egy tehenet, két anyakocát szaporulatával, az a gazda 1882-ben 30 holdon termelt 90 mázsa búzát, 10 mázsa árpát, 10 mázsa zabot, 12 kocsi kukoricát, 4 kocsi burgonyát, 14 kocsi szalastakarmányt meg egyéb apróságokat, s ezzel eltartott 6 lovat, 17 tehenet, 10 anyakocát szaporulatával. [...] Néhány év alatt tízszeresére, vagy éppen húszszorosára növekedett a jövedelem.” (KUNSZABÓ 1972. 51–52.)

Kedvezően alakult a birtokszerkezet is. Sárpilisén 1901-ből származó kimutatás alapján a földdel rendelkezők száma – hetvenkilenc fő – jóval meghaladta a föld nélküliekét – ötvenkét fő – (BALÁZS KOVÁCS 2000b. 891). Az 1930-as évek földbirtok-statisztikájában az ötven-száz hold birtokkategóriába tartozók aránya a leggazdagabb sárközi faluban, Alsónyéken 13 százaléknál föltt volt. Azonban nemcsak a szűkebb birtokos elit rendelkezett az országos átlagot jóval meghaladó birtokállománnyal, de jelentős volt a kisebb birtokosok aránya is, akik elsősorban a törzssökös református népességből kerültek ki. Decsen 196 család tartozott a tíz-ötven holdas gazdák kategóriájába, Őcsényben 129 fő (PATAKI 1936. 27). A kedvező birtokszerkezethez járult még a föld magas termőértéke, amely kiváló, öntéstalaj minőségéből eredt, hiszen itt „körülbelül 3 hold [volt] az alsó határ, amiből meg lehetett élni” (KUNSZABÓ 1972. 119). Ugyanakkor az országos viszonyok szerint a parasztságnak csupán mintegy hatoda tartozott az önálló kisbirtokos kategóriájába, s ebből hetven százalékuk olyan kevés földdel rendelkezett, amelyből a polgári norma szerint az alsó szinten sem lehetett megélni (GYÁNI-KÖVÉR 1998. 268). A kiemelkedő agrármutatókkal a kistáj valóban kiérdemelte, ha némi önellentmondással terhelten is, azt a jellemzést, ami szerint a kedvező gazdasági környezet „a magyar parasztság legmagasabb szintű arisztokráciáját nevelte ki” a Sárközben (MÓRICZ 1990a. 305).

A jelentékeny gazdasági erő felhasználását, amellyel a sárköziek ez idő tájt rendelkeztek, igazából két összetevőre bontható hatás befolyásolta, amelyek az anyagi lehetőség/tehetőség ellenében egyfelől bizonyos fokú korlátozottságot, ugyanakkor inspirálóerőt is képviseltek.

Az egyik a kulturális környezet volt, ahonnan a mintákat meríthették, mindenekelőtt a közigazgatási tér, ahova a Sárköz is tartozott, Tolna megye. A helyi viszonyokat a Sárközzel határos megyeszékhely, Szekszárd jól képviselte. A magyarországi polgárosodás fellendülő korszakában, a kiegyezést követően Szekszárd még mindig agrár jellegű település volt, bevételének fő forrását a szőlő és a bor jelentette. 1891-ben lakosságának 86 százaléka földműves, ugyanakkor a városban mindössze négy fő rendelkezett száz hold feletti birtokkal. A megyei arisztokrácia tagjai vidéki birtokukon vagy a fővárosban, illetve külföldön éltek, s csak ritkán, mint országos személyiségek játszottak alkalomadtán szerepet a városi életben (TÓTH 1990. 275, 306). Szekszárd társadalmának gerincét az úgynevezett mezővárosi blokk mint rendi eredetű társadalmi alakulat képviselte, amelynek összetevőit a paraszti és iparos-kereskedő származású kistulajdonosi rétegek alkották. Társadalmának feudális jellegű, etnikai, vallási, foglalkozási alapon történő elkülönülése a város településszerkezetén is mély nyomokat hagyott. A 19. század végén a modern közigazgatási szerep kör betöltéséhez és a kapitalizálódó gazdaság, valamint a művelődés korszerű igényeinek kielégítéséhez szükséges infrastruktúra kiépülésével a város központja emeletes középületeivel és polgárházaival új tartalommal és formával megtöltött egységet képviselt. Lakóhelyét tekintve ide összpontosult a város életében vezető szerepet játszó középosztály értelmiségi, vállalkozói és tisztviselő csoportjaival. A belváros modern képe élesen elvált a falusias küllemű, a század első feléből megörökölt, jobb esetben már átalakított, de még mindig paraszti házak alkotta külvárosi negyedektől, az alsó és felső városrészekről. Szekszárd, Tolna megye székhelye mint egyházi mezőváros

lépett a modern korba, s 1871-ben, a polgári közigazgatási reform bevezetése után csupán nagyközségi státust kapott, majd 1905-ben nyerte el a rendezett tanácsú városi rangot (TÓTH 2000. 874–876).

Szekszárd századfordulóra kialakult gazdasági és társadalmi berendezkedése a későbbiekben, a két háború közötti évtizedekben sem változott meg alapvetően. Mezőgazdasági jellege mellett ipara nem igazán fejlődött tovább, magasabb szintre. Lakosságának foglalkozási szerkezetében az iparból élők aránya húsz százalék alatt maradt, míg ez másutt a környéken, alacsonyabb státusú településeken már meghaladta a harminc százalékot. Megyei összetételben is hasonló volt a kép; Tolna megye lakosainak tizenhat százaléka élt az iparból, s ez döntően kis- és kézműipari jellegű volt (T. MÉREY 1978. 284). A térség Duna menti régióját tekintve, az itt létrejött tizenkilenc nagyvállalt közül mindössze kettő működött Szekszárdon (T. MÉREY 1979. 233). Az egész megye gazdasági életének, berendezkedésének oldaláról nézve szerepét, súlyát, Szekszárd olyan térségnek volt a központja, amely „változatlanul az ország legkevésbé iparosodott területei közé tartozott” (T. MÉREY 1978. 283).

Mindezek ellenére azonban a polgári jogi keretek biztosította mozgástér tágulása, bár nem minden téren egyforma erővel, de éreztette hatását. A 20. század elejére átalakult a helyi társadalom szerkezete. Két olyan városi réteggel lehet számolni, amely helyzeténél, gazdasági erejénél fogva hatással lehetett a sárközi parasztságra. Az egyik a törekvéseiben, az érvényesülés változatos formáival élni tudás képességében megragadható, szociológiai értelemben mobilitással jellemezhető, tőkés mentalitású új kispolgári réteg, míg a másik a középosztály. Az utóbbi réteg volt az, amely a tagjai között uralkodó dzsentimentalitással átörököltette azokat a viselkedési és mentalitásbeli normákat, amelyek társadalmi értelemben vett keletkezési körüket messze meghaladóan befolyást gyakorolhattak.

A megyei környezet tehát más irányba nehezen mozduló, magát szilárdan tartó agrárjelleggel stabilizálónak hatott az itt élő népesség falusias viszonyaira. A sárköziek kultúrájának karcúságából a parasztos elemek – a népviselet, a helyben történő textilkészítés, a falusias kelengye, a lokális folklór különböző területei stb. – fenntartásának kedvezett a mezőgazdasági tevékenység, amely bár a korábbi gyakorlathoz képest sok változáson ment át, de mindvégig az itt élők létalapját, életformájuk lényegét tekintve változatlan kereteit jelentette. Ugyanakkor az elsőgazdák körében fellépő, az építőanyag-kereskedésre irányuló vállalkozási kedv már a tőke haszonelvű forgatásának, a kapitalista szemléletnek a jele a paraszti gondolkodás földközpontúsága mellett.

Szekszárd és a Sárköz vonatkozásában érdemes néhány gondolat erejéig elidőzni a szekszárdi Babits családnál, bizonyos, tárgyi azonosság által megvonható kapcsolat miatt. Az említett, Ócsényben fellelt szalonbútor típusa (7. kép) ugyanolyan mintás plüsskárpittal megtekinthető a szekszárdi, copf stílusú Babits-házban (VADAS [szerk.] 1991. 25. oldalán látható, A fogadószo- ba című fotó); az épületet még a költő nagyapja, Kelemen József vásárolta 1852-ben. „Emlékmúzeum lett az »emeletes, de mégis fehérre meszelt« házból, melybe a kulcsversek és a Halálfiái vallomások regény alapján kerültek vissza eredeti helyükre a családi bútorok.” (VADAS [szerk.] 1991. 21.) A szalonbútor a „fogadószo- ba” berendezése volt, ott ahol „a pipatórium benn állt a vizitszobában, amit most alig használtak: a zongora és a plüssgarnitúra között”. Későbbi sorsát, illetve megszerzésének körülményeit Babits beleszötte regényébe: „Már elgondolta, hogy viteti föl a padlásra a régi, rozoga sublótokat és nagymamaszékeket, helyükre állítva a Nelliék plüss szalంగarnitúráját, melyet Miska még házasságuk legelső idejében vásárolt Budapesten.” (BABITS 1997. 230, 281.) – Az ócsényi garnitúra beszerzési helye is Budapest volt, a millenniumi vásár.

A költő családjáról ismert, hogy „régi, diákos műveltségű familiából származom” (VADAS [szerk.] 1991. 26), apai és anyai részről is nemesi elődökkel; generációkon át a megyénél hivatalt vállaló ősök, egyik nagybátyja pécsi püspök, a másik honvéd főorvos volt, apja törvényszéki bíró (CSÁNYI 1972. 275–277; VADAS [szerk.] 1991. 21) – a kisvárosi középosztály értelmiségi rétege olykor hivatali karrierrel; a kor jellegzetes foglalkozási csoportjainak képviselői.

Azon a párhuzamon túl, hogy a két egyforma garnitúra szociológiailag eltérő réteg környezetében egyidejűleg használt, és ezzel a különböző társadalmi státusok kulturális egységesülésének mutatója, egyéb összefüggést is felvet. Az ócsényi család, ahol a plüssgarnitúra egyik példánya van, mint korábban szerepelt, nemesi elődöket, kántortanítót, orvost tart számon az elmúlt generációk között. A korabeli, fejlettebb, középpolgári igényeknek megfelelő bútor megvásárlása, illetve a millenniumi kiállítás megtekintése a fővárosban, mindezek egy, a helyi, a meglévő falusi életvitelt meghaladni vagy inkább a megszokott határokat tágitani akaró törekvés jelzései egy olyan közegeből, ahol ezt a rangos származásból eredő tudat indokolta, és az ezzel járó, a kultúra területére átevődött erős mobilitási készség. Mindez érvényes akkor is, ha igazából a bútort sosem a funkciójának, az otthoni társasági élet kellékeként használták, hanem az üveges veran-

dára tették, mintegy a kirakatba, hogy mindenki, aki a házba érkezik, jól láthassa. Ma is ott áll. Az emlékezet szerint több ilyen bútor nem volt a faluban, „irigyelte is mindenki”.

Ugyanebben a családban történt a 19. század végén az az eset, hogy Török Pál 38 holdas gazda elmulatta földjét, szőlőbeli tanyáját, házát. „Kimentek a Högyre vitték az italt, a cigány vonóába a bankót. Elpucolta mindenét, és 25 ezer korona adósságot csinált »11 hold a Szombattából, [ti. határrész] az árát odaadom az Új Ferkó barátomnak, mert bősületbeli adóssága van« mondta.”

Az életformává vált, az úri mentalitás részét képező vidéki, szekszárdi mulatozások szóbeszéddé vált történeteivel jellemezte Babits regényében, a Halálfiaiban „a birtokos nemességet, az úri Magyarországot” (FENYŐ 1997. 293). „Ezek az éjek voltak azok, amikről Sót évek múlva is legendákat beszélt. [...] és Sótnak megvoltak a maga hősei. Gida báró a Pénzdobálás hőse volt, az áradó aranyfolyamoké. Gőzsy Pepi a Duhajság hőse. De úri duhajságé. [...] Egy-egy muri három napig tartott.” (BABITS 1997. 72–73.)

Szekszárd kaszinója és szőlőhegye az „úri osztály” találkozóhelye, tehát a viselkedésnek, szórakozásnak ezeket a feudális, a nemesi rendi kötöttségben kötetlen, virtuskodó formáit is élte, és követendő normaként sugározta tovább oda, ahol erre mód és fogékonyság mutatkozott (vö. ANDRÁSFALVY 1973b).

A mentalitás feudális örökségeként, részint az arisztokrácia életmódjából, részint a jobbágyi hagyományokból átemelt, státusértékűvé vált elemeként tartható számon ez esetben a sárközi gazdák körében kialakult passzió, a vadászat. Eredete visszanyúlik a jobbágykorba. Egy 1845-ből fennmaradt feljegyzés szerint, mely a szekszárdi uradalom tisztartói munkanaplójából származik, hajtókat az uradalmi vadászat bérlője, Benyovszki Sándor számára az ősényi parasztok közül kellett kirendelni (SZILÁGYI 1990. 186). Bár az urbáriumok és az országos törvények is tiltották a fegyvertartást, ezt a sárközi parasztok nem vették figyelembe. Részint az ártéri életmód maradványa volt a vadászat, „szállási házban 10–12 puska fel volt úgy szurkálva, mint az ágas-fák a gerendába. Aztán a ment a kocsmába, akkor a nyakába akasztotta az egyiket [...] puska nélkül nem mentek sehová. Ha mást nem, az elültöltős revolver a nadrágszárbá belegyugva.” (ANDRÁSFALVY 1975. 274.) A módos gazdák vadásztársaságok tagjai voltak. Decsen is megalakították szervezetüket, évente választottak elnököt „sorba megy ám, mint Bátán a bíróság”. „Kevés tagja volt, 15–20, hiszen költséges mulatság volt; tagsági díjat kellett fizetni, drága volt a puska és a lőszer is. Az öreg Varga mindig mondta, hogy 20 hold legalább kell a vadásztársasághoz. Voltak vadászvacsorák, dínom-dánom.” Más forrás szerint is „a férfiaknak rendszerint vadászbérletük volt, s orosz agár vagy német uszkár haladt a kocsijuk után, ha disznósörtés kálappal, zöld sujtázott ruhában vadászni indultak” (KUNSZABÓ 1972. 56; vö. MÓRICZ 1990a. 307). A vadászat tárgyi emlékei is fennmaradtak, így máig őrzik a vadásztarisznyákat a falon lógatva vagy a nagygazdaházak üveges gangját díszítő agancsokat. Az egyik decsi téglaburkolatos ház (Öreg u. 85.) kapubejárata fölött elhelyezett, gipszből formált dombordísz szarvast és puskát ábrázol (8. kép), az építető személy szenvedélyének jelvényeit, csakúgy mint az egyik szoba maraton díszű üvegbetétje, melyen szarvas figurája látható.

A megyei viszonyokat megtestesítő Szekszárd vagy egyáltalán a kisvárosi, illetve nagyközségi környezet – Baja, Bátaszék, a Sárközre közvetlenül befolyást gyakorló helyek – hatása, szerepe ebben az időszakban nem merült ki csupán a félf feudális jelleget hordozó, a fejlődést korlátozó, fékező tényezőkben. Számos olyan lehetőséggel is rendelkeztek a falunál fejlettebb települések, amelyek ösztönzőleg hathattak a falusiakra.

Mindenekelőtt az edukáció kérdését kell megemlíteni, aminek eszközét a különféle iskolák, az iskoláztatás falusinál változatosabb lehetőségei, fejlettebb minőségei⁵⁶ jelentették. A két háború közötti évtizedekben az ősényi és a decsi gazdák fiai Szekszárdra jártak polgári iskolába, s így már nem csupán a falusi elemi jelentette számukra az alsófokú képzést, hanem a színvonalasabb városi környezetben működő oktatás. Az iskolába ott járó fiúk másképpen is öltözködtek, jobban, igényesebben, divatkövetőbben – a falusiak megítélése szerint. Ugyanígy voltak az alsónyéki gazdaleányok, akik Bajára jártak át a kalocsai iskolanővérek vezette „nőzárda tanodába” (KELEMEN 1995. 5) – a helyi lelkész tiltakozása ellenére. A lányok a zárdaiskolát nem népviseletben, hanem városi ruhában látogatták (vö. KOVÁCS 1942. 25). A sárközi fiúk közül többen gazdaiskolát végeztek. Az első világháború előtt Zomborba jártak, majd később a megyebeli Lengyelbe. 1940 körül Decsről hat–nyolc fiatal járt Szekszárdra, a Magyar Királyi Állami Mezőgazdasági Szakiskolába (KANCSÁR 1940. 39). A nagygazdák fiai közül többen felsőbb iskolába kerültek: Keszthelyre mezőgazdásznak, Pécsre jogásznak, nyelvésznek, tanárnak.

⁵⁶ Sárpilisen 1940-ben még hatosztályos, egy tanerős elemi iskola működött (ZENTAI E. 1942. 42).

A városból szerzett ösztönzőerő a tárgyi műveltség terjedésének mechanizmusában közvetlenül nyilvánult meg Ács Lipót történetében az első világháborút követő évekből, amikor „itt járt mister Coulin [Culin] a brooklyni múzeum igazgatója, aki a népművészet rajongója volt, és akinek 6 heti magyarországi tartózkodása alatt én voltam a kísérője. [...] Igen szép példa [...] az ízlészavarra az a mulatságos eset, amely mister Coulin amerikai igazgatóval való utazgatásom alkalmával Decsen történt. Ez az igazgató a vezetéke alatt álló múzeum részére sok magyar népművészeti tárgyat vásárolt. Miután tudtam, hogy Decsen Kara Rákhel özvegy menyecskénél gyönyörű tulipántos láda van, elmentünk oda. Az üdvözlés után kértem a menyecskétől: no, Rákhel lelkem, mi lesz végre azzal a tulipántos ládával? Erre azt felelte: »Nöm eladó« – Miért? 'Mer pénzér nöm adom, hanem csak ögy »árványos kredencér«. – Hát ez mi? – »Há« a múltkor Szökszárdon egy nagyságos asszonynak tojást vittöm, és akkor ögy nagy szobába möntünk, ahol Hűh! De szép bútort láttam! Ögy nagy szökrényre mondta a nagyságos asszony, hogy az egy árványos kredenc – (rosszul értette). »Há« ilyet akarok. – Erre megszólalt öreg szülíke: »há« még mi a nőhéz nyavalyát nöm hoznál ide! »Há« igön, ha a tanár úr ad ilyöt cserébe, akkor odaadom, különben nöm.” (Ács 1942. 123, 152.)

A másik tényező, ami a Sárköz gazdasági erejében rejlő lehetőségek kiaknázásának módját és irányultságát meghatározta, az a mentalitásbeli képesség volt, amely a közösségen belül alakult ki. Így sajátos, fejlődésbeli kötöttséget jelentett a törzsökös sárközi társadalomban eluralkodott egyfajta egyensúlyzavar, amely a nemek között lépett fel. Mindenekelőtt a női jelleg különös hangsúlyozottsága, a „nőuralom” előtérbe kerülése volt az, ami konzerválta a parasztos vonások érvényét. Ennek szembeötlő kifejeződési formája volt a hosszan fenntartott népviselet és szöttes-kultúra. Ezek művelése jelentette a sárközi nők legfőbb tevékenységi területét. Értékrendjükben jelentős súlyt képviselt esztétikai rangra emelésük, presztízsértékekkel történő felruházásuk. A női vonások dominanciája fejeződött ki a kelengyeállításban is, hiszen a férfiak ugyanolyan kelengyebútorokat, utóbb tükrös szekrényeket kaptak, mint a menyasszonyok, jóllehet a bútortípus a női viselet tárolását és a női öltözködési kultúrát szolgálta elsősorban.

Ugyanakkor már a századfordulón megkezdődtek az első kísérletek a népviselet fokozatos hozzáidomítására a civil öltözködési szabályokhoz. A Malonyay Dezső könyvéből ismert fiatalasszony (MALONYAY 1912. 65–66) az első között volt ebben. „Sajnos most már színes ragyogó viseletük is kezd tompulni. Így pl. Decsen egy szépséges menyecske, Boli Judit már olyan félig úri nőknek való egyszínű szövetből készült ruhát visel. Kérdésre azt feleli: »Hát kéröm, meguntam már ezt a czifrárt, azután az új módi szöbök«. Ez a Boli Judit most még csak 18 éves, de már 2 1/2 év óta Kis Szél Mihály uram, volt decsi bíró unokájának menyecskéje.” (Ács 1942. 434.) A népviselet elhagyása azonban csak a két háború közötti évtizedekben kezdett fokozatosan terjedni különböző, a sárköziek mentalitásával magyarázható átmeneti módoszatokkal (Fél 1991. 45).

A női szerepkör konzervatív vonásainak őrzése a lakáskultúrán is nyomot hagyott, mint ahogy a szemtanú tapasztalta Decsen 1940-ben: „modern bútoraik vannak, háló és ebédlő, gyertyás csillár [...] de a vitrin mellett ott van a szövőszék [...] és a bútorok is úgy vannak elrendezve, hogy az embernek nem az a benyomása, hogy ebédlőbe lépett, hanem valami bútorkiállításba” (KANCSÁR 1940. 50–51). Vagy egy másik leírásban: „furcsán hat az ismert kispolgári berendezésű szobában (kettős ágy, rajta fodros díványpárna, előtte kisasztal két székkal, egyik fal mellett a két szekrény, másik oldalon a tükrő) a szövőszék mellett a szalagos falusi viseletű leány, amint szó, máskor horgol, vagy filléres regényt olvas” (KOVÁCS 1942. 36).

A kettős, parasztos és polgári kultúra elemeinek együttes jelenlétében megfigyelhető a kultúraváltás egyik jellemző mozzanata is, amely az újonnan birtokba vett tárgyak sajátos, eredeti rendeltetésüktől eltérő használatában nyilvánult meg „láttam [...] vitrinnel kombinált könyvszekrényt, ahol fejkendők voltak elraktározva” (ZENTAI 1942. 41).

A képhez hozzátartozik a másik változat is, amelyben tárgy és eredeti funkció szinkronban áll egymással, mint hogy „nem ritka az olyan ház, ahol a klasszikus írók munkái húzódnak meg az almárium csecebecskéi mögött” (KOVÁCS 1942. 8).

Bizonyos, a 19. század második felében meginduló folyamatok a két világháború közötti évtizedekre erősödtek fel és terjedtek szét olyan mértékben, hogy a néprajzi közösségre jellemző csoportstruktúrát kezdték ki, és az alapviszonyok átrendeződése felé hatottak. Ilyen a földek birtokosainak kérdése. Erre az időre a sárközi református őslakosság kompakt tömbje már csupán egyik összetevőjét képezte a területen élő népesség különböző rétegekhöz, foglalkozási csoportokhoz tartozó lakosságának. A határ jelentős része máshonnan jött – szekszárdi zsidó és egyéb befektetők, a környező német falvak terjeszkedő paraszti körei – bérlok és tulajdonosok kezére került. „A birtoktól való megválás sajnos az utóbbi időben eléggé nagyarányú. Különösen a gazdagabb családok

eladósodnak. 1-1 lakodalom, kiházásítás révén, akkor azután megválnak egy darab földjüktől. Természetesen azt nem jó szemmel nézi a falu, mert az ilyen föld sok esetben nem maradna a pilisiek kezén, hanem németek vásárolják meg a szomszédos Várdombról, vagy Nyékről” (KANCSÁR 1940. 5-7), illetve „a tolnai dombvidékről” (MÁDY [összeáll.] 1942. 4). Megnőtt a külterületi lakosként nyilvántartott, a határban létesült gazdaságokban élő személyek száma (KUNSZABÓ 1972. 118), ami az állandóan lakott tanyákra (ANDRÁSFALVY 1964. 166), a térség településképe új formát öltő jelenségére utaló képződmény. Korabeli alakulat az iparosok foglalkozási rétegének térfoglalása a Sárközben, különösen Ócsényben és Decsen (SZILÁGYI J. [szerk.] 1929. 86, 122), a környékről, Szekszárdról és a német falvakból boldogulásukat itt kereső kisiparos elemek megtelepedésének eredményeként. Mindez magával vonta a törzsökös családokba történő beházasodást, ami kibővítette a sárközi parasztok társadalmi integrációjához vezető lehetőségek módozatait.

A falu fejlődésének mutatói közé tartozik a gazdasági-kereskedelmi infrastruktúra kiépülése. 1929-es adatok szerint a sárközi községekben posta, Decsen orvosi szolgálat és csendőrség működött; még a század elején megalakultak a tejszövetkezetek⁵⁷ – jelezve a fajtaváltás tényét, a gazdaságok átállását a szürke, igavonó marháról a tejelő bonyhádi fajtára. A korszak végén, 1940 körül a Pécsváradi Tejgazdaság Vállalat közvetítette a Sárközben begyűjtött tejtermékeket Budapestre a Fleischer Testvérekhez; egyéb értékesítési társulások is gyökeret vertek itt, mint a Hangya Fogyasztási- és Értékesítési Szövetkezet hálózata, valamint megjelentek az egy-egy áruféleségre specializálódott nagykereskedők is lerakataikkal (SZILÁGYI J. [szerk.] 1929).

Az értékesítés szervezett formái mellett kialakultak a művelődés, szórakozás polgári keretei is a tevékenységre, társadalmi csoportra szervezett egyleti élet mintájára. A sárközi falvak is megalakították a maguk köreit, egyleteit. 1902-ben Decsen olvasóegylet, Ócsényben és (Alsó)Nyéken polgári olvasókör működött (GARAY 1902. 63-64), a Sárpilis Polgári Olvasókör 1918-ban szerveződött (KANCSÁR 1940. 23).

A szórakozás újfajta tartalommal megtöltött formái spontán módon is terjedtek a fiatalság körében: „a városi kultúra lelkivilágukat is megzavarja. Ócsényi parasztudvarról harmonika hangját hallottam. A harmonikát kezelő katonaviselt legény nem rég jött haza a városból és hozott magával a féle városligeti vurstli kultúrát. A nóta ugyanis, a melylyel a visongó lánysereget mulattatta az volt: »Ujjé a ligetben nagyszerű!«. Megszólalt a ház öreg szülője, Kara Sára néne: »Halod-e Istókám, hadd mán el azt az uraknak való nótát, danójátok inkább az én régi kedves nótámat« [nótaszöveg idézet], erre a fiú is szól – no edös szülikém, ne sírasson mög kigyelmed, hadd danojam most már az edös apám uram szép nótáját!” (Ács 1911. 434.)

Vagy egy másik, későbbi időből származó szemléletes példája Ács Lipótnak a régi „játson” folyó, vasárnap délutáni körtáncot felváltó modern, városias jellegű szórakozásra: „Visszagondolva erre a lelket emelő, rendkívül kedves mulatozásra [ti. a játszóra], szembe állítjuk a sárközi lányok mai mulatozását. Az Olvasó Körben vagy más helyen ropják a táncmesterek által betanított tangót, foxtrottot, meg a többi modernnek mondott izéket. Hogy a látvány fonákságát még jobban átérezzük, gondoljunk a városiasan öltözött legényekre, amint a népies ruhában lévő lányokat átölve elcsoszogják ezeket a táncnak nevezett, egyéniségüktől oly idegen mozdulatokat. – Csúnya!” (Ács 1942. 191.)

* * *

A falu folyamatos alakulásából és tárgyi kultúrájának összképéből kiragadott Sárköz időszakokban mért példájával azt kívántam érzékeltetni, hogy e néprajzi csoport a kapitalizálódó viszonyok közepette milyen előzményekkel és hogyan, milyen formákkal lépett a megnövekedett anyagi lehetőségek birtokában a modernizáció útjára. Alakuló kultúrájuk kétféle társadalmi struktúrából eredő elemeinek egymáshoz viszonyított arányát tekintve a modernizációs tendencia nyilvánvaló, amit elsősorban a vagyonosnak számító birtokos réteg képviselt, különösen a ház- és lakáskultúra területén.

Az áttekintés kezdete a jobbágykorszak utolsó periódusa, amelyben a viszonyokat alapvetően a helyi erőforrások határozták meg, mind az építkezés, mind a ház és felszereltsége tekintetében. A parasztok kamrával, istállóval bővülő szoba-konyhas lakóépületeiket rendszerint maguk építették sövény- és vert falazattal, téglából csupán a kémény és a tüzelőtér épült. A házban kevés bútor volt. Ezek egy része saját

57 A tejgyűjtő állomásokat az üzemeltetők nevéből ítélve környékbeli németek működtették (GARAY 1902. 64).

készítésű, a kelengyét képező láda és ágy pedig rendszerint asztalosmunka volt. A módosabbak sarokpaddal és szekrénnel is rendelkeztek. A sárköziek ekkor még nem igazán jellemzőek azok az ellátottság mértékét jellemző mutatók (kétszobás lakóház, a tisztaszoba tárgyrendszerré összeállt egységei és a divatosabbnak számító bútorfajták, mint a szekrények, komódok, jelentős számú díszedény), amelyek a jobbágyparaszti életmód fejlettebb fokát képviselték, mint ahogy a szomszédos völgyeségi tájjal történő összevetésből kiderült, jóllehet az ebbe az irányba ható dinamizmus, a folyamatos változás tendenciája jól érzékelhető, s a vagyoni differenciálódás is előrehaladott volt. Ugyanakkor a tárgykészítés önálló formáira utaló tárgyi és egyéb emlékek oly erőteljesek még, hogy hatásuk a következő periódusokban is jól érzékelhető.

A korszakolás következő állomása a reformok feudalizmust bomlasztó országos folyamatában bekövetkező társadalmi átalakulás. A jogi keretek, a társadalmi státus újfajta rendje magával hozta egy, az előzőektől eltérő minőséget képviselő tárgyi kultúra kifejlesztését. A társadalom szerkezetében bekövetkező átrendeződéshez még a vidék természeti környezetének alapvető arculatváltása is hozzájárult. Az egykori folyó menti ártéri környezet kultúrtájjá minősült át. A feltört szűzföldeken meginduló szemtermelés, a piacképes áru, a gabona és kukorica értékesítési konjunktúrájának hasznából származó vásárlóerő-növekedés eredményezte az itt lakók számára a szomszédsági körzetükben kialakult mezővárosi, a falunál magasabb szintű ellátórendszerhez történő aktív kapcsolódást. Az itt működő iparosok tevékenységének és a vásárok áru kínálatának hatására jött létre egy olyan paraszti tárgyi világ, amely jellegénél fogva igazából a jogilag éppen felbomlott, a társadalom különböző alakulatait törvényileg és kulturálisan egymástól jól elhatároló rendi-feudális világ tartozéka volt. Ennek a társadalomtörténeti paradoxonnak a terméke a falusi kultúrának az itt és ekkor kibontakozó virágkora, amely a későbbiekben sokat határozott és nagyra értékelt példája lett a magyar népművészetnek (vö. HOFFER 1975. 415). Ezt a tárgyi környezetet egy feudális eredetű, céhes viszonyok szabályozta kézművesipar termékei alkották (vö. HOFFMANN 1972. 110), s a befogadás közege is egy önmagát másoktól kulturális jellemzőkkel elhatárolni szándékozó alakulat volt. A falu újkori karakteres építészeti képe ekkor formálódott ki szőlő falazatú, a nemesi, kuriális építkezés elemeit felhasználó oszloptornácós, vakolatdíszes épületeivel, melyben új tételeként jelent meg a tisztaszoba. Berendezését a térhez szabott, festett, számos elemből álló asztalosbútor képezte. Ebben a korszakban vette kezdetét az egymással összetartozó, garnitúrát alkotó bútorok egységeinek kiformalódása a különféle bútordarabok egyszerre történő megrendelésével.

A sokszor évszámokkal és monogrammal jelzett házoromzatok és a tisztaszobák feliratos bútorai, a magasra vetett ágyak nem csupán az anyagi befektetés és a tekintélyt hordozó javak tárgyai voltak, de a paraszti öntudat kifejeződései is. A periódus mintegy harminc-negyven évig, egy generációt felölelő ideig tartott.

A 19. század vége ismét váltást eredményezett, s továbbblendítette a sárköziek tehetős rétegét ház- és lakáskultúrájuk alakításában. A lokális jelleg helyébe a feudális mezővárosból polgárosodó kisvárossá formálódó közeg által felkínált újfajta lehetőségek léptek, amelyek az egyetemes mintákból, nyomtatott tervekből és a gyárilap sorozattermékeinek eszközkészletéből összeálló tárgyi környezet megvalósítását tették lehetővé. Ekkor épültek az utcafrontos, több reprezentatív célú helyiséget magukban foglaló, a historizmus szellemében díszített polgárházak. Az új épületek berendezésén jóllehet tükröződik a szándék, amely igazodni kívánt a lakóház stílusához és funkcionális beosztásához a város nyújtotta áru kínálat felhasználásával, a törekvést azonban áthattották a helyi ízlés és szokásrendszer kialakította lokális, falusias vonások. Ezek elsősorban a bútoroknak a tisztaszoba modelljéből örökölt elrendezésében és a sajátos, a sárközi igényekhez szabott és helyben kifejlesztett bútorforma, a tükrös-üveges szekrények használatában nyilvánultak meg. A polgári tárgyi kultúra és a falusi életmód között feszülő ellentmondás jellemzője volt a lakás reprezentatív helyiségeinek tisztaszoba módján kezelt gyakorlata. A rendelkezésre álló tér kihasználatlansága azonban nem csupán a falu jellegzetessége volt ekkor, hanem a magyarországi társadalomfejlődés általánosabb érvényű jelensége is, hiszen a „városi és vidéki közép-osztályról egyaránt elmondható, hogy nem tudtak, vagy nem akarták lakásuk minden szobáját élettelt megtölteni. Az ebédlő sokszor üresen állt [...] ha vendég nem volt, rendszeren a konyhában étkeztek [...] pestiek a hallban, az előszobában is.” (GERGELY 1971. 436.) A Sárköz esetében az ugrásszerű fejlődés, anyagi gyarapodás, az átmenetek, a lassú és következetes társadalmi-gazdasági folyamatok érlelő hatásának hiánya állt a háttérben. A hirtelen történő kultúraváltással az új jelenségek adaptálási folyamata a megnövelt reprezentációs szféra beiktatásával, mintegy közvetítő szerepének segítségével játszódott le (vö. BAUSINGER 1995. 133–135).

Az anyagi kultúra általunk vizsgált területén megmutatkozó ütemes, dinamikus fejlődés valójában az első világháborúig tartott, utána, úgy tűnik, megtorpant, s ez egybeesett a sárközi népcsoport fellazulásának kezdeteivel.

Az új, típust módosító házak építésének utolsó hulláma az 1910-es években zajlott. A lakóházak szerkezetében, belső tételrendezésében azonban már nem tapasztalható lényegi változás a 19. század végén elért, a kisváros kínálta megoldásokkal szemben, csupán a nagyipari gyártásból kikerülő, korszerű építőanyag, a homlokzati burkolótégla alkalmazása jelentett némi előrelépést. Mint a továbbfejlődés lehetséges alternatívája, az egyéni igényekhez szabott, változatos térhasználatú villaház már nem terjedt el.

Nemcsak az építőanyagváltás, de a bútorok beszerzésének körülményei is azt jelzik, hogy a sárköziak igényei túllépték az előző korszakokban még érvényes, kisvárosi kínálatot – ez alól kivételt az exportra is termelő, színvonalas árukészlettel rendelkező bajai bútorgyár jelentett.

A közlekedés fejlődésének jóvoltából, a mintaadó gazdák 19. század végén megindult kezdeményezése után a – helyi értelemben vett – középbirtokosok is a fővárosból történő vásárlással elégítették ki az új házasok bútorigényét.

A sárközi kultúra kettős jellemvonása, paraszti és modern elemei mindkét esetben igen karakteresek. Részben ebből is adódott a kortárs szemtanúk ellenérzése az itt tapasztaltakkal szemben. A helyi viszonyok kritikai megítélése különösen a 20. század elején fellépő néprajzi szemléletben öltött formát, hiszen nem kevesebb, mint egy új diszciplína meghatározta értékek megalkotása és megerősítése volt a tét.

Az 1940-es évek társadalomnéprajzi érdeklődése már kevésbé kárhoztatta a Sárköz régi kultúrájának átalakulását, inkább annak minőségére helyezte a hangsúlyt, és széles látókörrel, komplex érdeklődéssel próbálta meg feltérképezni a sárköziak kultúráját, kitekintéssel a törzsszőkös lakosság mellett megjelenő újabb népességelemekre, iparosokra, cselédekre is.

Az 1970-es évektől tapasztalható a Sárköz kutatásában az értékpreferenciával történő szakítás. Ekkor kapott ugyanolyan hangsúlyt a modernizálódó sárközi kultúra a múzeumi képviselőiben, mint korábban a figyelem középpontjába vont paraszti korszak tárgyai.

Irodalom

Ács Lipót

- 1910 A nép széépérzekének fejlesztéséről. Magyar Iparművészet, XIII. évf. 333–339.
- 1911 A sárközi népművészetről. Vasárnapi Ujság, 58. évf. 22. sz. 433–435.
- 1942 Életrajzom és megjelent cikkeim. A Sárköz népe és művészete. Néprajzi Múzeum EA 5629 ltsz.

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1956 A sárközi társadalom és műveltség alakulása. Sárköz II. évf. 20–24.
- 1964 Népi építkezés a sárközi szőlőhegyekben. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 147–168.
- 1965 A Sárköz gazdálkodása a XVIII–XIX. században. Pécs, Janus Pannonius Múzeum. (Dunántúli dolgozatok, 3.)
- 1967 A Sárköz népművészete. Szekszárd, Béri Balogh Ádám Múzeum.
- 1973a A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Budapest, VIZDOK. (Vízügyi történeti füzetek, 6.)
- 1973b Ellentétes értékredek összeütközése és a polgárosodás. Tiszatáj, 8. sz. 105–110.
- 1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára. (Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII.)
- 1992 Német telepesek a 18. században. História, 14. évf. 3. sz. 27–29.

BABITS Mihály

1997 Halálfiái. I. köt. (Regény.) Budapest, Unikornis.

BALASSA M. Iván

1987 Tájházak. Decs, Kossuth u. 34–35. In KURUCZ Albert – BALASSA M. Iván – KECSKÉS Péter (szerk.): Szabadtéri néprajzi múzeumok Magyarországon. Budapest, Corvina. 164.

BALÁZS KOVÁCS Sándor

- 1980 Egy sárközi református presbiteriumi jegyzőkönyv feljegyzéseiből. Dunatáj, 3. évf. 1. sz. 37–48.
- 1997 A Sárpilis Református Egyház története. Sárpilis, Sárpilis Református Egyház – Sárpilisért Alapítvány – Sárpilis község Önkormányzata.
- 1998 Decsi vagyonleltárak a feudalizmus végéről (1841–1850). A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, XX. évf. 219–248.
- 2000a Báticaszék története 1849–1921. In DOBOS Gyula (szerk.): Báticaszék története 1790–1944. Báticaszék, Báticaszék Város Önkormányzata. (Báticaszék monográfiája, 3.)
- 2000b Sárpilis. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz VIII. köt. Társadalom-néprajz. Budapest, Akadémiai Kiadó. 888–897.

- 2002 A sárközi parasztság öröklési szokásai a feudalizmus végén. A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve, XXIV. évf. 337–365.

BALÁZS KOVÁCS Sándor – BATHÓ Edit

2002 Csalog József. In BODÓ Sándor – VIGA Gyula (főszerk.): Magyar múzeumok arcképcsarnoka. Budapest, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó. 150–151.

K. BALOG János

1973 Harcban a tőke ellen. Az építőmunkások Tolna megyei mozgalmának története. Budapest, Építő-, Fa- és Építőanyagipari Dolgozók Szakszervezete.

Sz. BANYAI Irén

1980 Ozorai iparosok vagyonleltára a XVIII. sz. végéről. A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, X–XI. évf. 425–448.

BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor

1987 Magyar népi építészet. Budapest, Műszaki Kiadó.

BÁRTH János

1998 A Kalocsai Sárköz fogalma. Cumania, no. 15. 211–248.

BÁTKY Zsigmond

1903 Régi sárközi kemence. Néprajzi Értesítő, IV. évf. 257–260.

B(ÁTKY) Zs(igmond)

1930 Kovács Aladár. Néprajzi Értesítő, XXII. évf. 111.

BAUSINGER, Hermann

1995 Népi kultúra a technika korszakában. Budapest, Osiris–Századvég.

CZIRBUSZ Géza

1913 A magyarországi németek. Sorozatszerk. SZABÓ ORESZT. Budapest. (Nemzetiségi ismertető könyvtár, II.)

Cs. Vilmos

1866 A Sárköz népéről. Fővárosi Lapok, 3. évf. 119. sz. 483.

CSALOG József

- 1937 Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén. Ethnographia, XXIX. évf. 321–333.
  - 1939 Talpas sövényházak a tolnamegyei Duna-szakaszon. Néprajzi Értesítő, XXXI. évf. 35–41.
- CSALOGOVITS József
- 1935 Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben. Néprajzi Értesítő, XXVII. évf. 1–4.

CSÁNYI László

1972 Babits és Szekszárd. In K. BALOG János (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből III. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára. 273–322.

K. CSILLÉRY Klára

- 1977a Dunántúli bútorok. In VARGA Mariann (szerk.): Népművészeti Akadémia II. Budapest, Népi Iparművészeti Tanács – TIT Néprajzi Választmánya. 121–141.
- 1977b Bajai bútor In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon 1. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó. 187–189.
- 1981 Sárközi bútor In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon 4. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó. 405.
- 1997 Lakáskultúra. In BALASSA Iván (főszerk.): Magyar néprajz IV. Budapest, Akadémiai Kiadó. 327–415.

DÓKA Klára

- 1979 Folyószabályozás Tolna megyében a 19. században. In K. BALOG János (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből IX. köt. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára. 229–245.
- 1983 Leccapolások, öntözések Tolna megyében (1885–1948). In K. BALOG János (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből X. köt. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára. 381–406.

ERDEI Ferenc

- 1976 Magyar tanyák. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ERDŐSI Ferenc

- 1971 Adatok a Dél-Dunántúl téglai parának múltjából. (A XIX. század közepétől a felszabadulásig). Építőanyag, XXIII. évf. 9. sz. 338–341; 11. sz. 408–410; 12. sz. 471–474.
- 1983 Adatok Tolna megye tömegközlekedési hálózatának kialakulásáról. In K. BALOG János (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből X. köt. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára. 275–360.

FÉJA Géza

- 1963 Sarjadás. Sárközi élmények és utazások. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

FEJÉR Gábor – ROBOZ László

- 1999 Székképek. Budapest, Néprajzi Múzeum. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 3.)

FÉL Edit

- 1991 Női ruházkodás a Sárközben. Ethnographia, 102. évf. 9–49.

FENYŐ István

- 1997 Utószó. (Babits Mihály „Halálfiái” című regényéhez) II. köt. Budapest, Unikornis. 293–300.

FLÓRIÁN Mária

- 1990 A „sárközi szőttes” története. Ethnographia, 101. évf. 194–256.

GARAY [János]

- 1833 Sárköz. Tudományos Gyűjtemény, X. sz. 23–26.

GARAY János

- 1902 Nagy Képes Naptár az 1903. Évre. Szekszárd, Molnár Mór.

GERGELY András

1971 Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. Történelmi Szemle, XIV. évf. 3–4. sz. 406–441.

GLÓSZ József

- 1990 Szekszárd a forradalom és szabadságharc valamint az önkényuralom éveiben. In K. BALOG János (szerk.): Szekszárd város történeti monográfiája I. Szekszárd, Szekszárd Város Tanácsa. 209–252.
- 2002 Társaság és társadalom. (Adalékok a birtokos nemesség reformkori világához.) A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, XXIV. évf. 367–383.

GUNDA Béla

1954 A magyar népi építkezés kutatása a két háború között és annak kritikája. Különnyomat az MTA Társadalmi és Történeti Osztályának Közleményei, V. évf. 1–4. kötetéből.

GYÁNI Gábor

1999 Polgárosodás és a honi polgárság múltja. Korunk, 8. sz. 13–28.

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György

1998 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris.

GYÖRCYI Erzsébet – SZOJKA Emese

- 1998 A sárközi díszes bútor. Élet és Tudomány, 53. évf. 9. sz. 275–277.
- 1999 Önállóság és kapcsolatrendszer. A Tolna megyei Sárköz ház- és lakáskultúrájának néhány jellegzetes vonása. Néprajzi Értesítő, LXXXI. évf. 114–129.

HAJDU Zoltán

1983 Tolna megye központi szerepkörű településeinek vonzáskörzet rendszere az 1920-as években. In K. BALOG János (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből X. köt. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára. 361–380

HANÁK Péter

- 1984 Polgári lakáskultúra a nagyvárosi Budapesten. In HOPPÁL Mihály – SZECSKÓ Tamás (szerk.): Életmód: modellek és minták. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 253–273.
- 1985 Magyarország társadalma a századforduló idején. In HANÁK Péter (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. Budapest, Akadémiai Kiadó. 403–515.

HOFER Tamás

- 1955 Déldunántúl településeinek történetéhez. Ethnographia, LXVI. évf. 125–186.
- 1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. Ethnographia, LXXXVI. évf. 398–413.

HOFFMANN Tamás

- 1972 A parasztság csődje és kultúrája (Magyarország – XIX. század). Néprajzi Értesítő, LIV. évf. 105–118.
- 1995 A kerített udvarok. In CSERI Miklós (szerk.): Nyugat-Dunántúl népi építésze. Szentendre–Szombathely, Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Savaria Múzeum. 33–50.

Joó, Karl

1991 Die neue Kirche. In GÖBELT, Johannes (Red.): Heimatbuch der Grossgemeinde Bata-szék/Badeseck im Komitat Tolnau (Ungarn). Pécs, Heimatverein Bata-szék/Badeseck. 112–132.

JUHÁSZ Antal

1997 Építőtevékenység. In BALASSA Iván (főszerk.): Magyar néprajz IV. köt. Életmód. Budapest, Akadémiai Kiadó. 250–254.

KÁDÁR József

2003 Kőbányai téglagyárak. (Kézirat.)

KANCSÁR Gizella

1940 Vegyes, főleg társadalomnéprajzi gyűjtés, Sárpilis. (Kéziratot jegyzetfüzet.) Néprajzi Múzeum EA 7766 ltsz.

KATUS László

2003 A polgári kultúra intézményrendszerének kiépülése Magyarországon a 19. században. In VONYÓ József (szerk.): Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Pécs, Magyar Történelmi Társulat – Pro Pannonia Könyvkiadó. 11–33.

KECSKÉS Péter

1980 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos előkészítése és telepítési terve. Ház és Ember, 1. sz. 35–49.

KELEMEN Márton

1995 Előszó. In KÓHEGYI Mihály – MERK ZSUZSA (összeáll.): A Miasszonyunkról nevezett kalocsai szegény iskolánövérké bajai iskoláiban vezetett krónika 1936–1948. Baja, Türr István Múzeum. 5–17. (Bajai dolgozatok, 9.)

KNÉZY Judit

1974 Települési és építkezési változások Belső-Somogyban a reformkor végétől a XX. sz. elejéig. Ethnographia, LXXXV. évf. 48–60.

KOMÁRIK Dénes

1993 Budapest középépítkezései és a historizmus. In ZÁDOR Anna (szerk.): A historizmus művészete Magyarországon. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet. 49–64.

KÓSA László

1998 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Budapest, Planétás.

KOVÁCS Ágnes

1942 A sárpilis „nagyány”. In MÁDY Zoltán (szerk.): Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Budapest, Államtudományi Intézet táj- és népkutató osztálya. 21–38. (A magyar táj- és népismeret könyvtára, 5.)

KOVÁCH Aladár

- 1902 Hogyan terem a népdal? Sárközi néprajzi tanulmány. In GARAY János Nagy Képes Naptára Tolnavármegye teljes címítárával az 1903. évre. Szegszárd, Molnár Mór. 97–104.
- 1903 A lókultusz maradványa a tolnamegyei Sárközben. Ethnographia, XIV. évf. 139–141.
- 1904a Adalékok a tolnamegyei Sárköz népi hálszatához. Néprajzi Értesítő, V. évf. 299–309.
- 1904b Tolnavármegye Múzeumainak Néprajzi Osztálya. Néprajzi Értesítő, V. évf. 147–157.
- 1912 Kezdetleges épületek Tolna vármegyében. Néprajzi Értesítő, XIII. évf. 207–239.

KOVÁCH Iratok

- é. n. Kovách Aladár iratanyaga II. Tolna Megye Önkormányzatának Levéltára XIV/7.

KUNSZABÓ Ferenc

1972 Sárköz. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

LADÁNYI Miksa (szerk.)

1929 A magyar ipar almanachja. Budapest, A magyar ipar almanachja kiadóhivatala.

LOVAS Csilla

2001 A régi vármegyei háza világa. A Wosinsky Mór Megyei Múzeum állandó kiállítása. (Kiállításvezető.) Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum.

MÁDY Zoltán (összeáll.)

1942 Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Budapest, Államtudományi Intézet táj- és népkutató osztálya. (A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára, 5.)

MAGYAR Kázmér

1914 A sárközi fajmagyarok. Nagykőrösi Hírlap, XXXVII. évf. március 22.

MALONYAY Dezső

1912 A magyar nép művészete 4. köt. A dunántúli magyar nép művészete. Budapest, Franklin-Társulat.

MAYER Antal

1999 A bátaszéki németiség a 18. századi bevándorlástól a 20. századi kitelepítésig. Bata-szék, Sümegi József igazgató. (A Bata-széki II. Géza Gimnázium Tudományos Diákkörének kiadványai, V.)

MAYER Vera

1995 A ház- és udvarformák változása Dél-Burgenlandban a 20. században. In CSERI Miklós (szerk.): Nyugat-Dunántúl népi építésze. Szentendre–Szombathely, Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Savaria Múzeum. 81–113.

MENDÖL Zsuzsanna

1993 Az építészeti kerámia szerepe a historizmusban: A Zsolnay-gyár. In ZADOR Anna (szerk.): A historizmus művészete Magyarországon. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet. 255–266.

T. MÉREY Klára

- 1974 A gyáripar Tolna megyében a két világháború között I. In K. BALOG János (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből VI. köt. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára. 275–338.
- 1978 A gyáripar Tolna megyében a két világháború között II. In K. BALOG János (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. köt. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára. 235–297.
- 1979 Az ipar története a kapitalizmus idején egy Duna menti kistájban (Paks–Mohács között). Levéltári Szemle, 29. évf. 1–2. sz. 225–257.
- 2000 Bátaszék története 1790–1848. In DOBOS Gyula (szerk.): Bátaszék története 1790–1944. Bátaszék, Bátaszék Város Önkormányzata. 3–78. (Bátaszék monográfiája, 3.)

MÓNA Ferenc

1987 Az Épületkerámia-ipari Vállalat története. In KOROMPAY János (szerk.): 100 év az Épületkerámia ipari Vállalat történetéből. Budapest, Art-union.

MÓRICZ Zsigmond

- 1990a Almagy. Sárközi falu, 1933. október. In Uő.: Riportok II. 1930–1935. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 305–308.
- 1990b Öreg utca. In Uő.: Riportok II. 1930–1935. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 328–331.

NOVÁK László

1989 A három város építészet. Nagykőrös, Arany János Múzeum. (Az Arany János Múzeum kismonográfiái, 8.)

PATAKI József

- 1936 A Sárköz gazdaság- és településrajza. A Pécsi Erzsébet Tudomány Egyetem Földrajzi Intézetében készült dolgozat. Szigetvár. (Geographia Pannonica, XXI.)
- 1955 A Sárköz természetföldrajza. Szekszárd, Tolna megye Tanácsa.

PERÉNYI Imre – VARGHA László – KÁROLYI Antal

1955 A magyar falu építésze. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

PETRIK Lajos

- 1886 Az agyag-ipar. In KELETI Károly (szerk.): Hivatalos jelentés a Budapesti 1885-i Országos Általános kiállításról III. köt. Budapest, Athe-naeum. 199–222.
- 1898 Agyagipar. In MATLEKOVICS Sándor (szerk.): Magyarország közgazdasági és köz-művelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye VII. köt. Budapest, Pest kny. 565–588.

PFEIL, Jakab

1991 Gewerbe und Handel in Bátaszék. In GÖBELT, Johannes (red.): Heimatbuch der Grossgemeinde Bátaszék/Badeseck im Komitat Tolnau (Ungarn). Pécs, Heimatverein Bátaszék/Badeseck. 222–241.

RAPCSÁNYI Jakab

1934 Baja és Bács-Bodrog megye közsései. Budapest, A magyar Városok Monográfiája Kiadó-hivatala.

REPLIKA

1993 Polgárosodás. Körkérdés. Replika, 11–12. sz. 79–120.

SÁFRÁNY ZSUSZA

1977 Váraljai festett bútorok. A Janus Pannoni-us Múzeum Évkönyve, XX–XXI. (1975–1976.) évf. 169–182.

SCHRAM Ferenc

1967 Reformkori néprajzi gyűjtés Tolna megyéből. Ethnographia, LXXVIII. évf. 570–577.

SELMECZI KOVÁCS Attila – SZACSVAY Éva

1997 A magyar nép hagyományos kultúrája. Kiállítási vezető. Budapest, Néprajzi Múzeum.

SIPTER Gézáné

1983 A kézműipar és kisipar Tolna megyében 1920–1948. In K. BALOG János (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből X. köt. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára. 223–273.

SOLYMOS Ede

1965 Bajaszentistváni téglásélet. Baja, Türr István Múzeum. (A bajai Türr István Múzeum kiadványai, 13.)

SZACSVAY Éva

1996 Üvegképek. Budapest, Néprajzi Múzeum – Vízio Művészeti Alkotóközösség. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 2.)

SZÉKELY Ferencz – HAUGH Béla (szerk.)

1902 A Tolnavármegyei Múzeum és Múzeum-Egyelet 1902 évről. Szegzárd.

SZILÁGYI János (szerk.)

1929 Mindentudó könyv-kalauz Tolna megyéről. Kaposvár, Kultura Nyomda.

SZILÁGYI Mihály

1990 Szekszárd a kései feudalizmus korában (1696–1847). In K. BALOG János (szerk.): Szekszárd város történeti monográfiája I. Szekszárd, Szekszárd Város Tanács. 98–207.

SZILÁGYI Miklós

- 1980 Adatok a sárközi népművészet felfedezéséhez. Dunatáj, 3. évf. 4. sz. 15–21.
- 1984 Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében (1900, 1903). Ethnographia, XCV. évf. 272–288.
- 1990 Kovách Aladár népi építészeti kutatásai. Ház és Ember, 6. sz. 227–238.
- 1994 A paraszti építkezés átalakulásának társadalmi és gazdasági háttere a XIX. század utolsó harmadában. In ÚJVÁRY Zoltán (szerk.): In memoriam Sztrinkó István. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék. 103–118. (Folklór és Etnográfia, 85.)
- 1998 Szekszárd és Sárköz Jankó János naplójában. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, XX. évf. 249–265.

SZOJKA Emese

- 1994 A falusi ház és berendezésének alakulása Bácskában. Néprajzi Értesítő, LXXVI. évf. 157–176.
- 1996 A parasztház alakulása, különös tekintettel Nemesnádudvar példájára az újratelepítések időszakát követően. Ártér, VII. évf. 1. sz. 43–57.
- 1997 Bátaszéki kőművesek a Bácskában. In BÁRTH János (szerk.): Tükörképek a Sugovicán. Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Nemzetiségi Alapítvány. 41–45. (A kecskeméti Katona József Múzeum közleményei, 8.)
- 2000 Festett láda – tükrös szekrény – hálógarnitúra. A Tolna megyei Sárköz bútorkultúrájának változása. Magyar Múzeumok, 6. évf. 1. sz. 11–12.

SZOLNOKY Lajos

1972 Falusi takácscéhek Magyarországon. Ethnographia, LXXXIII. évf. 250–265.

SZTRINKÓ István (szerk.)

1987 Népi építéset a Duna-Tisza közén. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék. (Studia Folcloristica et Ethnographica, 22.)

TENBRUCK H., Friedrick

1998 A polgári kultúra. In WESSELY Anna (szerk.): A kultúra szociológiája. Budapest, Osiris. 52–70.

TÓTH Zoltán

- 1982 Polgárosodás és hagyományörzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban. Ethnographia, XCIII. évf. 177–232.
- 1989 Szekszárd társadalma a századfordulón. Történeti rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1990 Szekszárd a dualizmus korában (1867–1918). In K. BALOG János (szerk.): Szekszárd város történeti monográfiája I. Szekszárd, Szekszárd Város Tanácsa. 253–348.
- 2000 Szekszárd. Modellek és válságmodellek. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz VIII. köt. Társadalomnéprajz. Budapest, Akadémiai Kiadó. 874–887.

VADAS Ferenc (szerk.)

1991 Dallá ringott bennem kétség és láz. Babits Mihály (és Török Sophie) szekszárdi levelei. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum.

VAJKAI Aurél

1948 A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Budapest, Néptudományi Intézet.

G. VAMOS Mária – GÉMES Balázs

- 1981 Decs. Sárközi Tájház. Budapest, Tájak Korok Múzeumok Egyesület. (Tájak – korok – múzeumok, 70.)
- 1989 Tolna megye néprajzi gyűjteményei. In SELMECZI KOVÁCS Attila – SZABÓ László (szerk.): Néprajz a magyar múzeumokban. Budapest – Szolnok, Néprajzi Múzeum – Szolnok megyei Múzeumi Igazgatóság. 135–145.

VASS Előd

1990 Szekszárd az apátság alapításától a török kiveréséig. In K. BALOG János (szerk.): Szekszárd város történeti monográfiája I. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára. 39–94.

ZENTAI Etelka

1942 Nevelés Sárpilisén. In MÁDY Zoltán (szerk.): Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Budapest, Államtudományi Intézet táj- és népkutató osztálya. 39–44. (A magyar táj- és népismeret könyvtára, 5.)

ZENTAI Tünde

- 1991 A parasztház története a Dél-Dunántúlon. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár.
- 1994 Őcsény régi faluszervezete. Őcsény, Őcsényi Község Önkormányzati Képviselőtestülete.

ZENTAI Tünde – SABJÁN Tibor

1984 Az Őcsényi ház bontása. Ház és Ember, 2. sz. 175–202.

Peasant-style and modern The typical house of the Sárköz region, Tolna County, and its furnishings

The study gives an overview of home interiors in a small region of Hungary clearly definable in the geographical and ethnological sense, the villages of the Sárköz region in Tolna County, from the early 19th century which marked the end of the age of serfdom, to the mid-20th century when embourgeoisement spread to ever wider social groups.

Drawing on various sources (archival data, scholarly literature and fiction, sociographic descriptions, research on peasant architecture, ethnological fieldwork), the author attempts to show the essential characteristics of the process, at the same time observing the changes in specialised museological interest in which the local culture of the Sárköz region has been given special attention right from the early days of ethnology as a discipline.

The two concepts of the title refer to the way the material world renowned for its folk art and shaped by the laws of internal development of traditions and culture, the peasant culture representing a social stratum was able to absorb the bourgeois influences and patterns from the neighbouring small towns in the national current of social transformation following the liberation of the serfs.

A dudásábrázolások elemzési lehetőségei

Az alsóörsi református templom déli, Balaton felőli külső (!) oldalfalán az elmúlt évben, egy nagyszabású feltárási munka során freskótöredékek kerültek elő. A töredékes ábrázolások között minden kétséget kizáróan egy dudás alakja rajzolódik ki.¹

A kutatók között hamar elterjedt a hír az értékes, sok szempontból egyedülálló falfestmény feltárááról. Többekkel egyetértve úgy ítéltük meg, érdemes egy kicsit bővebben foglalkozni a páratlan, ámbar töredékes ábrázolás hangszer- és kultúrtörténeti hátterével, mivel a Kárpát-medencében sem a szakrális, sem a világi épületek falképein nem ismerünk ehhez hasonlót. (1. kép.)

A duda múltja és jelene

Az aerofon hangszerek nagy családjában a szimpla vagy dupla nádas nádsípokból kialakult, majd légzsákkal (bőrtömlővel) felszerelt hangszereknek Euráziában és a Földközi-tenger medencéjében több ezer éves múltjuk van (MANGA 1968; BAINES 1973; COLLINSON 1975). Nehezen találnánk olyan népet, népcsoportot, amely a duda valamilyen egyszerű vagy bonyolult típusát nem használta, illetve használná napjainkban is. A hangszer és az azon játszható muzsika Európában, Ázsiában, Afrika főként északi részén szinte minden nép zenetörténetében kiemelkedően fontos, mivel az elmúlt ezer-ezeröttszáz évben változó intenzitással ugyan, de jelenléte folyamatosan kimutatható.

A hangszerrel kapcsolatos tudományos kutatások Európa-szerte csak a 19–20. század fordulóján indultak meg. A Kárpát-medencei dudazene fontosságára Bartók Béla hívta fel a figyelmet, mivel a dudások muzsikájában fedezte fel azt az improvizációs technikát, amit ő az egyik legfontosabb momentumnak tartott a népzene kutatásában. Egy-egy jóhírű dudás után több alkalommal is hajlandó volt farszto utazásokat tenni, hogy fonográfra rögzítse játékát (MÁRAI 1981. 17).² Az előzményekhez tartozik, hogy a dudán játszókat – akik főként a „pásztortársadalom” tagjai voltak a Kárpát-medencében – mintegy kuriózumként tartották számon, így a képi megörökítésben a romantikus ábrázolások (festmények, rajzok, fotók) figyelhetők meg (például KRESZ 1956. 231–232). A két világháború között indult meg a még élő dudások és hangszereik tervszerű felkeresése, a hangszerek, duduaktrészek, -tartozékok gyűjtése és ezek leírásának tudományos közzlése (MADRASSY 1934; MANGA 1939). Nehezítette a gyűjtést az a tény, hogy az itt élő népek hie-delmei szerint a duda az „ördög hangszere”, „a dudás az ördöggel cimborál”, „az ördögtől tanulja a mesterségét” (DEISINGER 1952; FRANKOVICS 1972–1973; DÖMÖTÖR 1987; TANAI 1995; G. SZABÓ 2001.)³ A későbbiekben elsősorban VARGYAS Lajos (1956), MANGA János (1968), SÁROSI Bálint (1998), FÜZES Endre (1958) és PAKSA Katalin (1969) nevét kell kiemelnünk, akik a hangszerrel kapcsolatban példaértékű alapkatatásokat végeztek.

A tervszerű kutatómunka Nyugat-Európában már korábban megindult, azzal a különbséggel, hogy ott néhány nép kivételével (skót, ír, gall) nem fordítottak különösebb hangsúlyt a dudazene felélesztésére. Többen felismerték a dudák kutatásának fontosságát, és kiváló alapmunkák születtek (BAINES 1973; COLLINSON 1975; BOONE 1983). Az említett publikációkban szinte

1 A freskótöredékek feltárást, az alapos festő-restaurátori munkát a Veszprémben élő Felhősi István végezte.

2 A Néprajzi Múzeum népzene gyűjteményében a Bartók-gyűjtemények közül fonográf-hengereken rögzített dudadallamok az alábbiak: 795a-b–799a-b magyar, 891–900 román, 1330–1352 magyar, 2007–2025 román, 2058–2061 szerb, 3315–3351 román, 3361–3368 román, 3374–3376 román, 3455–3460 román, 3525–3528 román, 3672–3675 román.

3 Szokásban volt például a zenészek halála után minél gyorsabban megszabadulni hangszereiktől, mert „az ördög jöhetett érte”. Több olyan esetet is ismerünk, hogy a dudát kemencében égették el, vagy ismeretlen helyre eladták, odaadták valakinek (DEISINGER 1952).

1. kép. Dudásábrázolás az alsóörsi református templom külső oldalfalán
Szabó Zoltán felvétele

minden szerző felhasználja a legkülönbözőbb helyeken felfedezhető és viszonylag ritkán előforduló duda- és dudásábrázolásokat. Természetesen az egymástól térben és időben is távol eső ábrázolások hangszer-történeti adatként történő felhasználása azonban rendkívül vitatott és problematikus; egzakt következtetések nem vonhatók le belőle. Ugyanakkor ha ezeket az ábrázolásokat és a hiteles történeti forrásokat, valamint a recens néprajzi gyűjtéseket összevetjük, mégis felfedezhetünk bizonyos tendenciaszerű összefüggéseket.

E tanulmány szerzője a rendelkezésére álló duda- és dudásábrázolások, kultúrtörténeti adatok, a folklór – ezen belül is a hiedelem- és szokásadatok – felsorakoztatásával arra vállalkozik, hogy egy konkrét freskó – az alsóörsi falfestmény – duda- és dudásábrázolását hangszer-történeti, művelődéstörténeti adatok összevetésével vizsgálja, és egy európai összefüggésrendszerben helyezze el. Az elemzés során különböző tudományterületek eredményeit hívja segítségül. Természetesen ennek kapcsán figyelembe kell vennünk a Magyarországon fellelhető valamennyi dudaábrázolás-típust, a vizsgált korszakon, a 15–18. századon belül.

Kérdésfeltevésünk elsősorban hangszer-történeti, így minden egyéb felvetést ennek rendelünk alá, tehát például a kultúrtörténeti, művészettörténeti kérdések megválaszolását az adott szakterületre bizzuk. Az ábrázolások vizsgálatával elsősorban a hangszer-történeti elemzést kívánjuk alátámasztani, hiszen ha olyan dudatípust találunk, amelyet bizonyíthatóan a képi megjelenítéstől napjainkig ismerünk és megtalálunk, akkor vesszük a típus több évszázadon keresztül létezését bizonyíthatónak. Azt előjáróban mindenképpen le kell szögeznünk, hogy az ábrázolások jelentős hányadában a hangszer, a dudán játszó zenész a képeken csak mellékszerelő, tehát a művészettörténeti elemzéstől, összetett szimbólumrendszerek feltárásától eltekintünk.

A késő középkori és újkori dudaábrázolások

Korábban a kutatók úgy vélték, hogy a középkori Magyarországon több dudatípus is megtalálható volt, hiszen azt még ma sem tudjuk, hogy az itt élő népek mikor ismerkedtek meg a hangszerrel, azt viszont már bebizonyította a kutatás, hogy a hangszer milyen fontos szerepet játszhatott a középkori zenei életben (VARGYAS 1956; MANGA 1968; SÁROSI 1998; ZOLNAY 1977).

A tánczenére és az énekkíséretre egyaránt alkalmas hangszer a 18. század végéig egyaránt megtalálhatjuk katonák, főúri zenészek, királyi mulattatók, városi polgárok, pásztorok és jobbágyok kezében (MANGA 1968). Erre utalnak azok az ábrázolások, amelyek a 18–19. században készültek (KRESZ 1956; GALAVICS 1987; MANGA 1966). Kezdetben az ekkortájt szerveződő cigányzenekarok hangszerei között is szerepel, hiszen több olyan ábrázolást is ismerünk, ahol cigány hegedűs és dudás játszik együtt (GALAVICS 1987. 196).

A későbbi időszakokban kimutatható, hogy a duda fokozatosan szorul ki a magasabb társadalmi rétegek zenei életéből. Gyakoriságát és közkedveltségét ebben az időszakban – a 18–19. század fordulóján – a rendkívül sok és sokszínű ábrázolás mutatja.

A dudaillusztrációk előfordulásának helye az évszázadok során változott. A 14–18. században – európai kitekintésben is – falfestményeken, táblaképeken, festményeken, corvinák díszített lapjain, falikárpitokon, kályhacsempéken, metszeteken (például várábrázolásokon), a nyomtatás felfedezését és alkalmazását követően könyvek, nyomatok illusztrálásánál, különböző kerámiák oldaldíszein, bronz-, kő- vagy kerámiaszobrokon találkozhatunk a dudásokkal. A 18–20. században – a Kárpát-medencére szűkítve – az egyházi anyakönyvek díszített lapjain, ponyvanyomtatványokon, különböző használati tárgyakon (tányérok, boroskancsókon, magukon a múzeumokban található dudákon, egyéb múzeumi tárgyakon) láthatók dudák, míg a 19. század végétől elsősorban a fényképek a hangszer legfontosabb dokumentumai.

Az ábrázolásokat vizsgálva lényeges a készítő neve és nemzetisége, hiszen a leggyakrabban az jellemző, hogy a készítő a szülőföldjére jellemző dudatípusokat örökíti meg. Természetesen az is előfordul, hogy a képi megjelenítésnél a művész egy korábbi alkotás dudásábrázolását használja előképek, így a szereplőket, a szereplőkhöz kapcsolódó tárgyakat „átveszi”, másolja, így például a „pásztorok hódolása” vagy a „Krisztus születése” téma megformálásánál az északolasz mester flamand dudát fest a biblikus jelenet ábrázolásakor a pásztor kezébe.⁴

Az általunk vizsgált dudaábrázolások a készítés helye alapján a következő csoportokba sorolhatók:

a) a Kárpát-medencében vagy közvetlen környezetében készült alkotások;

4 Például Angelo Bronzino (1503–1572)

A pásztorok hódolata című képén is ez látható. Képeslap a Szépművészeti Múzeum tulajdonában lévő festményről.

2. kép. Kálmáncsehi Domonkos Breviáriumának (OSZK. Clmae 446.) 88/b lapjának részlete, ahol a lap szélének díszítése-ként látható a dudás

b) azok az alkotások, amelyek nem itt készültek ugyan, de az idők folyamán valamikor ide kerültek, és napjainkban is itt találhatók magán-, illetve közgyűjteményekben;

c) azok az ábrázolások, amelyek Európa más térségében készültek, de analóg példaként a tanulmányban felhasználjuk őket.

Nagyon fontos támpontot nyújtanak a múzeumokban őrzött tárgyak, a hangszerek maguk, amelyek az utóbbi száz-százötven év hangszerkultúráját reprezentálják. További segítséget adnak az eddigi zenetörténeti összehasonlító kutatások, főként azok, amelyek a dudán játszott dallamok eredetét, elterjedését vizsgálták (például VARGYAS 1956; OLSVAI 2001). Összehasonlító, kiegészítő adatként rendkívül fontosak a táncdallamok elemzései is, hiszen az eredet és az elterjedés meghatározása mellett az is lényeges, hogy dudán játszották-e, egyáltalán játszhatták-e a dallamot, illetve az is fontos, hogy milyen típusú dudán. A szokásdallamok esetében külön kérdés, hogy egy adott szokáskör dallamanyaga – mint például a karácsonyi szokások dallamai – mindegyik európai dudatípuson eljátszható-e, vagy vannak olyan dallamok, amelyek csak egy speciális típuson szólaltathatók meg.⁵

⁵ A szokások, szokásdallamok kutatásában főként azokat emelnénk ki, akik a dudások szerepét külön vizsgálták egy-egy szokás, illetve a szokásdallamok elemzésénél (VOLLY 1941; VARGYAS 1956; G. SZABÓ 1991; OLSVAI 2001).

A késő középkori dudaábrázolások tipológiája

A duda- és dudásábrázolásokon megtalálható hangszereket Hubert Boone nyomán hat fő típusba sorolhatjuk, a hangszer felépítését véve alapul.⁶

1. Az első típusba tartoznak azok az ábrázolások, amikor a játékos bordósíp nélkül játszik, és csak egy kisméretű bőrtömlő látható a befúvócső és a sípszár között. Ezeknél a hangszereknél a bőrtömlő el is maradhat, és a szájúreg veszi át a tömlő funkcióját. Feltehetően az avar sírokból feltárt, csontból készült kettőssípok lehettek ilyenek⁷ (KÖZÁK 2001a). Ezeket nevezi Baines „egyszerű dudáknak”, illetve „csontsípoknak”. (BAINES 1973. 27–68). Ilyen ábrázolással a Szépművészeti Múzeumban találkozhatunk, az Albert Dürer-rajzok egyikén.⁸ Hasonló ábrázolást találunk Zolnay László könyvében, ahol egy 16. századi tábori sípost ábrázoló kép látható⁹ (ZOLNAY 1977. 266). Nem ismeretlenek ezek a típusú hangszerek a recens népzenei gyakorlatban sem. Magyarországon is találunk olyan hangszerkészítőt, aki tud készíteni nádsípot öt vagy hat játszólyukkal.¹⁰ A Balkánon, különösen Dalmáciában, valamint Boszniában lehet fellelni ilyen hangszereket (MARKOVITY 1987. 52–53). Görögországban, Kréta szigetén, Törökországban és a Kaukázus vidékén napjainkig hasonló hangszereket használnak. A Földközi-tenger medencéjében Marokkótól Egyiptomig, Jordániáig, az iszlám világban, Iránban, Irakban fotódokumentumok bizonyítják a hangszerek napjainkban való használatát. Oroszországban a marik és a csuvasok szintén ilyen típusú hangszeren játszanak. Ehhez a csoporthoz sorolhatjuk még az Indiából jól ismert hangszereket és a jóval összetettebb zenei hangzást produkáló, Japántól Indonéziáig használt szájorgonák különböző és változatos típusait is azzal a különbséggel, hogy ezeknél a hangszereknél nem bőr-, hanem tőkház vagy fából kivált üreg, esetleg – mint Japánban – fémből készült üreges váz a sípok levegőellátásának elosztórésze (JENKINS 1988. 75–89; JUHÁSZ I. 1989).

2/a) A második csoport egyik részébe azokat a hangszereket sorolhatjuk, amelyeknél a dallamjátszó sípszár kónuszos, és a bőrtömlőhöz egy bordó csatlakozik. Ilyen jellegű ábrázolással Magyarországon egy 1480 körül Budán készült kódex lapján találkozunk. (2. kép.) A díszes könyvet – a díszítmények jellegéből következtetve – egy észak-italiai képzettségű miniátor készíthette Kálmáncsehi Domonkosnak, aki Mátyás király diplomatája és Székesfehérvár prépostja volt.¹¹ A dudásábrázolás a 88/b lap szélének díszítéseként látható. A kis, zömök, bábszerű figura félig ülő testhelyzetben játszik a hangszerén. A kónuszos sípszárat két kézzel fogja a zenész, míg a jobb kezének hóna alatt szorítja a tömlőt. A bordósíp a jobb vállán található, és világosan megfigyelhető a levegő befújására szolgáló cső is, ami a dudás szájából indul ki. A zenész hangszertartása hitelesnek tűnik, azonban a kezek tartása véleményünk szerint fordított, ami elvileg ugyan lehetséges, csak a játék szempontjából nem logikus. A kódexlapon a reneszánsz díszítőművészetnek ellentmondása is megfigyelhető, hiszen a biblikus jelenségek mellett a pajzán figurák, harcos kentaurók a zenészábrázolással együtt jelennek meg. A duda mint hangszer a nyugat-európai ábrázolásokhoz hasonlít (FRAENGER

6 A jelenlegi kutatásokból tudjuk, hogy az európai dudatípusok tipológiájában a sípok és a sípszárak formájának különbségei az egyik fő szempont az elemzéseknél. A kónuszos sípszárakban általában duplanádakat (tehát az oboánál, illetve más sípoknál is használt nádaként találjuk meg, míg a szimpla, úgynevezett rácsapós nádsípokkal a sima hengeres sípszáraknál találkozunk. Egy konkrét hangszereken belül is változhat a szimpla vagy dupla nádak száma; így például a skót duda esetében a dallamjátszó, enyhén kónuszos sípszárban dupla nád szólintatja a hangot, míg ezzel párhuzamosan a kísérősípok (három darab) szimpla nádak. A közép-európai típusoknál a dallamjátszó sípszárban, valamint a kísérő bordósípjában – a recens anyagra vonatkoztatva – kivétel nélkül szimpla nádat találunk.

7 A Kárpát-medencébe az Kr. u. 5–6. században letelepült avaroknak – a régészeti leletek bizonyossága szerint – egészen biztosan volt már ilyen jellegű hangszerük. A csontból készült, valószínűleg szájjal fújtt, szabad rezgésű nádsíppokkal ellátott kettős sípok – mintegy nyolc darab – szép számmal kerültek elő a feltárt sírokból. A legutolsó leletek egyike éppen Veszprém megyében került elő. Cs. Dax Margit régész a balatonfűzfői avar temető feltárása során talált egy ilyen csontcsövű, öt páros hangnyílással rendelkező kettőssípot.

8 A rajzot közli POGÁNY-BACHER (szerk.) 1956. 76. A kép címe: *Különféle hangok*. Szép ábrázolások látható még a Sárváron található, 1520-ban készült flamand kárpiton (LÁSZLÓ 1980. 87). Ugyanilyen hangszert szólintat meg egy faun François Clouett 1555 körül készült *Fürdőző Diana* című képén (LEGRAND 2000. 94).

9 A kép eredetét sajnos nem adja meg a szerző, csak azt tudjuk, hogy Petrus Berlellus a fametszet készítője (ZOLNAY 1977. 266).

10 A Tótújfaluban (Somogy megye) élő, horvát származású Gadányi Pál (1932–) a népművészet mestere, aki dudakészítő is, pillanatok alatt elkészít egy nádsípot.

11 A kódexfestő nevére csak feltételezések vannak, de valószínű, hogy a művész Franciskus de Castello Ithalco volt. A breviárium díszes lapjain Mária életének egyes jeleneteit festette meg a művész. A kötetnek 23 díszlapja van, valamint 34 indadisztízes lapja. Található benne 25 darab figurális vagy ornamentális iniciálé. Bővebb információ található az OSZK internetes honlapján (OSZK Clmae 446. 88/b lap).

3. kép. Dózsa György kivégzése. Taurinus István gyulafehérvári kananok, Dózsa György lázadásáról 1519-ben kiadott verses munkájának címlapja Közli Mályusz é. n. 103.

1985. 36–43. kép). Nagyon érdekes az a 15. században készült, Besztercebányáról származó, a Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő kályhacsempe, ahol nehezen állapítható meg a bordó-sípek száma és végződése, de az világosan kimutatható, hogy a hangszer kónuszosan végződő dallamsípval rendelkezik, valamint az is, hogy szájjal fújják (ZOLNAY 1977. 314). Az ábrázolt figura sem ismeretlen, hiszen több Dürer-metszeten is találkozunk a „bolond dudás” figurájával (MICHIEL é. n. 103, 126). Ebben a csoportba osztható az a miniatúra is, ami II. Ulászló királyunk graduáléjában található. Ott egy majom látható dudával a hóna alatt. A hangszer dallamjátszó sípszára kónuszos, míg egy bordócső csatlakozik a bőrtömlőhöz (ZOLNAY 1977. 301). Egy másik magyarországi ábrázolás 1686-ban készült, és Devecser várához köthető, de erről bővebben majd az alsóörsi kép kapcsán szólnunk.

2/b) A második csoport másik altípusa, amikor a sípszár hengeres cső, és a bőrhöz egy basszussíp csatlakozik. Egy ilyen típusú dudát láthatunk a Szépművészeti Múzeumban, Angelo Bronzino (1503–1572) *A pásztorok hódolása* című festményén, ahol a dudás (pásztor) a kép jobb szélén található. Ilyen dudásalak fedezhető fel Hieronymus Bosch (1450 k.–1516) *A szé-nácsszék* című triptichonja középső táblájának alsó felén, amely a flamand művész első nagy szatirikus-erkölcsös táblaképe¹² (FRAENGER 1985. 113).

Napjainkban ilyen jellegű hangszereket Bulgáriában, Makedóniában, Franciaországban (Bretagne), Spanyolország északi részén, valamint Svédországban, illetve Észtországban találhatunk még (COLLINSON 1975. 83).

3. A harmadik csoportba azokat a dudákat soroltuk, amikor a dallamjátszó csövek végződése lehet kónuszos végződésű (a), illetve csak egy hengeres cső (b), de mindkét esetben – általában kónuszos végződéssel – két bordócső csatlakozik a bőrtömlő-höz. Ennél a csoportnál a lényeg a két elkülönített bordószáron van. Ha a nyugat-európai ábrázolásokat vizsgáljuk, ez a típus fordul elő leggyakrabban id. Pie-ter Bruegel munkáin, például a Bécsben őrzött képei közül a *Paraszttánc*, illetve a *Parasztlakodalom* (1567) című festményein nagyszerűen tanulmányozható a kónuszos sípszárú és két bordószárral működő, szájjal fújt

12 A táblakép 1500 és 1502 között készült, és jelenleg Madridban, a Pradóban őrzik.

flamand duda¹³ (DVOŘÁK 1941. 11, 59, 80–81. színes melléklet). Ugyanezt a típust tanulmányozhatjuk Albrecht Dürer rajzain is azzal a különbséggel, hogy az ábrázolt hangszer mindhárom sípszára (dallam és két bordó) kónuszos végződésű.¹⁴

Magyarországon is találkozunk korban és megfogalmazásban is hasonló ábrázolással. Ilyen például a közismert, Dózsa György kivégzését ábrázoló, 1519-ben készült könyvillusztráció, ahol a kép jobb oldalán áll a dudás.¹⁵ A duda két kónuszos – tölcsérszerűen kiszélesedő – bordósíppal látható, és a játékos oldalán kardot is visel, tehát katona az illető, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen a duda a középkor folyamán a hadviselésben, több fegyvernem esetében is fontos szerepet játszott Európában. A hangszer dallamjátszó sípja kissé tölcsérszerűen szélesedik, de sajnos félig takarva látható. Ennek ellenére például a hangszer tartása teljesen helytállóan és hitelesnek látszik. (3. kép.)

4. A negyedik fő típusba azokat a hangszereket soroltuk be, amelyeknél a sípszár mellett egy kis párhuzamos bordócső található, és ezek mellett még egy különálló, hosszabb bordó is csatlakozik a bőrhöz.

Ilyen típusú ábrázolással a Kárpát-medencében nem talákoztunk, és Nyugat-Európában is ritkán ábrázolt típus. Főként a francia nyelvterületen bukkannak elő ezek a hangszerek. Nagyon érdekes, hogy egyedül ezeknél fordul elő a 18–19. században a dudafejen (vagyis a dallamjátszó sípszár dudabőrbe illeszkedő tőkéjén) a kosfejes faragás, ami azután a recens anyagban a közép-európai típusoknál is megtalálható.

5. Az ötödik nagy csoportba azokat a dudákat sorolhatjuk, amelyeknél a hengeres (a) vagy kónuszos (b) dallamjátszó cső mellett három különálló, különböző hangolású bordócső található. Ezek a típusok napjainkban is a Brit-szigeteken találhatók. Különböző hangmagassággal ismerjük a típusait. A legismertebbek a skótok által használt hangszerek lettek. Ebből az alap-típusból fejlesztették ki az írek a speciális dudájukat, az „uilleann pipe-ot”. Magyarországon ilyen duda-, illetve dudásábrázolást nem ismerünk.

6. Az utolsó csoportba kerültek azok az instrumentumok, amelyeknél egy hengeres alkatrészből elágazóan két párhuzamos, főként kónuszos végződésű dallamjátszó cső található, és mindezek mellett még egy bordócső is csatlakozik a dudafejhez. Ezt a típust – különböző méretezéssel – napjainkban (Szicíliát is beleértve) Olaszországban találhatjuk meg. Magyarországon eddig egy dudaábrázolással talákoztunk Kismaroson a Helytörténeti Gyűjteményben, ahol a dudás pásztor egy betlehemes csoport figurája. A betlehem helyi katolikus templomban állt a közelmúltig. A tárgy eredetéről nem kaptunk érdemi információt, azonban az valószínű, hogy a kismarosi németiség az Ausztria és Németország felé irányuló élénk 19. századi gazdasági kapcsolatai révén juthatott hozzá. A Bajor Nemzeti Múzeum gyűjteményében számos ilyen betlehemmel találkozhatunk (GÖCKERELL 1993).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az általunk felhasznált 15–18. századi magyarországi ábrázolásokat áttekintve az 1., 2/a–b, a 3/a–b és egy esetben a 6. típusú hangszereket találtuk meg, tehát csak olyan dudákat, amelyeket mi nyugat-európai típusoknak tartunk. Csak a 18–19. században jelennek meg azok a két párhuzamos furattal (dallam- és kísérésíp) ellátott dudatípusok, amelyek azután a közgyűjteményekben is megtalálhatók. Az is igaz, hogy az ábrázolásokon felismert dudatípusok azután egyik közgyűjteményünkben sem találhatók meg. Ezek magyarázatát egyrészt abban kereshetjük, hogy a művészi megfogalmazások főként olyan alkotóktól származnak, akik Nyugat- vagy éppenséggel Dél-Európából érkeztek hozzánk, tehát azokat a hangszereket tudták hitelesen vagy kevésbé jól ábrázolni, amelyeket ismertek, vagy amire megtanították őket. A másik ok egy művészettörténeti tény: az akkori Magyarországon olyan típusú mesterek nem alkottak, mint Bosch, Bruegel vagy akár Dürer, akik saját köznépük hangszereit ábrázolták volna. Ezzel persze nem zárhatjuk ki azt a tényt, hogy a magyarországi művészetben a kezdetektől fogva jelen volt a muzsikások (így a dudások) vagy a zenélési alkalmak ábrázolása (GALAVICS 1987. 166).

13 Bruegel életrajzírójától, Carel van Mandertől tudjuk, hogy a paraszti származású művész előszeretettel és gyakran kereste fel vendégként a falusi mulatságokat, lakodalmakat, így teljesen hitelesnek tekinthetjük a táncok, a zenészek és a dudák ábrázolását is. Ő volt az első olyan festő, aki hiteles és nem torzított képeket festett az akkori németalföldi paraszti életéről. Például a rajzain ahol szintén megfigyelhető néhány dudásábrázolás – pontosan feljegyezte a ruhák színét, a viseletek sajátosságait. Képei páratlanul gazdagok és valóság-hűek, így fontos bizonyítékai a kutatásnak is (GARAS 1955. 7, 2–3. tábla).

14 A Marco Antonio Michiel által szerkesztett, olasz kiadványban a legszebb könyvillusztrációit gyűjtötték össze. Ebben a kötetben öt ábrázolással találkozunk, amelyek közül mindegyik a fent említett típust ábrázolja (MICHIEL é. n. 103, 126, 243, 354, 491).

15 A könyvillusztráció Taurinus István *Dózsa György kivégzése* című verses munkájának címlapja, ami 1519-ben jelent meg. A képet közli MÁLYUSZ é. n. 103.

4. kép. A devecseri vár látképe dudáló pásztorral. A metszetet a németalföldi származású Justus van der Nypoort készítette Burckhardt von Birkenstein 1686-ban kiadott geometria tankönyvének illusztrációjaként
Közli Békefi 1978. 406.

Az alsóörsi dudás

A 13–14. században épült templom déli falának majd a felét betöltő, körülbelül negyven négyzetméteres kompozíció rendkívül töredékesen maradt meg, készítésének idejét nem ismerjük. A jelenlegi (1788-ban kialakított) bejárattól balra a fal egész magasságában egy egész alakos Krisztus-ábrázolás figyelhető meg. Ezenkívül – szintén a jelenlegi bejárattól balra – embermagasságban látható a hangszeres emberalak, amely egészen biztosan nem főszereplője a kompozíciónak. Sajnos a feltárás ezenkívül csak egy – a görögkeleti egyházi szokásokra utaló – imádkozó, összekulcsolt kezét tudott feltárni.

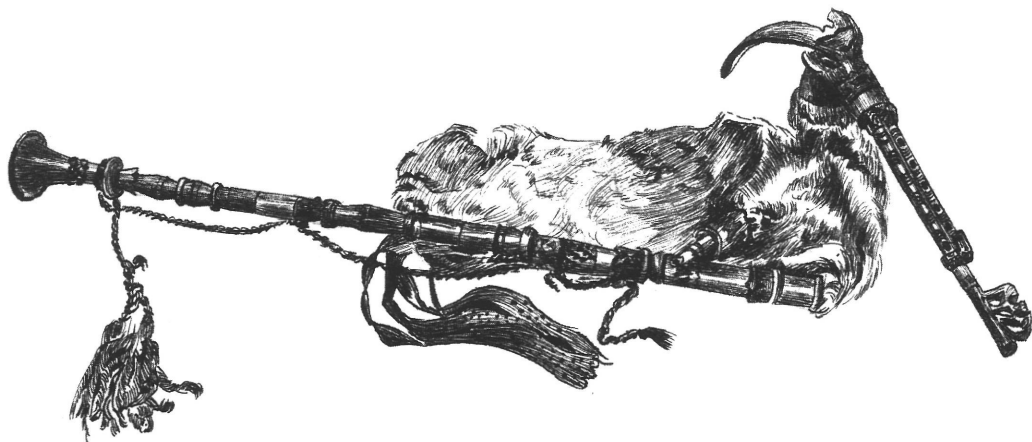
A hangszeres játékos híven tükrözi a dudán játszó muzsikus alakját, testtartását, tehát a freskófes-tő minden bizonnyal több ilyen ábrázolást is készíthetett, és életközeli helyzetekben tanulmányozta a dudás muzsikusokat. Sajnos a készítés ideje és a készítő mester neve, nemzetisége ismeretlen.

A dudás a bal hóna alatt szorítja a háttérszíntől elütő, sárgásbarna színű bőrtömlőt, míg az emberalak szájából a jellegzetes befúvócső, a klipács csatlakozik a bőrsákhhoz. A kezek tartása megegyezik a mai dudajátékosok kéztartásával, hiszen a muzsikus a tömlőt átkaroló jobb kezével a daltamjászó sípszár (képzeltbeli) felső részét, míg a szabadabb, bal kezével a sípszár alsó végét fogja. Azért helyénvaló a képzeltbeli kifejezés, mert a fal kopásai miatt már felismerhetetlen a sípszár, így a hiánya az egyik nagyon fontos kérdésre, mármint a hangszer kikövetkeztethető típusára nem vagy csak feltételezhető választ adhat.¹⁶ Mivel a hangszer egésze csak töredékesen látható, a legfőbb vizsgálatra alkalmas részlet a bal vállon található kónuszos végződésben záródó bordósíp (vagy basszusíp). Ez a középkori dudajáték egyik legfontosabb ismertetőjele, hiszen a különálló basszusíp az ábrázolásokon csak a 13. századtól figyelhető meg.¹⁷ A bőgősípek száma, valamint hengeres vagy kónuszos kiképzése is nagyon fontos, hiszen ez az egyik legfontosabb különbség a Nyugat-, illetve a Közép-Európában található dudatípusok között (BAINES 1973; COLLINSON 1975; BOONE 1983).

Az elemzés szempontjából érdemes megvizsgálnunk, hogy a Balatontól északra található területekről találunk-e hasonló ábrázolásokat. Az egyik nagyon szép képi megjelenítés 1686-ból származik, ahol a devecseri vár látképe mellett egy dudáló pásztor oldalnézetből látható. A metszetet a németalföldi származású Justus van der Nypoort készítette Burckhardt von Birkenstein 1686-ban kiadott geometria-tankönyvének illusztrációjaként. (4. kép.) A több mint száz lapos kötetben a mértani ábrákat magyarországi vár-, erődítés- vagy városképek ábrázolásai kísérik. A kor

16 Az európai kutatás elsősorban a sípszárak, másodsorban a kísérsípek vagy bordócsövek száma és végződése alapján egyértelműen megkülönbözteti egymástól az európai dudatípusokat.

17 A templom első építését is erre a századra datálják a kutatók.

5. kép. A Néprajzi Múzeum 131163 leltári számú, 1932-ben gyűjtött veszprémi dudája kartonjának hátlapján lévő rajz

metszetstílusának megfelelően a korabeli mindennapi élet zsánerképei sem maradtak el, és több képen találhatunk még zenész- és táncábrázolást is. Így például Kapronca látképénél egy török-sípra járt hajdútáncot, míg Éleskő várának ábrázolásán kónuszos végződésű síppal, dobbal kísért párostáncot figyelhetünk meg (BÉKEFI 1978. 405–406; GALAVICS 1987. 163).

A deveszeri dudás pásztor – mivel állatokat is ábrázoltak a hangszeres játékos mellett – ábrázolásánál szembeötlő a jellegzetes kónuszos bordó és a szín-tén tölcserűen öblösödő dal-mjátszó sípszár. Az alsóörsi falképpel való képi rokonság tagadhatatlan, hiszen a tölcserű vastagodás alatti gyűrűszerű kiszélesedés – az egyes alkatrészek egymáshoz illesztése – mindkét ábrázoláson felfedezhető. A következő ábrázolás jóval későbből, 1815-ből származik, és a híres angol orvos-utazó, Richard Bright útinaplójában maradt ránk. A Festetics György vendégeként Keszthelyen tartózkodó világutazó ekkor hallott dudaszót, amit nemcsak írásban, hanem képi-leg is megörökített, vagy külön rajzoltatott. A subába öltöztetett dudáló pásztor előtt négyen eszközös táncot táncolnak, ami a Dunántúlon még a 20. században is általánosan ismert volt.¹⁸ Ezzel szemben a duda ábrázolása egyáltalán nem egyezik meg a 20. századi, erről a tájról származó dudákkal, hiszen két bordósípszárral ábrázolja a hangszert, tehát egyértelműen nyugat-európai dudatípust ad a pásztor dudás kezébe. Ilyen típusú dudát egyik közgyűjteményünkben, sőt ábrázoláson sem találunk, így valószínű, hogy a képi megformálás utólagos, téves és nem hiteles.

Még egy jelentős tárgyat meg kell említenünk. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében található az a duda (ltsz.: 131163), amelyet Madarassy László 1932-ben Veszprém megyéből származónak említ. (5. kép.) A duda tömlője csikóbőrből készült, és a kettőssíp szára egy gyönyörűen faragott kecskefejtbe illeszkedik. A Kárpát-medencében a 19–20. században főként a magyarok, illetve a felvidéken élő szlovákok használtak ilyen jellegű dudákat. A bordósíp szára szintén dúsan esztergált, és a végén tölcserűen szélesedik ki. Ez olyan szempontból is érdekes, hogy ez a kónuszos jellegű bordóvégződés egyedinek mondható, hiszen a népi gyakorlatban általában marhaszarvból, az északi területeken rézből kialakított tölcserből készítették a bordósíp hangját felerősítő alkatrészt.

A korábban felsorolt példák alapján az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az alsóörsi muzsikusábrázolást korhűnek és hitelesnek tekinthetjük. A fentiekben leírt tipológia szerint a 2/a vagy a 2/b csoportba sorolható, hiszen egy bordószárral rendelkezik. Összevetve a többi magyarországi ábrázolással valószínűsíthető, hogy egy dallamjátszó sípszárral rendelkezett, aminek végző-dése kónuszos, illetve hengeres cső lehetett. Ezek a megállapítások tovább növelik a kép kulturális történeti fontosságát, és újabb kérdésfelvetésekre buzdítják a kutatót.

¹⁸ Lásd bővebben Pesovár Ernő és Pesovár Ferenc gyűjteményeit, például Enyingen, Csurgón stb.

Előjáróban le kell szögezniünk, hogy ez a legnehezebb feladat, hiszen csak az összehasonlító módszer adhat valamilyen – sokszor bizonytalan és ingatag – támpontokat az értelmezéshez.

A legfontosabb kérdés, hogy milyen képi összefüggésrendszerben kerülhetett ez a muzsikuszábrázolás a templom külső oldalfalára. Ehhez természetesen meg kell vizsgálnunk, hogy a 15–18. században melyek azok a legjelentősebb szakrális képi megjelenítések, ahol dudászábrázolások találhatók.¹⁹ Az eddigi gyűjtőmunka alapján három bibliai témájú képi megjelenítés gyűjthető: a „Jézus születése” vagy a „Pásztorok hódolata”, a „Kánai menyegző” és az „Utolsó ítélet” című kompozíciók. Ezek mellett csak elszórtan találkozzunk néhány olyan egyedi ábrázolással, ahol muzsikuscsoport tagjaként fedezhető fel a dudán játszó zenész.²⁰

A 15–16. századtól kezdve a dudaábrázolások száma jelentősen megnő. Ezeken az ábrázolásokon egy érdekes kettősség figyelhető meg. A művészek a kor követelményeinek megfelelően szük-

ségesnek érezték a Szentírás szereplőinek és eseményeinek jelenre való kivetítését, újraértelmezését. Ezt úgy érhették el leghatásosabban, ha realisztikus módon a mindennapi élet helyszíneire „ültették be” a krisztusi szenvedéstörténet legjellemzőbb eseményeit és szereplőit. (Ezek az állítások legalaposabban főként a németalföldi festők és grafikusok művein figyelhetők meg, de Dürer metszetein is szépen kimutathatók; lásd FRAENGER 1985; LÁSZLÓ 1980; BOONE 1983; GARAS 1955; DVOŘÁK 1941; stb.)

Itt kell néhány szót ejtenünk a zene és a hangszerek isteni eredeztetéséről, hiszen az európai népek több ezer éves kultúrtörténetében a zenének kiemelkedő helye és szerepe volt. Az ókorban és a középkorban a zenét egyaránt isteni eredetűként kezelték, és földöntúli hatalmakkal hozták összefüggésbe a zenészeket, hangszereiket és a muzsikát egyaránt.

A görög mitológiában maga a főisten, Zeusz nemzetete a többi istenség kérésére a műzsákat (kilenc műzsát), mivel az ókori görög kultúrában úgy vélték, hogy a történetek, dolgok nagyszerűségét ki kell mondani, el kell énekelni, hiszen ez a művészetek legalapvetőbb hivatása. A műzsák jelenléte a művészeti életben a későbbi századokban sem csökkent, hiszen a középkor folyamán a „hét szabad művészet” ikonográfiai megfogalmazása is a műzsák kultuszából eredeztethető. A műzsákat megtestesítő nőalakok közül többen húros hangszeren is játszanak az ábrázolásokon, de körülöttük fúvós és ütős hangszerek sokasága is látható (EMBER 1984. 7).²¹ Megjelent a 16. század végén egy nagy hatású munka, Cesare Ripa *Iconologiája* (1593), amelyben a jelképek használatához kaphattak útmutatást a kor művészei. Így a műzsák ábrázolásai közül Calliope ábrázolásánál találkozhatunk a dudával, hiszen az útmutató a műzsa jobb kezébe könyvet, míg bal kezébe egy dudaábrázolást javasol (RIPA 1997. 421). A duda azután megjelenik Pallasz Athéné kezében is egy 16. századi firenzei festő táblaképen (EMBER 1984. 13). A festészetben ebben az időszakban – különösen Itáliában – előszeretettel nyúltak vissza ókori mitológiai témákhoz, és azt is szívesen ábrázolták, hogy a zene földöntúli hatalmak örök érvényű szimbóluma. A fúvós hangszereknek „rossz hírük volt” már a görög mitológiában is. Az első „fuvólát”²² Pallasz Athéné készítette, de miután az istenek lakomáján egy víztükrörben meglátta a fúvástól eltorzult arcát,

19 Az elemzésnél csak részben értem azon nagyszámú ábrázolást, amelyek ókori mitológiai jeleneteket örökítenek meg és értelmeznek. Természetesen ezek az ábrázolások is nagyon fontosak, de ebben a munkában értelmezésüket kevéssé tartottuk fontosnak.

20 Például Assisiben a San Francesco templom altéplomának Szent Márton-kápolnájában található Simon Martini (1284–1347) egy freskója, amelynek Szent Márton lovaggá ütése a témája. A kápolnát 1312-ben Anjou Róbert nápolyi király megrendelésére emelték a panóniai származású, szentté avatott lovag tiszteletére. Az ábrázolt eseményt nem tartalmazza a *Legenda Aurea*, így valószínűleg a lovagi kard átadása és a lovagi sarkantyú felkötése a 14. századi lovagvilág hozzáadása a legendához. A zenészek között láthatunk egy kettős sípon muzsikáló személyt egy lantos társaságában. A hangszer hasonlít az ókori kettőssíp-ábrázolásokhoz, hiszen többek között egyiptomi, görög, római megfelelői voltak az ilyen duadulven megszólaló hangszereknek. Egyedi ábrázolásról van szó, hiszen itt egy profán jelenetet örökít meg a szerző, miközben ebben az időszakban a katolikus egyház még elutasította a profán zenészábrázolásokat (EMBER 1984. 4. kép; valamint GÜLKE 1979. 45. kép).

21 A „hét szabad művészet” azon tudományokat kell értenünk, melyeket a középkor folyamán Európa egyetemén a teológián kívül oktattak.

22 Az évszázadok során Európában többen fuvolának fordítják a görög „aulos” hangszert, amelyről COLLINSON (1975. 7–17) bebizonyítja, hogy nem lehetett fuvola, hanem sokkal inkább egy rácsapós nádsíp, tehát duda. A dolgozat írója elfogadja ezt a bizonyítást, hiszen a fuvola fúvásánál a szájnyláshoz viszonyítva oldalsó, haránt helyzet vált általánossá, míg a nád- és csontsípok fúvásánál a fej tartásával párhuzamos a hangszer tartása. Megnézve az ókori ábrázolásokat, ahol a hangszer pánttal van rögzítve a játékos fején, nyilvánvalóvá válhat, hogy nem felel meg a fuvola fúvási technikájának, sokkal inkább egy szimpla vagy dupla nádas hangszernek. Tehát a helyes fordítás az, hogy az aulos egyfajta síp.

6. kép. Bábos betlehem a Felvidékről. Divald Kornél felvétele, 1909. Trsztena, Árva vármegye. Néprajzi Múzeum EA Fényképgyűjtemény 15753

7. kép. Bajai betlehemesek csoportja. Perger Vince felvétele, 1906. Néprajzi Múzeum EA Fényképgyűjtemény 7855

Héra és Aphrodité is kinevette. Ekkor mérgében eldobta hangszerét, amit egy faun (Marsyas) felvett, és remekül megtanult rajta játszani. A faunábrázolásokon számtalan fúvós hangszer figyelhető meg, így a dudaábrázolások sem maradnak el (például LEGRAND 2000. 94). Ezt a kis kitérőt azért tartottuk fontosnak, mert a 16–17. századi ördögábrázolások között is találkozunk a félig emberi, félig állati külsővel rendelkező, faunszerű „dudásördögökkel”. Például ilyen ábrázolás látható a Néprajzi Múzeum Hajasdról (Máramaros, ltsz.: 87194) származó ikonosztázan.

Az alábbi fejtegetésben azt is keressük, hogy az egyes ábrázolási típusokhoz tartozó jelenetsorok a 19–20. századra a Kárpát-medencében élő népeknél a szokás-, illetve a hiedelemrendszerben megtalálhatók-e, s ha igen, akkor milyen formában.²³

A „Jézus születése” téma megjelenítése

A dudásábrázolások legjelentősebb részét a Jézus születését ábrázoló képeken láthatjuk, amelyek főként a 14. századtól követhetők nyomon. Lukács evangéliumában értesülhetünk arról, hogy a pásztorok kapták az első angyali figyelmeztetést a Megváltó születéséről, akik azonnal a helyszínre siettek, hogy köszöntsék a kis Jézust (Lk 2:8–12). Az ábrázolásokat áttekintve a pásztorok megjelenítésénél igen gyakran találkozunk a pásztorhangszernek számító duda képi megjelenítésével. Ezeken a képeken így a pásztor és hangszere nagyon fontos mellékszeplő. A pásztorok ábrázolásánál nemcsak a hangszereket figyelhetjük meg, hanem például láthatjuk azt a jellegzetes botra támaszkodást, pihenő helyzetet is, amit azután a 19. századi realiztikus, romantikus rajzokon, valamint a 20. századi fényképeken is megfigyelhetünk („búsuló juhász”). Természetesen nem maradnak el a képekről a jellegzetes tarisznyák, amelyekben a 20. században több más fontos apróbb kellék mellett például a hangszereket, így a dudákat is tartották.²⁴

A németalföldi mesterek igen gyakran dudával ábrázolják a pásztorokat. Bosch *A királyok imáddása* című táblaképén a két pásztor a hevenyészett istálló tetejéről dudával a kezében szemléli a betlehemi királyok tiszteletadását (FRAENGER 1985. 294–295). Dürer-nél több metszeten is látható, hogy a pásztorok dudával a kezükben érkeznek „a szent család” köszöntésére (MICHIEL é. n. 243, 354, 259). Az ábrázolt dudák kivétel nélkül a nyugat-európai típushoz tartoznak, tehát a festők főként a saját környezetük hangszereit jelenítették meg. Kivétel is akad, amikor egyértelműen kimutatható, hogy például egy olasz festő egy németalföldi dudát ábrázol (lásd a 8. jegyzetet). Az Eszter-

23 Úgy ítéljük meg, hogy egy későbbi munkában érdekes lehet a dudásokhoz kapcsolódó hiedelemszövegek összehasonlítása a késő középkori ábrázolásokkal. Az sem mellékes tény, hogy a 20. századra a dudásokkal kapcsolatos szokások és hiedelemtörténetek éppen e három jelentéskörben maradtak meg.

24 Természetesen a középkor folyamán nem csak a pásztorok használták a hangszert, de az tény, hogy a 20. századra például a Kárpát-medencében – bármelyik népcsoportot vizsgáljuk – szinte egyedülállóan csak a pásztorok kezén találjuk meg a hangszert. Erről bővebben lásd BÉKEFI 1978; DÖMÖTÖR 1985; DEISINGER 1952; JUHÁSZ Z. 1998; MADARASSY 1934; MANGA 1968; G. SZABÓ 2001; TANAI 1995.

gomi Keresztény Múzeum őriz egy ábrázolást (Bakócz-graduáléjának egyik képe), amelyen a miniatúra festője valószínűleg azt a pillanatot kívánta megjeleníteni, amikor az angyalok hírlul adják Jézus születését, és a pásztorok egyike ijedtében hajítja el dudáját (MANGA 1968. 132).

A Bajor Nemzeti Múzeum betlehem-gyűjteményében több olyan figurális betlehem is található, ahol dudás pásztorok figuráival is találkozunk. A 17. századi szicíliai származású készítő azt a dudatípust faragta meg és illesztette a pásztor kezébe, amelyet a környezetében ismert, tehát a *zapognát* (GOCKERELL 1993. 113, 124). Egy ilyen betlehemet találtunk Kismaroson a Helytörténeti Gyűjteményben, ahol már nem fából faragott bábok alkotják a jelenetet, hanem gipszből öntött és festett figurák. Az ábrázolás viszont teljesen megegyezik a korábbi századokban készült jelenetekkel. A Néprajzi Múzeum szokásgyűjteményében is találunk olyan a figurális, fából faragott betlehemet, ahol szintén dudával jelenítik meg a pásztort, leltári számuk: 66.104.6, 75432, 74118.1–13. (6. kép.)

A Kárpát-medencében élő népek falusi karácsonyi szokásaiban a 20. század közepéig nyomon lehet követni a pásztor dudások szerepét. Számtalan dudán előadott karácsonyi dalt gyűjtöttek össze a kutatók (VUJČIĆ 1978. 148; JUHÁSZ Z. 1994. 58–59); a pásztoroknak, így a dudán muzsikálóknak is kötelező jellegű szokás volt a pásztorköszöntő és a szöveges köszöntő mellett. A hangszeren játszóknak gyakran külön is jártak kántálni, de a betlehemes játékok résztvevői is szívesen fogadták közreműködésüket (KOVÁCS 1906. 47–55; VOLLY 1941. 32–38). Volly István 1941-ben írja, hogy a zenészek és különösen a dudások jelenléte régebben általános lehetett, ami – a szavaival élve – „összehasonlíthatatlanul szebbé tette a karácsonyi népszokásokat a mainál”. (7. kép.)

A Dunántúl területéről több adat utal arra, hogy szenteste az éjféli misén dudaszó emlékeztetett a pásztorok hódolatára („pásztormise”). Több adatunk van arra, hogy a Dunántúl déli részén a falusi kántorok dudaimitációt játszottak a templomi orgonán²⁵ (OLSVAI 2001. 323–324).

Karácsony estéjén a baranyai bosnyák (horvát) falvakban a pásztorok dudaszóval járták végig a falut, boldog karácsonyt köszöntöttek, ostorukkal pattogtattak (VUJČIĆ 1978. 128; lásd még G. SZABÓ 2001. 467–469).

A „kánai menyegző” képi megjelenítései

A kánai menyegzőt a vízkereszt utáni második vasárnap ünnepli a katolikus egyház. Az eseményt egyedül János evangéliumában találjuk meg (Jn 2:1–2). A vallási ünnep az egyház szigorú századaiban is az életöröm jelképe volt, hiszen a bibliai jelenet férfi és asszony, Krisztus és egyház, lélek és Isten, föld és ég szimbolikus-misztikus nászának ünnepe²⁶ (BÁLINT 1998. 216–226). Az sem mellékes, hogy az egyházi ünnep a farsangi szokáskörbe illeszkedik. Az ábrázolásokra a bőségesen terített asztal, a vidámság, a zenészek – igen gyakran a dudások – jelenléte a jellemző. Például Bosch festményén az asztalnál ülők felett egy galériaszerű építményen látható a dudás alakja (FRAENGER 1985. 154–156). Hasonló jelenetet találtunk Gülke 1979-ben megjelent könyvének 40. illusztrációján,

amely egy miniatúra a párizsi „Machaut-kéziratból”, és 1360–1375 között készülhetett (GÜLKE 1979. 40. tábla). A dudás varrott bőrbe kötött, kónuszos végződésű bordó és dallamjátszó sípokon játszik a vidám asztaltársaságnak. Hasonló jelenetet találunk az orosz népi grafikát bemutató kiadvány 17–18. században készült 8. tábláján, ahol az ördögökkel szegélyezett asztaltársaságnak egy dudás és egy hegedűs vagy gadulkás szolgáltatja a zenét (LUBOK 1984. 8. tábla). Magyarországon a „kánai menyegző” képi megformálásával szinte egyáltalán nem találkozunk, ezzel szemben a folklórban országszerte számtalan példát találunk említésére.

A magyar és a magyarországi horvát népköltészetben is ismert „a kánai menyegző” témájú dal, amit több helyen lakodalmakban is énekeltek, így például a nyugat-magyarországi horvát falvakban, ahol az ültetést követően ez volt az első, amit közösen daloltak (SZEGEDY 1921). A Kisalföldön – Gútán – még dudu-

25 A Dunántúl déli részén több községben is szokásban volt, amit a kottapéldák is tanúsítanak (OLSVAI 2001. 8 16; zenei kottapéldák 332 336.)

26 A különleges vendégség előképét a Szent Ciprián püspöknek és vértanúnak (†258) tulajdonított *Coena Cyprianibus* olvashatjuk, ahol a történet egy napkeleti Joel nevű királynál játszódik, aki vendégül látja Ádámot és Évát, az Ószövetség patriarcháit, prófétáit, királyait, Jézust meg az apostolokat, Mártát, de Pilátust és Júdást is. Jézus bort iszik, Márta szolgál fel, Dávid hárfázik, Júdás Heródeossal táncol. A királyhoz másnap mindenki ajándékokkal köszönt be: Sámson oroszlánnal, Mózes két kőtáblával, Jézus báránnal (BÁLINT 1998. 216).

szóra énekeltek, és Manga János egyik odaváló informátora szerint „már Jézus is dudára táncolt, mulatott legelőször a Kánai mennyegzőn” (MANGA 1968. 138). A népdalszövegeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy egyik magyarországi változatból sem hiányoznak az alábbi sorok:

„Jó bor mellett, duda nélkül – Bolond a tánc ugrás nélkül Kána mennyegzőben.” (BALINT 1998. 225.)

A halottas táncok kutatásánál Szeged-Felsővárosból származó 20. század eleji adatot említ Réthei Prikkel Marián. A halottat megéneklő, elbúcsúztató asszony – aki, míg a halott a terítőn fekszik, istenes éneket énekelget – a temetést követően a halotti toron fejére tette a borosüveget, és a „kánai menyegzőről” szóló dalt énekelve másodmagával táncolt. Arra is van utalás, szintén Szegedről, hogy a halotti tor közönsége együtt táncolta el a korábban említett dalra a táncot (RÉTHEI PRIKKEL 1924. 98–99).

Az utolsó ítélet ábrázolásai

Marad még egy nagyon népszerű ábrázolás, ami a nyugati és a keleti egyházművészetben egyaránt igen gyakori, az Utolsó ítélet képi megjelenítése. Azt hiszem, nem túlzok, ha azt állítom, hogy a szakrális művészet egyik legérdekesebb és leggyakoribb ábrázolásáról van szó. A korábban már hivatkozott Hieronymus Bosch művészetében átütő erővel jelenik meg a pokol ábrázolása Madridban őrzött *Gyönyörök kertje* triptichon harmadik részén, a pokol ábrázolásánál.

A „zenei pokol” ábrázolásánál több hangszer is felismerhető, de a hangszerek közül a duda, a tekerőlant, különböző sípok, a lant és a hárfa a legjellemzőbb.

A rémalak feje búbján korong van, ami az Orbist, a világ korongját ábrázolja. Ezen rózsaszínű duda látható, melyet maskarába öltözött párocskák sétálnak körül. Ugyanez a duda kicsiben a törött tojásra kitűzött zászlón visszatér. A tojás belseje az északnémet néphit pokolbeli kocsmája, ahol a kárhozottak kis ideig még elidőzhetnek. A fantasztikus borozóban, amelyet tűz fénye világít meg, három vendég ül csupasz asztalnál, előttük kupa, a pokoli kocsmárosné pedig épp friss bort csapol a boroshordóból (FRAENGER 1985. 42–43). A megkapó jelenet-sorban igen fontos szerep jut a „pokoli hangszernek”, a dudának. Egy hasonló jelenetet találunk a Néprajzi Múzeum tulajdonában lévő, a máramarosi Hajasdról származó 17. századi ikonostáson is (ltsz.: 87194). A 15 kazettára felosztott táblaképen alul közepén a pokol előszobáját jeleníti meg az ikonfestő, ahol meztelenül ábrázolt halottak várják a pokolba való bebocsátásukat. A kazetta jobb szélén a többiekkel ellentétben egy ruhát viselő asztaltársaság látható, akik kedélyesen fogyasztják el fakupában kapott borukat. Azért lehet következtetni az italra is, mivel a kocsmárosné az asztaltársaság előtt éppen egy boroshordó csapját zárja el. Az asztaltársaságot egy dudás szórakoztatja, akinek felsőteste emberalak, míg lábai már az ördögök ábrázolásánál általánosan ismert patákban végződnek. Megdöbbenő a hasonlóság a németalföldi festő és a 150–200 évvel későbbi görögkeleti ábrázolás összehasonlításakor. A 18. századig általánosnak mondható a Kárpátok északi vidékén az utolsó ítélet ilyen típusú ábrázolása (FRICKY 1971. 23; PUSKÁS 1991. 63; SZACSVAY 2001. 142–143).

Kelet-Szlovákia területén, a Kárpátok északi területére a 15–16. században telepedtek le a keleti rítusú egyház követői, akik a lvovi és przemysly ikonkészítő központokkal tartottak fenn kapcsolatot. A bártfai Sárosi Múzeumba számos 16. századi ikon került be, amelyek közül kiemelkednek az „utolsó ítélet” ábrázolásai. A Lukov-Veneciából származó 16. századi, hat részre osztott ábrázolás alsó részének közepén jól látható, amint a meztelen kárhozottak között egy ruhába öltözött, hordón ülő nőalak italt tölt, – valószínűleg bort –, míg felette egy kárhozott látható egy ördöggel a hátán (FRICKY 1971. 17–19. kép). A Nova Sedlicából származó 17. századi ikonon a kárhozottak menete mellett már a dudást is felfedezhetjük egy kecskealakú ördög társaságában (FRICKY 1971. 67. kép).

A festett tábláról megállapíthatjuk, hogy a Néprajzi Múzeum tulajdonában lévő, 87 201 leltári számú „utolsó ítélet” ábrázolást is ugyanabban a 17. századi műhelyben készíthették, hiszen a kompozíció elrendezése, az ábrázolt szentek és mártírok sora, a halált seprűvel, kaszával, homokórával megtestesítő csontváz, a pokol megjelenítése, valamint a hangszeres dudás alakja szinte megegyezik.²⁷

27 A ráckevei szerb templom belső festését 1771-ben újítták fel. A központi hajó nyugati, hátsó falán az utolsóítélet-kompozíció látható, ahol a pokolbeli jelenetsorok között a fenti kompozíciós témák megtalálhatók.

8. kép. Utolsó ítélet ikon 14. kazettájának részlete. A dudára és hegedűre mulatók várják a pokolba való bebocsátásukat. Hajasd, Ukrajna, 17. század második fele Néprajzi Múzeum
ltsz.: 87 194
Roboz László felvétele

Dömötör Tekla A magyarországi ördögonográfia problémái című munkájában megállapítja, hogy az ördögábrázolások az újkorig nem voltak egységesek, és a korai keresztény vallásokban egyáltalán nem találhatók meg. A képi megjelenítések előzményeit az antik pán, az etruszk, egyiptomi haláldémonok megjelenítésében kell keresni. A 15–16. századra válik általánossá a patával, szarvval, farkkal ábrázolt, sokszor kecskeforma ördög, amely kísértetiesen hasonlít a korabeli faunábrázolásokhoz. Ekkor még szintén nem egységes az ördögonográfia, hiszen az ördögi lények lehetnek bogárszerű, repülő szörnyetegek vagy az úgynevezett „igazi ördögök”, akik már ember nagyságúak, emberi és állati jegyekkel egyaránt rendelkeznek.²⁸ A máramarosi ikonokon már felfedezhetők ezen ábrázolások, hiszen a hajasdi ikonon (ltsz.: 87194) már ember nagyságú, félig emberi, félig állati jegyekkel (patával, farkkal) bíró alakként, valamint dudával a kezében ábrázolják a pokol tornácán muzsikáló „emberi-ördögi” lényt.²⁹ (8. kép.)

Összefoglalás

A gondolati kitérők után visszatérve az alsóörsi ábrázoláshoz, a következőket állapíthatjuk meg. Az ábrázoláson a dudás felett mintegy tízszeres magasságban egy görögkeleti ábrázolásra utaló jegyekkel magasodó Krisztus-ábrázolás látható, és a képtől balra egy imádkozó kéz töredéke fedezhető fel, ahol a kéztartás is jellegzetesen a keleti egyház híveinek imára összetett két kezét mutatja. Ezekből az apró utalásokból arra következtethetünk, hogy a kép készítője valamilyen kapcsolatban lehetett a keleti egyház képviselőivel. Az sem mellékes tény, hogy a templommal szemben, légvonalban, néhány kilométer távolságra éppen a tihanyi apátság épületét láthatjuk a horizont jobb oldalán. Mint köztudott, az apátság területén maradtak legtovább görögkeleti szerzetesek Magyarországon, így az sem kizárt, hogy egy szerzetes festette a freskót.

A dudásábrázolásról nem állapítható meg, hogy milyen képi összefüggésrendszerben díszíthette a templom falát. A hangszer látható elemeiről azonban megállapítható, hogy hasonlít a nyugat-európai képi megjelenítések dudásábrázolásaihoz. A felállított tipológiánk szerint az egy kónuszos végződésű bordószárral és egy dallamjátszó sípszárral rendelkezik, aminek végződése kónuszos, illetve hengeres cső lehetett. A képen a korai reneszánsz jegyei figyelhetők meg, főként a fej és a felsőtest rajzolatan, a hajviseleten, valamint a felsőruha szabásán, így feltehetően a 14–15. században készülhetett, hiszen a reformáció utáni készítést biztonsággal elutasíthatjuk. Az eddigi ismereteink nem teszik lehetővé, hogy a töredékes ábrázolást minden kétséget kizáróan értelmezni tudjuk, az azonban egészen biztos, hogy a további kutatások indokoltak, mivel egy korai és unikális ábrázolásról van szó.

28 A 20. századi dudásokhoz köthető hielemértörténetekben érdekes módon az ördög bogár, darázs, tüzes bika, valamint emberformájú patás változatban egyaránt előfordul. Ilyen jellegű történeteket még napjainkban is lehet gyűjteni, például Pál István tereskei számadó juhásztól, kiváló dudástól.

29 Erről bővebben lásd DÖMÖTÖR 1986. 296–309; SZACSVAY 2000. 451–461; RÖHRICH 1966. 212–228.

Irodalom

- BAINES, Anthony
1973 *Bagpipes*. Oxford, University Press.
- BALINT Sándor
1998 *Ünnepi kalendárium*. 1. Szeged, Mandala.
- BARTA Dénes
é. n. [1939] A renaissance-kor zenéje. In DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 2. Magyar Renaissance. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 636–646.
- BARTÓK Béla
1911 A magyar nép hangszerei. *Ethnographia*, XXII. évf. 305–310.
- BEITL, Klaus
1974 *Liebesgaben (Zeugnisse Alter Brauchkunst)*. Salzburg, Residenz.
- BÉKEFI Antal
1978 A bakonyi pásztorok zenei élete II. Népi hangszerek, hangszeres zene. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 13. évf. 355–438.
- BERKITY György
1839 Népismertetés. Tudománytár, V. évf. (új folyam) harmadik év, hatodik kötet, 314–331.
- BIRKENSTEIN, von Ernst Burckhardt
1686 *Ertz-Herzogliche Handgriffe*, Wien.
- BOONE, Hubert
1983 *La cornemuse*. Bruxelles, Éditions la Renaissance du Livre.
- COLLINSON, Francis
1975 *The Bagpipe. The history of a musical instrument*. London, Routledge and Kegan Paul.
- CSEOŐRI Sándor, ifj.
1986 *Dudanóták gyűjteménye*. Kaposvár, Somogy Megyei Művelődési Központ.
- DANCU, Juliana – DANCU, Dumitru
1982 *Hinterglasmaierei in Rumänien*. Bukarest, Meridiane.
- DEISINGER Margit
1952 *Szerb néphit és népszokások*. (Jelentés a szeptember 11–12-i kiküldetéséről.) Budapest, Néprajzi Múzeum EA ltsz.: 3031.
- DÖMÖTÖR Tekla
– 1986 A magyarországi ördögikonográfia problémái. *Ethnographia*, 97. évf. 2–4. sz. 296–309.
– 1987 *Táltosok Pest-Budán és környékén*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- DVORÁK, Max
1941 *Die Gemälde Peter Bruegels des Älteren*. Wien, Anton Schroll & Co.
- EMBER Ildikó
1984 *Zene a festészetben. A zene mint szimbólum az európai reneszánsz és barokk festészetben*. Budapest, Corvina.
- FRAENGER, Wilhelm
1985 *Hieronymus Bosch*. Budapest, Corvina.
- FRANKOVICS György
1972–1973 *Vile-történetek a Dráva menti horvátoknál*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, XVII–XVIII. évf. 239–252.
- FRICKY, Alexander
1971 *Ikony z východného Slovenska*. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo.
- FÜZES Endre
1958 A duda (gájda) készítése Mohácson. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, III. évf. 179–186.
- GALAVICS Géza
1987 *Művészettörténet, zenetörténet, tánc-történet*. *Ethnographia*, 98. évf. 2–4. sz. 160–206.
- GARAS Klára
1955 *Id. Pieter Bruegel 1525–1569*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat.
- GOCKERELL, Nina
1993 *Krippen im Bayerischen Nationalmuseum*. München, Bayerisches Nationalmuseum.
- GÜLKE, Peter
1979 *Szerzetesek, polgárok, trubadúrok: a középkor zenéje*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat.
- JENKINS, Jean
1988 *Reed instruments in the islamic world*. In MONTBEL, Eric (com. gen): *Le roseau et la musique*. Aix-en-Provence, Arcam/Edisud. 75–89.
- JUHÁSZ Ildikó
1989 *Vizsgálatok egy hangszer kapcsán. A szájorgona Ázsiában*. (Szakdolgozat.) Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék.
- JUHÁSZ Zoltán
– 1994 *Kukucska Ernő nógrádi dudás és furulyás hagyatéka*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet. (Népzenei füzetek.)
– 1998 *Az utolsó dudás. Pál István nógrádi pásztor zenei öröksége*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet.
- KOVÁCS Antal
1906 *Karácsonyi népszokások Baján. Néprajzi Értesítő*, VII. évf. 47–55.
- KOZÁK József
– 2001a *Kettőtört csontsípászár a Bijelo brodói avar kori temetőben*. In Agócs Gergely (szerk.): *A duda, a furulya és a kanásztüllök. A magyar hangszeres zene folklórja*. Budapest, Planétás. 231–241.
– 2001b *A duda a Kárpát-medence népeinek hangszeres zenéjében*. In Agócs Gergely (szerk.): *A duda, a furulya és a kanásztüllök. A magyar hangszeres zene folklórja*. Budapest, Planétás. 373–420.
- KRESZ Mária
1956 *Magyar parasztviseletek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- LÁSZLÓ Emőke
1980 Flamand és francia falikárpitok Magyarországon. Budapest, Corvina.
- LEGRAND, Gérard
2000 A reneszánsz művészete. Budapest, Larousse - Helikon.
- LUBOK
1984 Russian Folk Pictures 17th to 19th Century. Leningrad, Aurora Art Publishers.
- LUGHOFER, Rudolf
1997 Es war amal a Dudlsackpfeifer. Mödling, Volkskultur Niederösterreich.
- MADARASSY László
1934 A palóc duda. Ethnographia, 45. évf. 81–88.
- MÁLYUSZ Elemér
é. n. [1939] A magyar állam a középkor végén. Társadalmi viszonyok. In DOMANOVSKY Sándor (szerk.): Magyar művelődéstörténet 2. Magyar Renaissance. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 5–104.
- MANGA János
– 1939 Népi hangszerek a Felföldön. Ethnographia, 50. évf. 1–2. sz. 135–153.
– 1968 A magyar dudák – magyar dudások. Népi Kultúra – Népi Társadalom, I. sz. 127–186.
- MÁRAI György
1981 Bartók Béla Békés megyei kapcsolatai és emlékhelyei. In CSENDE Béla (szerk.): A népzene-kutató Bartók Béla. Békéscsaba, Rózsa Ferenc Gimnázium. 9–28.
- MARKOVITY, Zagorka
1987 Narodni Muzicki Insztrumenti. Beograd, Etnografski Muzej u Beogradu.
- MICHEL, Marco Antonio
é. n. [199?] Le incisioni di Albrecht Dürer. H. n. Franco Martella Editore.
- MOJZER, Miklós
1967 Holländische Genregemälde. Budapest, Corvina.
- OLSAI Imre
2001 Dunántúli dudamotívumok zenei és néprajzi világa. In AGÓCS Gergely (szerk.): A duda, a furulya és a kanásztülök. A magyar hangszeres zene folklórja. Budapest, Planétás. 319–348.
- PAKSA Katalin
1969 A szegedi dudahagyomány. Néprajzi Közlemények, XIV. évf. 3–4. sz. 125–140.
- POGÁNY Ö. GÁBOR – BACHER BÉLA (SZERK.)
1956 A Szépművészeti Múzeum 1906–1956. Budapest, Szépművészeti Múzeum.
- PUSKÁS Bernadett
1991 Kelet és nyugat között. Ikonok a Kárpátvidéken a 15–18. században. (Kiállítási katalógus.) Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.
- RÉTHEI PRIKKEL Marián
1924 A magyarság táncai. Budapest, Stúdium.
- RIPA, Cesare
1997 Iconologia. Budapest, Balassi.
- RÖHRICH, Lutz
1966 Az ördög alakja a népköltészetben. Ethnographia, 77. évf. 2. sz. 212–228.
- SÁROSI Bálint
1998 Hangszerek a magyar néphagyományban. Budapest, Planétás.
- SIROLA, Bozidar
– 1937 Svirajke s udarnim jezièkom. Djela Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. XXXII. U Zagrebu Tisak Nadbiskupse Tiskare.
– 1943 Horvát népi hangszerek. In GUNDA Béla (szerk.): Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára. Budapest, Néprajzi Társaság. 114–127.
- G. SZABÓ Zoltán
– 1991 Dudások a magyarországi szerb és horvát népszokásokban. In HALASZ Péter (szerk.): A Dunamenti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 459–466.
– 2001 Gajde és dude.... Dudák és dudások a magyarországi horvátoknál és szerbeknél. In AGÓCS Gergely (szerk.): A duda, a furulya és a kanásztülök. A magyar hangszeres zene folklórja. Budapest, Planétás. 457–476.
- SZACSVAY Éva
– 2000 Protestáns ördögműképzetek. Néprajzi Látóhatár, IX. évf. 3–4. sz. 451–461.
– 2001 Utolsó ítélet ikonok. In FEJŐS Zoltán – LACKNER Mónika – WILHELM Gábor (szerk.): Időképek – millenniumi kiállítás. Katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum. 142–143.
- SZAKÁL Aurél
1992 Dudások a Dél-Alföldön 1700–1860 között. In VICA Gyula (szerk.): Kultúra és tradíció I–II. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. Miskolc. 335–342.
- SZEGEDY Rezső
1921 Nyugat-magyarországi horvát lakodalmi szokások. Ethnographia, XXXII. évf. 60–69.
- TANAI Péter
1995 Sós Antal és dudái. Arrabona, 34. évf. 321–371.
- VARGYAS Lajos
1956 A duda hatása a magyar népi tánczenére. Az MTA I. Osztály Közleményei, VIII. évf. 1–4. sz. 241–291.
- VOLLY István
1941 Népi játékok. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- VUJIĆIĆ, Tihoimir
1978 A magyarországi délszlávok zenei hagyományai. Budapest, Tankönyvkiadó.
- ZOLNAY László
1977 A magyar muzsika régi századaiból. Budapest, Magvető.

Possibilities for analysing portrayals of bagpipe players

Last year fragments of frescoes came to light on the southern, exterior wall facing Lake Balaton of the Calvinist Church at Alsóörs, in the course of a major exploration project. What is unquestionably the figure of a bagpipe player can be seen on one of the fragments. The composition covering an area of around forty square metres, almost half of the southern wall of the church built in the 13th–14th centuries has survived only in fragments and it is not known when the fresco was done. To the left of the present entrance (created in 1788) is a full-figure portrayal of Christ covering the whole height of the wall and, also to the left of the present entrance, at head height is a human figure with a musical instrument who is almost certainly not the main figure in the composition. Unfortunately, apart from this the exploration has been able to reveal only a pair of hands clasped in prayer, in the manner of the Greek Orthodox church.

The author presents portrayals of bagpipes and bagpipe players, cultural history data, elements of folklore, including data on beliefs and customs in order to compare one particular fresco portraying bagpipes and a bagpipe player – the wall painting at Alsóörs – with data on the history of musical instruments and cultural history and to place that portrayal in a European context. He draws on the results of various disciplines for the analysis. Naturally, he takes into consideration all the bagpipe portrayal types found in Hungary in the period concerned, from the 15th to 18th centuries.

According to the author the instrument player faithfully reflects the figure and posture of a musician playing the bagpipes. Unfortunately the date of the work and the name of the artist are unknown. It is not possible to determine from this portrayal the visual context of the decoration on the wall of the church, but it can be said that it is similar to the visual representations of bagpipe players in Western Europe. According to the typology set up, it can be seen from the portrayal that the instrument has a drone pipe with a conical end and presumably also a chanter pipe for the melody which could have ended in a cone or cylindrical tube. Features of the early Renaissance can be seen on the image, especially in the line of the head and upper body, the hairdo and the cut of the upper clothing, indicating that the fresco could have been done in the 14th–15th centuries as any date after the Reformation can confidently be rejected. The information available so far is not sufficient to interpret the fragment with full certainty but there can be no doubt that further research is justified since this is an early and unique portrayal.

Contents

ZOLTÁN FEJŐS	Tribute to a lifetime achievement
TAMÁS HOFER	Klára Csilléry, the researcher
GYÖRGYI CSUKÁS	17th–19th century price lists of tradesmen participating in furniture-making
TÜNDE ZENTAI	The house from Fadd in the Open Air Museum Szentendre
VERA NAGY VARGA	Carpenters in Komárom (Rév-Komárom) in the 17th–19th centuries. Facts and tasks in research on furniture-making in Komárom
GABRIELLA VIDA	Vessels for practical use and ornamentation in 17th–18th century North-Eastern Hungary, with special regard to Borsod County, based on the limitations, archaeological finds and inventories
GÁBOR TÜSKÉS	Single-sheet peasant woodcuts in the 18th–19th centuries
EMESE SZOJKA	Peasant-style and modern. The typical house of the Sárköz region, Tolna County, and its furnishings
ZOLTÁN G. SZABÓ	Possibilities for analysing portrayals of bagpipe players

Budapest
Néprajzi Múzeum
2003

NĚPRAJZI MÚZEUM

MUSEUM OF ETHNOGRAPHY

